

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н.КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДЬЯКОВА АЛЬБІНА АНДРІЇВНА

УДК 342.726:343.261-052(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС
ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ**

Спеціальність 081 - Право

Галузь знань: 08 - Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD)

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А. А. Дьякова**

Науковий керівник – **Григоренко Євген Іванович**, кандидат юридичних наук, доцент

Харків 2026

АНОТАЦІЯ

Дьякова А.А. Конституційно-правовий статус засуджених в Україні – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 - Право. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячене комплексному аналізу конституційно-правового статусу засуджених в Україні, його теоретичних засад, історичного розвитку, структурних елементів, принципів, гарантій та перспектив удосконалення в умовах сучасного етапу розвитку української державності.

Актуальність теми зумовлена тим, що проблема забезпечення конституційно-правового статусу засуджених є однією з найважливіших у контексті побудови правової та демократичної держави. Засуджені, відповідно до положень Конституції України, користуються всіма правами і свободами людини та громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Водночас держава несе повну відповідальність за осіб, які перебувають під її контролем, особливо тих, що відбувають покарання у місцях несвободи. Такий стан зумовлює підвищену вразливість засуджених як соціальної групи та потребує належного конституційного регулювання їхнього правового становища.

Охарактеризовано теоретико-методологічні засади дослідження та місце конституційно-правового статусу засуджених у системі правових статусів. Розкрито його правову природу як базового та системоутворюючого статусу, встановленого Конституцією України. Окреслено юридичні та фактичні обставини, що зумовлюють розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод, а також їх особливе соціальне становище.

У роботі наголошується на тому, що, незважаючи на значну кількість досліджень у сфері кримінального, кримінально-виконавчого, адміністративного та міжнародного права, відсутні комплексні наукові праці, які б розглядали статус засуджених саме з позицій конституційного права. З огляду на це

обґрунтовується необхідність формування цілісної доктрини конституційно-правового статусу засуджених, що дозволить критично переосмислити існуючі підходи до правового регулювання їхніх прав, свобод, законних інтересів і обов'язків відповідно до високих конституційних стандартів.

Метою дослідження є комплексне осмислення конституційно-правового статусу засуджених в Україні як особливого виду спеціального правового статусу. Для досягнення цієї мети поставлено низку завдань, серед яких: визначення правової природи цієї категорії, аналіз історичних аспектів становлення статусу засуджених, дослідження міжнародно-правових засад, з'ясування структурних елементів статусу, формування системи принципів, визначення гарантій його забезпечення та розроблення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

У дисертації доведено, що наявність у засуджених конституційно-правового статусу зумовлена як юридичними, так і фактичними обставинами. З одного боку, відповідні елементи статусу закріплені на конституційному рівні, що надає їм найвищої юридичної сили. З іншого боку, фактичне становище засуджених — їхня суттєва залежність від держави, вразливість, обмеження прав у процесі виконання покарання, а також складнощі ресоціалізації після звільнення — детермінують необхідність особливої конституційної уваги до цієї категорії осіб.

Окрему увагу приділено історичному аспекту становлення конституційно-правового статусу засуджених. Доведено, що його розвиток безпосередньо пов'язано із формуванням ідеалів гуманізму та людиноцентризму. Разом із тим історія засвідчує непослідовність і навіть регресивні тенденції у сфері пенітенціарної політики, що підкреслює важливість конституційних запобіжників для недопущення звуження прав і свобод засуджених.

Доведено, що конституційно-правовий статус засуджених має домінуючий характер щодо галузевих статусів і формує еталонну модель правового регулювання у сфері кримінально-виконавчого законодавства. Визначено роль конституційних принципів як стабілізуючих і гарантійних домінант, що

забезпечують баланс між правами, свободами, законними інтересами та обов'язками засуджених і запобігають необґрунтованому звуженню їх прав.

У роботі вперше запропоновано концепцію пенітенціарного конституціоналізму як окремого різновиду галузевого конституціоналізму. Під цим поняттям розуміється система ідей та практик, що базується на втіленні принципів верховенства права та прав людини у сфері функціонування пенітенціарної системи та передбачає обмежене здійснення державно-правового примусу відповідно до гуманістичних стандартів цивілізованого суспільства. Пенітенціарний конституціоналізм розглядається як відповідь на сучасні виклики розвитку Української держави та як теоретико-прикладна основа інноваційного реформування системи виконання покарань у відповідності до високих правових стандартів. Розкрито зміст компенсаторної складової конституційно-правового статусу засуджених, покликаній забезпечити його збалансованість і поетапну конституціоналізацію прав і свобод у процесі відбування покарання.

Конституціоналізація прав і свобод засуджених згідно з Конституцією починається з високого правового стандарту, відповідно до якого вони користуються всіма правами і свободами за винятком обмежень, які визначені законом та встановлені вироком. Це означає, що інноваційна концептуальна побудова правового положення засуджених повинна базуватися на можливості користування всім спектром прав (загальне правило), але одночасно і за умови обов'язкового застосування винятку, який зумовлений тим, що засуджені є особами, які вчинили кримінальне правопорушення та підлягають поширенню них заходів покарання, які пов'язані з обмеженнями прав і свобод.

Конституційно-правовий статус засуджених визначається як загальний базовий правовий статус, встановлений Конституцією, який виступає еталоном (високим правовим стандартом) для деталізації процесуального статусу засуджених та інших окремих видів правового статусу засуджених на рівні кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства. Він має системотворчий характер, оскільки формує основу для побудови цілісної

концепції кримінально-виконавчого законодавства та забезпечує баланс між інтересами особи, суспільства і держави.

Удосконалено підходи до структурної побудови статусу шляхом послідовного закріплення прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Скориговано підходи до інтерпретації частини третьої статті 63 Конституції України та обґрунтовано необхідність уточнення конституційних підстав обмеження прав і свобод засуджених. До структури конституційно-правового статусу засуджених віднесено права, свободи, законні інтереси та обов'язки. Наголошується, що юридична відповідальність не входить безпосередньо до структури статусу, але має «достатусний» і «післястатусний» характер. Вона є підставою набуття статусу засудженого, а також може виступати чинником трансформації його правового становища у разі вчинення нових правопорушень під час відбування покарання.

Обґрунтовано необхідність збалансованого підходу до структури статусу, де права і свободи мають пріоритетне значення як гарантія гуманного поводження та належного відбування покарання. Такий підхід спрямований на інноваційні зміни правової системи через подолання застарілих уявлень про засуджених виключно як носіїв обов'язків. Вразливість їхнього становища вимагає акцентуації на правах і свободах як межах допустимого втручання держави та відповідних мірах свободи.

Удосконалено теоретичні положення щодо розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод через урахування низки обставин як юридичного характеру, так і фактичного. Єдність фактичного і юридичного витікає з особливостей конституційно-правового статусу особи, оскільки цей статус з одного боку передбачає закріплення його відповідних елементів у Конституції України (юридичні обставини), а з іншого – він передбачає таке становище особи, за якого чітко прослідковуються важливі аспекти взаємодії як з державою, так і з суспільством, а також має місце соціальна значущість фактичного становища такої особи та / або її діяльності (фактичні обставини), підходи щодо структурної компоновки елементів

конституційно-правового статусу, яка іманентно передбачає послідовне закріплення прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Такий підхід спрямований на подолання рудиментарних доктрин та практик, що засуджені як особи, які вчинили кримінальні правопорушення повинні у першу чергу мати обов'язки, реалізуючи які, вони можуть нести кару за вчинене. З метою виконання сучасних та гуманістичних завдань, які стоять перед покаранням та пенітенціарною системою в цілому, слід формувати збалансований підхід до конституційно-правового статусу засуджених, де кожен із елементів буде робити свій внесок у цей процес, включаючи права, свободи та законні інтереси.

Значна увага приділена гарантіям конституційно-правового статусу засуджених. Гарантії розглядаються як післястатусний елемент, що створює умови для належної реалізації прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Підкреслюється, що гарантії повинні охоплювати всі елементи статусу та сприяти досягненню цілей покарання, зокрема виправленню і ресоціалізації засуджених, запобіганню новим правопорушенням, забезпеченню законності та правопорядку.

Окремо досліджено роль принципів права у формуванні та реалізації конституційно-правового статусу засуджених. Вони здійснюють стабілізуючий, гарантуючий та актуалізуючий вплив, забезпечують баланс елементів статусу та виступають запобіжниками від зловживань як з боку законодавчої, так і виконавчої і судової влади. Крім того, принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають як запобіжники для недопущення зловживання повноваженнями як законодавчою владою, так і виконавчою владою зокрема. Обґрунтовано доцільність безпосереднього застосування конституційних принципів у випадках прогалин або суперечностей у законодавстві.

У висновках підкреслюється, що конституціоналізація прав і свобод засуджених починається з високого стандарту: вони користуються всіма правами і свободами, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Такий підхід формує концептуальну модель правового становища

засуджених, яка поєднує загальне правило повноти прав із винятковим характером їх обмеження.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів у науково-дослідній діяльності, законотворчості, освітньому процесі та правовому вихованні. Запропоновані висновки і рекомендації можуть слугувати доктринальною основою для подальшої конституційної реформи у сфері забезпечення прав людини та реформування пенітенціарної системи України відповідно до принципів верховенства права та людиноцентризму.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення конституційного та кримінально-виконавчого законодавства з метою забезпечення принципу верховенства права, гуманізації виконання покарань та невідворотності інноваційного розвитку правової та пенітенціарної системи.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: *конституційно-правовий статус, процесуально-правовий статус особи, засуджені, пенітенціарний конституціоналізм, правові стандарти, правові інновації, права і свободи людини, соціальні гарантії, принципи права, верховенство права.*

ANNOTATION.

Dyakova A.A. Constitutional and legal status of convicts in Ukraine – Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 - Law. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2026.

The dissertation research is devoted to a comprehensive analysis of the constitutional and legal status of convicts in Ukraine, its theoretical foundations, historical development, structural elements, principles, guarantees and prospects for improvement in the conditions of the modern stage of development of Ukrainian statehood.

The relevance of the topic is due to the fact that the problem of ensuring the constitutional and legal status of convicts is one of the most important in the context of building a legal and democratic state. Convicts, in accordance with the provisions of the Constitution of Ukraine, enjoy all the rights and freedoms of a person and a citizen, with the exception of restrictions defined by law and established by a court verdict. At the same time, the state bears full responsibility for persons under its control, especially those serving sentences in places of deprivation of liberty. Such a state of affairs causes increased vulnerability of convicts as a social group and requires proper constitutional regulation of their legal status.

The theoretical and methodological principles of the study and the place of the constitutional and legal status of convicts in the system of legal statuses are characterized. Its legal nature as a basic and system-forming status established by the Constitution of Ukraine is revealed. The legal and factual circumstances that determine the understanding of convicts as full-fledged bearers of constitutional rights and freedoms, as well as their special social status, are outlined.

The work emphasizes that, despite a significant number of studies in the field of criminal, penal, administrative and international law, there are no comprehensive scientific works that would consider the status of convicts specifically from the standpoint of constitutional law. In view of this, the need to form a holistic doctrine of

the constitutional and legal status of convicts is justified, which will allow a critical rethinking of existing approaches to the legal regulation of their rights, freedoms, legitimate interests and obligations in accordance with high constitutional standards.

The purpose of the study is a comprehensive understanding of the constitutional and legal status of convicts in Ukraine as a special type of special legal status. To achieve this goal, a number of tasks have been set, including: determining the legal nature of this category, analyzing the historical aspects of the formation of the status of convicts, studying international legal principles, clarifying the structural elements of the status, forming a system of principles, determining guarantees for its provision and developing proposals for improving current legislation.

The dissertation proves that the presence of a constitutional and legal status in convicts is due to both legal and factual circumstances. On the one hand, the relevant elements of the status are enshrined at the constitutional level, which gives them the highest legal force. On the other hand, the actual situation of convicts - their significant dependence on the state, vulnerability, restrictions on rights during the execution of the sentence, as well as the difficulties of resocialization after release - determine the need for special constitutional attention to this category of persons.

Special attention is paid to the historical aspect of the formation of the constitutional and legal status of convicts. It is proven that its development is directly related to the formation of the ideals of humanism and anthropocentrism. At the same time, history testifies to inconsistency and even regressive trends in the field of penitentiary policy, which emphasizes the importance of constitutional safeguards to prevent the narrowing of the rights and freedoms of convicts.

It is proven that the constitutional and legal status of convicts is dominant in relation to sectoral statuses and forms a reference model of legal regulation in the field of criminal-executive legislation. The role of constitutional principles as stabilizing and guaranteeing dominants that ensure a balance between the rights, freedoms, legitimate interests and obligations of convicts and prevent unjustified narrowing of their rights is determined.

The work first proposes the concept of penitentiary constitutionalism as a separate type of sectoral constitutionalism. This concept is understood as a system of ideas and practices based on the implementation of the principles of the rule of law and human rights in the sphere of the functioning of the penitentiary system and provides for the limited exercise of state and legal coercion in accordance with the humanistic standards of a civilized society. Penitentiary constitutionalism is considered as a response to modern challenges in the development of the Ukrainian state and as a theoretical and applied basis for innovative reform of the system of execution of sentences in accordance with high legal standards. The content of the compensatory component of the constitutional and legal status of convicts, designed to ensure its balance and the gradual constitutionalization of rights and freedoms in the process of serving a sentence, is disclosed.

The constitutionalization of the rights and freedoms of convicted persons under the Constitution begins with a high legal standard, according to which they enjoy all rights and freedoms, except for the restrictions defined by law and established by the sentence. This means that the innovative conceptual construction of the legal status of convicted persons should be based on the possibility of using the entire spectrum of rights (general rule), but at the same time and subject to the mandatory application of the exception, which is due to the fact that convicted persons are persons who have committed a criminal offense and are subject to the extension of punishment measures associated with restrictions on rights and freedoms.

The constitutional and legal status of convicts is defined as the general basic legal status established by the Constitution, which serves as a benchmark (high legal standard) for detailing the procedural status of convicts and other individual types of legal status of convicts at the level of criminal procedural and criminal enforcement legislation. It has a system-forming nature, as it forms the basis for building a holistic concept of criminal enforcement legislation and ensures a balance between the interests of the individual, society and the state.

The approaches to the structural construction of status have been improved by consistently enshrining rights, freedoms, legitimate interests and obligations. The

approaches to the interpretation of part three of Article 63 of the Constitution of Ukraine have been adjusted and the need to clarify the constitutional grounds for restricting the rights and freedoms of convicts has been substantiated. The structure of the constitutional and legal status of convicts includes rights, freedoms, legitimate interests and obligations. It is emphasized that legal responsibility is not directly included in the structure of status, but has a “status” and “post-status” nature. It is the basis for acquiring the status of a convict, and can also act as a factor in transforming his legal position in the event of committing new offenses while serving his sentence.

The need for a balanced approach to the structure of status, where rights and freedoms have priority as a guarantee of humane treatment and proper serving of the sentence, is substantiated. This approach is aimed at innovative changes in the legal system by overcoming outdated ideas about convicts exclusively as duty bearers. The vulnerability of their situation requires an emphasis on rights and freedoms as the limits of permissible state intervention and appropriate measures of freedom.

The theoretical provisions on the understanding of convicts as full-fledged bearers of constitutional rights and freedoms have been improved by taking into account a number of circumstances of both a legal and factual nature. The unity of the factual and legal follows from the peculiarities of the constitutional and legal status of a person, since this status, on the one hand, provides for the consolidation of its corresponding elements in the Constitution of Ukraine (legal circumstances), and on the other hand, it provides for such a position of a person, in which important aspects of interaction with both the state and society are clearly traced, and there is also a social significance of the factual position of such a person and / or his activities (factual circumstances), approaches to the structural arrangement of the elements of the constitutional and legal status, which inherently provides for the consistent consolidation of rights, freedoms, legitimate interests and obligations. Such an approach is aimed at overcoming rudimentary doctrines and practices that convicted persons who have committed criminal offenses must first of all have duties, implementing which, they may be punished for what they have done. In order to fulfill the modern and humanistic tasks facing punishment and the penitentiary system as a

whole, a balanced approach to the constitutional and legal status of convicts should be formed, where each of the elements will make its contribution to this process, including rights, freedoms and legitimate interests.

Considerable attention is paid to the guarantees of the constitutional and legal status of convicts. Guarantees are considered as a post-status element that creates conditions for the proper exercise of rights, freedoms, legitimate interests and obligations. It is emphasized that guarantees should cover all elements of the status and contribute to the achievement of the goals of punishment, in particular the correction and resocialization of convicts, the prevention of new offenses, and the maintenance of legality and law and order.

The role of the principles of law in the formation and implementation of the constitutional and legal status of convicts is separately investigated. They have a stabilizing, guaranteeing and actualizing effect, ensure a balance of status elements and act as safeguards against abuses by both the legislative, executive and judicial branches. In addition, the principles of the constitutional and legal status of convicts act as safeguards to prevent abuse of authority by both the legislative and executive branches in particular. The expediency of direct application of constitutional principles in cases of gaps or contradictions in legislation is substantiated.

The conclusions emphasize that the constitutionalization of the rights and freedoms of convicts begins with a high standard: they enjoy all rights and freedoms, with the exception of restrictions defined by law and established by a court verdict. This approach forms a conceptual model of the legal status of convicts, which combines the general rule of completeness of rights with exceptions the nature of their restrictions.

The practical significance of the study lies in the possibility of using its results in scientific research, lawmaking, the educational process and legal education. The proposed conclusions and recommendations can serve as a doctrinal basis for further constitutional reform in the field of ensuring human rights and reforming the penitentiary system of Ukraine in accordance with the principles of the rule of law and human-centeredness.

Proposals are formulated to improve constitutional and criminal-executive legislation in order to ensure the principle of the rule of law, humanization of the execution of sentences and the inevitability of innovative development of the legal and penitentiary system.

KEYWORDS: *constitutional and legal status, procedural and legal status of a person, convicts, penitentiary constitutionalism, legal standards, legal innovations, human rights and freedoms, social guarantees, principles of law, rule of law.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Дьякова, А. А. Юридичні підстави для обґрунтування правового статусу засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 35. С. 79-85. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-08>

2. Дьякова, А. А. Фактичні обставини для розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 71-79. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-08>

3. Дьякова А. А. Конституційні права та свободи як основа конституційно-правового статусу засуджених. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2025. С. 24-26. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/3>

4. Дьякова А. А. Специфіка та характерні особливості конституційно-правового статусу засуджених. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2026. Серія Право. Вип. 93: частина 1. С. 216-221. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.32>

Наукові публікації, які додатково відображають основні результати дисертації:

1. Dyakova A. A. (2025) Features of implementation of general and special guarantees of constitutional and legal status of convicts: problems of theory and practice. *Visegrad journal on human rights*. №4, P. 23-27. URL: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.4.4>

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

1. Дьякова А. А. Конституціоналізація прав та свобод засуджених. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 21 квітня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 166-168.

2. Дьякова А. А. Деякі аспекти забезпечення прав і свобод засуджених у контексті гарантування конституційно-правового статусу останніх. *Юридичні*

аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року). Харків, 2024. С. 131-134.

3. Дьякова А. А. Роль принципів у формуванні структури конституційно-правового статусу засуджених. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях»* (Дніпро, 21 листопада 2025 року). Дніпро, 2025. С. 216-221.

4. Дьякова А. А. Конституційно-правовий статус засуджених у зарубіжних країнах у світлі положень Загальної декларації прав людини. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції»* (м. Харків, 22 грудня 2025 р.). Харків, 2025. С. 42–45.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

ВТК – Виправно-трудоий кодекс

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України

КК України – Кримінальний кодекс України

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ	
1.1. Засуджені як суб'єкти конституційних прав, свобод і обов'язків.....	12
1.2. Становлення та розвиток конституційно-правового статусу засуджених в Україні.....	34
1.3. Міжнародно-правові засади та зарубіжний досвід конституційного регулювання правового становища засуджених.....	51
Висновки до розділу 1.....	70
РОЗДІЛ 2. СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ	
2.1. Поняття та елементи конституційно-правового статусу засуджених в Україні.....	82
2.2. Система і зміст принципів конституційно-правового статусу засуджених в Україні.....	108
2.3. Права, свободи та обов'язки як осердя конституційно-правового статусу засуджених в Україні.....	129
2.4. Гарантії конституційно-правового статусу засуджених в Україні.....	154
Висновки до розділу 2.....	171
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	192

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема забезпечення конституційно-правового статусу засуджених в Україні є однією з найважливіших на сучасному етапі розвитку державності. Зумовлено це тим, що з одного боку засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду (частина 3 статті 63 Конституції України), а з іншого – тим соціальним запитом, що сформувався у суспільстві стосовно функціонування пенітенціарної системи та можливостей реалізації покарання, яке не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого (частина 2 статті 28 Основного Закону України). Беручи до уваги те, що держава повною мірою відповідає за осіб, що перебувають під її контролем, до яких належить значна частина засуджених, то таких осіб можна віднести до вразливої категорії, порушення прав і свобод, яких може тягти за собою значні наслідки. Саме тому, враховуючи особливу місію держави в цілому та її пенітенціарної системи зокрема у сфері забезпечення законності та правопорядку, формування доктринальних підходів до конструювання збалансованого конституційно-правового статусу засуджених є запорукою належної організації покарань та захисту інтересів особи, суспільства та держави.

З огляду на суттєву увагу Конституції України до питань реального становища засуджених, проблематика конституційно-правового статусу засуджених повинна отримати свій розвиток та відбиття у правовій доктрині України. Також варто брати до уваги і те, що на сьогодні права і свободи осіб, що відбувають покарання досліджуються переважно у межах спеціальності кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Вказана проблематика розглядалася і під кутом зору процесуального статусу засудженого. Крім того, названа проблематика опосередковано піднімається у межах досліджень, проведених науковцями, що належать до спеціальності

адміністративне право і процес. Науковці, що здійснюють дослідження у межах теорії та історії держави і права теж певну увагу їй приділили. І нарешті, названі питання піднімаються і в межах науки міжнародного права. Варто зазначити, що наведені та деякі інші дослідження здійснюють свій внесок у питання як організації та функціонування пенітенціарної системи, так і у питання дотримання та реалізації прав засуджених. Але, на сьогодні відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені теоретичним та практичним аспектам саме конституційно-правового статусу засуджених в Україні. Погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України дозволить розкрити ті фундаментальні та найважливіші аспекти, які об'єктивно не можуть бути виявлені у межах дослідження інших юридичних наук. Так, зокрема, такий підхід дозволить поглянути на існуючі права, свободи та обов'язки засуджених критично та під кутом зору високих конституційних стандартів у цій сфері, а також сформулювати наукове підґрунтя для докорінного реформування правового статусу засуджених та внутрішньо-організаційних механізмів його забезпечення.

Праці широкого кола вчених-юристів складають *наукознавчу базу* цього наукового дослідження. Натомість *нормативну основу* роботи у першу чергу становить чинна Конституція України, яка суттєву увагу приділяє питанням прав людини в цілому та окремих осіб (зокрема, і засуджених), а також формує загальне гуманістичне тло щодо реалізації покарання та організації і функціонування органів та установ виконання покарань. Крім того, до нормативної основи дослідження можна віднести конституційне законодавство України, законопроект про пенітенціарну систему від 2021 року та інші документи. Емпіричну базу дослідження складатимуть юридичні позиції Конституційного Суду України, дані соціологічних досліджень та офіційної статистики з питань забезпечення основних прав і свобод людини у процесі виконання покарань.

Мета і завдання дослідження. *Метою роботи є комплексне дослідження конституційно-правового статусу засуджених в Україні.*

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких *завдань*:

- обґрунтувати визначення категорії «конституційно-правовий статус засуджених» та визначити правову природу такого статусу;
- розкрити статус засуджених як суб'єктів конституційних прав, свобод і обов'язків;
- розкрити процес становлення та розвитку конституційно-правового статусу засуджених в Україні;
- розкрити міжнародно-правові засади та особливості конституційно-правового статусу засуджених у зарубіжних державах;
- з'ясувати поняття та елементи конституційно-правового статусу засуджених в Україні;
- сформулювати систему конституційних принципів як основного підґрунтя конституційно-правового статусу засуджених в Україні;
- встановити правову природу та особливості основних прав, свобод та обов'язків людини у процесі виконання покарань;
- визначити основні гарантії конституційно-правового статусу засуджених та їх значення в аспекті належного виконання покарань;
- виявити недоліки чинного конституційного законодавства у сфері забезпечення основних прав та свобод людини у процесі виконання покарань, сформулювати пропозиції щодо його удосконалення.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у ході конституційно-правового забезпечення правового статусу засуджених в Україні.

Предмет дослідження – конституційно-правовий статус засуджених в Україні.

Методологічною основою дослідження стануть загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Такий підхід реалізовано через застосування таких загальнонаукових методів, як системно-структурний метод та метод сходження від абстрактного до конкретного. При проведенні дослідження також застосовувалися такі спеціальні методи дослідження, як конкретно-історичний, формально-догматичний, порівняльно-правовий, метод класифікації, метод аналогії, логіко-юридичний і логіко-семантичний методи.

Конкретно-історичним методом, було з'ясовано і систематизовано історичні періоди формування та становлення конституційно-правового статусу засуджених в Україні (підрозділ 1.2.). Використання у роботі формально-догматичного методу дозволило визначити сучасний стан конституційно-правового забезпечення основних прав та свобод людини у процесі виконання покарань (підрозділи 1.1., 2.1., 2.3.). Порівняльно-правовий метод став у нагоді при визначенні та порівняльному аналізі особливостей конституційно-правового статусу засуджених у сучасних зарубіжних державах, а також дозволив зіставити конституційно-правовий статус засуджених зі статусом інших категорій осіб (підрозділи 1.3., 2.1.). Завдяки методу аналогії стало можливим виокремлення найефективніших конституційно-правових напрямів забезпечення основних прав та свобод людини у процесі виконання покарань (підрозділи 2.2., 2.4.). Використання логіко-юридичного методу і методу прогнозування відкрило можливість визначити перспективи удосконалення національного законодавства України щодо забезпечення основних прав та свобод людини у процесі виконання покарань та системно викласти конкретні пропозиції з удосконалення національного законодавства України (підрозділи 2.1., 2.2., 2.3.). Застосування логіко-семантичного методу дозволило сформулювати та ввести у науковий обіг авторські визначення понять та категорії (підрозділи 1.2., 2.1., 2.3.) тощо.

Наукова новизна отриманих результатів обумовлена тим, що дисертація є першою в сучасній конституційно-процесуальній доктрині комплексною науковою працею, в якій надано змістовну характеристику конституційно-правовому статусу засуджених та запропоновано науково-обґрунтовані пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства у цій сфері.

Конкретними елементами наукової новизни є такі:

у перше:

— запропоновано запровадження пенітенціарного конституціоналізму як виду конституціоналізму, якому притаманний особливий режим взаємодії правової держави в особі пенітенціарної системи та засудженого, що гарантує збереження останньому повноцінної людської гідності через запровадження

оптимального режиму відбування покарання та дотримання пропорційності при запровадженні правообмежень;

- сформульовано підхід, пов'язаний із втіленням вимог пенітенціарного конституціоналізму щодо реалізації компенсаторної складової конституційно-правового статусу засуджених (правові принципи, права, права-гарантії). З огляду на це, така складова повинна забезпечити: 1) збалансованість та цілісність конституційно-правового та інших похідних від нього правових статусів засуджених; 2) поетапну, сталу та послідовну конституціоналізацію прав і свобод засуджених; 3) сприяння реалізації головного призначення відповідної категорії суб'єктів – засуджених та пенітенціарної системи, забезпечуючи таку взаємодію людини та держави, що не суперечила б принципу людиноцентризму; 4) виконання такого перспективного завдання у вигляді належного відбування покарання та досягнення останнім тих завдань, що на нього покладається законом, а також забезпечення законності, правопорядку та дисципліни у державі та суспільстві в цілому;

- запропоновано розуміння юридичної відповідальності засуджених як елемента, що, не входячи безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених, є з одного боку підставою для набуття такого статусу, а з іншого може виступати чинником для подальшої трансформації такого статусу з більш суттєвим рівнем правообмеження. Характеристика юридичної відповідальності як однієї з підстав набуття такого статусу пов'язана з тим, що статус засудженого набувається саме на основі юридичної відповідальності у результаті вчиненого правопорушення. Якщо б особа не вчинила кримінального правопорушення та не несла у результаті цього юридичної (кримінальної) відповідальності, то вона б і не набула статусу засудженого. У свою чергу, розуміння юридичної відповідальності як чинника трансформації відповідного статусу пов'язано з тим, що таку якість вона набуває у разі вчинення особою вже у статусі засудженого правопорушення та несення відповідного виду юридичної відповідальності з більш суттєвими правообмеженнями;

удосконалено:

- теоретичні положення щодо розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод через урахування низки обставин, як юридичного характеру, так і фактичного. Єдність фактичного і юридичного витікає з особливостей конституційно-правового статусу особи, оскільки цей статус з одного боку передбачає закріплення його відповідних елементів у Конституції України (юридичні обставини), а з іншого – він передбачає таке становище особи, за якого чітко прослідковуються важливі аспекти взаємодії, як з державою, так і з суспільством, а також має місце соціальна значущість фактичного становища такої особи та / або її діяльності (фактичні обставини);

- підходи щодо структурної компоновки елементів конституційно-правового статусу засуджених, яка базується на Конституції України та передбачає послідовне закріплення та розкриття прав, свобод, законних інтересів, а лише після них обов'язків;

- розуміння правових принципів конституційно-правового статусу засуджених (верховенство права, законність, рівність та рівноправність тощо) як потужних домінант, що здійснюють стабілізуючий, гарантуючий та актуалізуючий вплив на такий статус та в цілому, реальне становище засуджених двома шляхами. По-перше, вони здійснюють вплив на правотворчість у сфері формування правових засад як реального становища засуджених, так і функціонування пенітенціарної системи та процесу відбування покарання. По-друге, вони впливають безпосередньо на конституційно-правовий статус, визначаючи особливості реалізації відповідних норм або виступаючи основою для урегулювання відповідної ситуації за умови відсутності чи пробільності потрібних правових норм. Принципи конституційно-правового статусу засуджених, спираючись на принципи загально конституційного статусу мають свою специфіку, яка відбиває, у першу чергу, потребу виконання цілей та задач виконання покарання та здійснення державної пенітенціарної політики;

- розуміння закономірностей між запровадженням на рівні окремих конституцій високих стандартів прав засуджених та історичними проблемами функціонування пенітенціарних систем у відповідних країнах;

- теоретичні підходи до розуміння обґрунтованості ухвалення вироків іменем України не лише потребою визначення базового суб'єкта відповідальності за правосудність вироків, але й необхідністю визначення того, хто буде відповідати за подальшу долю особи, які вчинила кримінальне правопорушення та яка відбуває покарання;

дістали подальшого розвитку:

- підходи щодо визначення основних чинників, які актуалізують правообмежувальну функцію Конституції України у пенітенціарній сфері, до яких віднесено: 1) наявність у цій сфері суб'єктів зі значними владними повноваженнями щодо окремих осіб чи груп, що не мають на противагу таким суб'єктам владних повноважень та є не фактично і юридично не рівними ним; 2) закритість установ, де реалізуються відповідні владні повноваження, що тягне за собою мінімальність, а у деяких випадках і повну відсутність здійснення зовнішнього соціального контролю; 3) невідворотність наслідків протиправної діяльності суб'єктів владних повноважень щодо засуджених та спотворення цілей, які у демократичному суспільстві стоять перед покаранням;

- наукові підходи до інтерпретації положень частини 3 статті 63 Конституції України в аспекті конструювання конституційно-правового статусу засуджених. Запропоновані підходи передбачають такі аспекти: 1) про користування конституційними правами та про відповідні обмеження ідеться на конституційному рівні, що підкреслює особливий підхід конституцієдавця до вирішення питань гарантування прав і свобод засуджених; 2) вищенаведені положення установлюють загальне правило, у відповідності до якого засуджені користуються всіма правами людини й громадянина, передбаченими Конституцією України. Саме тому, обмеження тих чи інших прав і свобод фактично розглядається як виняток; 3) винятковий характер обмежень прав і свобод засуджених знаходить свій прояв у чіткій вказівці на юридичний механізм таких обмежень;

- пропозиції щодо підсилення гарантій конституційно-правового статусу засуджених, що полягають у розробці, поширенні та врученні під підпис всім

засудженим пам'ятки (у паперовому вигляді та можливо у вигляді додатку до планшету) про права, свободи та механізми їх реалізації та захисту, яка передбачена законом та її наявність у кожного засудженого є предметом перевірки з боку відповідних суб'єктів;

- пропозиції щодо удосконалення положення частини третьої статті 63 Конституції України та формулювання його у такому вигляді: «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду з урахування потреби у повноцінному розвитку особистості засудженого». Така пропозиція подається у контексті формування конституційного запобіжника щодо необґрунтованих обмежень конституційних прав і свобод засуджених, а також конституційної передумови для досягнення покаранням тих гуманістичних цілей, які повинні формулюватися з урахуванням досягнень сучасного пенітенціарного конституціоналізму;

- підходи до побудови кримінально-виконавчого законодавства з урахуванням принципу верховенства права, який буде виступати як гарантія належної його реалізації та удосконалення шляхом наповнення конституційно-правового статусу засуджених сучасними інтерпретаціями прав людини та підходами до розумного обмеження державно-правового примусу;

- пропозиції щодо поступового звуження реалізації інституту судимості та приведення його до сучасних гуманістичних вимог конституційних вимог, обмеживши її реалізацію лише щодо виконання публічно-владних повноважень;

- конституційні підстави для обмеження прав і свобод засуджених шляхом доповнення у частині першій статті 64 Конституції України після слів «Конституцією України» словами такого змісту: та встановлених законом з метою забезпечення національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення, попередження злочинів та належного відбування покарання;

- підходи щодо безпосереднього застосування конституційних принципів та загальних засад права (всіх загально-правових принципів) у межах правореалізації та зокрема правозастосування у сфері правового становища

засуджених у разі неповноти, неясності, суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює відповідні суспільні відносини.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. Викладені у ній положення, які виносяться на захист, розроблено ним особисто.

Практична значущість цього дисертаційного дослідження зумовлена тим, що його результати можуть бути використані у науково-дослідній діяльності, законотворчості, правовому вихованні, а також у навчальному процесі, та слугувати доктринальною основою для продовження конституційної реформи в частині забезпечення основних прав та свобод людини в цілому та тих осіб, що відбувають покарання у межах пенітенціарної системи.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки і пропозиції, які містяться в дисертації, обговорювалися та були схвалені на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Ключові положення роботи доповідалися на міжнародних науково-практичних конференціях: «Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України» (м. Харків, 21 квітня 2023 р.), «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 07 червня 2024 р.), «Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях» (м. Дніпро, 21 листопада 2025 року), «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 22 грудня 2025 року).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 9 наукових публікаціях, з яких 4 наукові статті у фахових виданнях України, а також тези 4 доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи визначається її метою та завданнями, об'єктом та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, які охоплюють сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 226 сторінок, з яких основний текст займає 191 сторінки, список використаних джерел – 19 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ

1.1. Засуджені як суб'єкти конституційних прав, свобод і обов'язків

Проблема забезпечення конституційно-правового статусу засуджених в Україні є однією з найважливіших на сучасному етапі розвитку державності. Зумовлено це тим, що з одного боку засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду (частина 3 статті 63 Конституції України), а з іншого – тим соціальним запитом, що сформувався у суспільстві стосовно функціонування пенітенціарної системи та можливостей реалізації покарання, яке не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого (частина 2 статті 28 Основного Закону України).

У зв'язку з цим, дослідження правового становища засуджених з точки зору науки конституційного права України виступає як важливе й необхідне доктринальне підґрунтя для комплексного удосконалення пенітенціарного законодавства та практики його реалізації. Аналіз здобутків сучасної правової доктрини дозволяє констатувати той факт, що досліджень цієї проблематики з точки зору науки конституційного права України явно бракує. Натомість, основна увага приділяється дослідженню прав і свобод осіб, що відбувають покарання у межах інших юридичних наук. У першу чергу, йдеться про дослідження в межах спеціальності кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Зокрема, у межах цієї спеціальності варто виокремити дослідження О. Краснокутського, присвячене міжнародно-правовим механізмам забезпечення прав засуджених до позбавлення волі [1, с. 166], О. Прасова, що стосується кримінально-виконавчих засад забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі та ін[2, с. 40].

Вказана проблематика розглядалася і під кутом зору процесуального статусу засудженого. Так, Л. Стрельбіцька захистила дисертацію за темою: “Процесуальний статус засудженого в кримінальному провадженні України” [3] у межах науки кримінального процесуального права. У межах цієї спеціалізації варто назвати також і дисертацію, захищену Н. Габлей “Засуджений, виправданий як суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності”[4, с. 20].

Крім того, названа проблематика опосередковано піднімається у межах досліджень, проведених науковцями, що здійснюють науковий пошук у межах адміністративного права. Так, серед указаної спрямованості можна виділити роботи таких дослідників: Ю. Гусак "Адміністративно-правове регулювання режиму утримання осіб в місцях несвободи"[5], А. Легенький “Адміністративно-правове забезпечення реформування пенітенціарної системи України в умовах євроінтеграції”[6]; О. Яворська “Адміністративно-правові засади забезпечення особистої безпеки засуджених у виховних колоніях України”[7], О. Почанська “Адміністративно-правове забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні”[8].

Зустрічаються майже поодинокі дослідження названих питань у межах теорії та історії держави і права. Зокрема, можна назвати історико-правове дослідження, проведене В. Россініним [9]. Але воно лише опосередковано стосується правового статусу засуджених, оскільки основну увагу було приділено питанням ролі та місця пенітенціарних установ у радянській моделі державності України.

І нарешті, названі питання піднімаються і в межах науки міжнародного права. Так, Ю. Толстенко розглядала питання міжнародного співробітництва у сфері пенітенціарної системи, а саме розглядала основні правила та принципи поводження з особами, позбавленими волі за рішенням МКС та проаналізувала діяльність основних механізмів та органів, відповідальних за дотримання прав таких осіб[10].

Безперечно, наведені та деякі інші дослідження здійснюють свій внесок як у питання організації та функціонування пенітенціарної системи, так і у питання дотримання та реалізації прав засуджених.

Разом із тим, вважаємо, що без всебічного аналізу названої проблематики з точки зору науки конституційного права України дослідження правового статусу засуджених буде не повним та у деяких випадках такими, що позбавлене чітких та концептуальних орієнтирів й високих стандартів [11, с. 79]. Адже, як зауважував видатний конституціоналіст Ю. Тодика, конституційні права і свободи, як об'єкт дослідження конституційного права України, виступають юридичною базою всіх прав і свобод, що зафіксовано у поточному законодавстві (всіх галузевих прав і свобод), оскільки вони містять найбільш змістовні й принципові положення у відповідних сферах суспільних відносин [12, с. 90].

Погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України дозволить розкрити ті фундаментальні та найважливіші аспекти, які об'єктивно не можуть бути виявлені у межах дослідження інших юридичних наук. Так, зокрема, саме такий підхід дозволить поглянути на існуючі права, свободи та обов'язки засуджених критично та під кутом зору високих конституційних стандартів у цій сфері, а також сформувати наукове підґрунтя для докорінного реформування правового статусу засуджених та внутрішньо-організаційних механізмів його забезпечення.

Отже, первинно потрібно з'ясувати статус засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. Це зумовлено тим, що саме конституційні права і свободи покликані забезпечити необхідний простір та пріоритетні вектори розвитку для поточного законодавства, що покликано деталізувати й розвивати, закріплені в Конституції України основні права та свободи [12, с. 90]. Цей концептуальний підхід повною мірою стосується і кримінально-виконавчого законодавства та роботи з його удосконалення. О. Васильченко та А. Матат вказують на те, що те чи інше конституційне право людини здебільшого знаходить більш детальний зміст у поточному законодавстві [13]. Саме тому, коли ми говоримо про деталізований розвиток у поточному законодавстві, у тому

числі й в кримінальному-виконавчому, конкретного конституційного права як першооснови, то постає нагальна потреба у комплексному аналізі цієї першооснови.

У зв'язку з цим, постає питання про обґрунтування підходу, відповідно до якого засуджені виступають повноцінними носіями конституційних прав і свобод з метою більш детального розуміння кожного конституційного права й свободи як підґрунтя для їх належного розвитку у межах кримінально-виконавчого законодавства України.

Важливою характерною особливістю конституційних прав і свобод є те, що вони закріплюються на рівні Конституції України. У зв'язку з цим, слід звернути увагу на те, що Конституція України у цілій низці своїх норм створює належне підґрунтя як для виокремлення конституційно-правового статусу засуджених, так і для належної реалізації та захисту їхніх прав і свобод[11, с. 79].

У першу чергу, слід назвати конституційну норму, зафіксовану у частині 3 статті 63 Основного Закону України про те, що засуджені користуються усіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом та встановлених вироком суду. Указана норма на конституційному рівні вказує на широкий спектр конституційних прав і свобод, які повною мірою поширюються на засуджених, окрім тих обмежень, що визначено виключно законом та встановлено вироком суду.

З приводу цієї норми слід звернути увагу на таке. По-перше, про користування конституційними правами та про відповідні обмеження встановлено на конституційному рівні (частина третя статті 63 Конституції України). Наведене підкреслює особливий підхід конституцієдавця до вирішення питань гарантування прав і свобод засуджених[11, с. 80]. Як приклад, варто вказати на вирішення цих питань щодо інших категорій осіб (військовослужбовців, державних службовців тощо). Зокрема, про можливість користування конституційними правами і свободами та про обмеження військовослужбовців йдеться не на конституційному рівні, а на рівні поточного законодавства (частина перша статті 9 Статуту внутрішньої служби Збройних

Сил України та частина 1 статті 1-2 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”. Як видно, підхід до засуджених інший.

По-друге, частина третя статті 63 Конституції України, як випливає з її положень, установлює загальне правило, у відповідності до якого засуджені користуються всіма правами людини й громадянина, передбаченими Конституцією України. Обмеження тих чи інших прав і свобод фактично розглядається як виняток (про це більш детально буде вказано у підрозділі 2.3. цієї дисертації).

По-третє, винятковий характер обмежень прав і свобод засуджених знаходить свій прояв у чіткій вказівці на юридичний механізм таких обмежень. Зокрема, вказано на те, що такі обмеження повинні визначатися законом і встановлюватися у вироку суду. Той факт, що обмеження прав і свобод засуджених визначаються у нормативно-правових актах за юридичною силою не нижче закону відповідає низці конституційних норм про обмеження прав і свобод виключно законом (частина перша статті 33, частина третя статті 34, частина друга статті 35 тощо). При цьому, загальна конституційна норма про обмеження (частина перша статті 64 Конституції України) вказує на те, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Отже, для обмеження конституційних прав і свобод засуджених створено належний конституційно-правовий механізм. Так, у Конституції вказано на можливість обмеження названої категорії осіб (частина третя статті 63), а також вказано на те, що такі обмеження встановлюються законом та визначаються вироком суду, який теж виноситься виключно на підставі закону[11, с. 80].

У порівняльному аспекті слід указати на те, що такі чіткі підходи не завжди застосовуються до інших категорій осіб. Так, згідно з частиною першою статті 9 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, військовослужбовці Збройних Сил України мають права і свободи з урахуванням особливостей, що визначаються Конституцією України, законами України з військових питань,

статутами Збройних Сил України та іншими нормативно-правовими актами. Як видно, імператив про обмеження прав і свобод на рівні закону у цьому випадку не дотримано.

Стосовно того, що обмеження конституційних прав і свобод засуджених не лише визначаються законом, але і встановлюються у вироку суду, варто зазначити те, що Конституція України запроваджує відповідний механізм забезпечення правосудності вироків. Так, відповідно до частини першої та третьої статті 62 Основного Закону України, особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. При цьому, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, що було одержано незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви стосовно доведеності вини особи тлумачаться на користь останньої.

Наведені конституційні гарантії правосудності вироку суду слід розглядати у контексті норми, зафіксованої у частині третій статті 63 Конституції України, що додатково вказує на те, що засуджені є повноцінними носіями конституційних прав і свобод[11, с. 80]. Держава, проводячи та реалізуючи свою пенітенціарну політику, на рівні закону може запроваджувати відповідні види покарань та порядок і умови їх виконання (пункт 22 частини першої статті 92 Конституції України). У цьому випадку розсуд держави в аспекті реалізації цієї політики є достатньо широким. Разом із тим, Конституція України створює умови для того, щоб такий розсуд не був безмежним та волюнтаристським. Для цього існує жорсткий конституційний імператив, передбачений частиною другою статті 28 Основного Закону України, який застерігає, що покарання не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого. Це ж положення стосується й питань обмеження конституційних прав і свобод засуджених, реалізації верховенства права при запровадженні таких обмежень на рівні закону.

Крім того, статті 28 Конституції України суперечить такий вид покарання як смертна кара. Названа стаття відтворює положення статті 3 Конвенції про

захист прав і основних свобод людини 1950 року. Невідповідність смертної кари цій статті Конвенції підтверджує Європейський суд з прав людини, юрисдикцію якого щодо тлумачення зазначеної Конвенції визнала Україна. На підставі цього ж Конституційний Суд України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року відповідні положення чинного на той час КК України, які передбачають смертну кару як вид покарання, визнав неконституційними. Наведені аспекти чітко визначають контури державної правової політики у сфері пеналізації та депеналізації, виконання покарань, що безпосередньо впливає на конструювання конституційно-правового статусу засуджених.

З огляду на те, що конституційне право України традиційно регулює політико-правові відносини, то відповідно діяльність держави у сфері реалізації пенітенціарної політики з усіма її аспектами безпосередньо входить до предмету правового регулювання цієї провідної галузі права. Вважаємо за потрібне основні засади внутрішньої політики держави у сфері відбування покарання закріпити у Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», де вказати на базові гуманістичні аспекти та інші пріоритети державної політики у цій сфері.

Також в аспекті конструювання та реалізації конституційно-правового статусу засуджених слід ураховувати пункт 14 частини першої статті 92 Конституції України про те, що виключно законами України визначаються організація й діяльність органів та установ виконання покарань. Указану норму варто розглядати у контексті засад конституційного ладу України, де безпосередньо вказано на те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України (частина друга статті 19 Основного Закону України).

У зв'язку з цим, органи і установи виконання покарань, реалізуючи свої повноваження щодо засуджених, будуть здійснювати лише таку діяльність, яка визначається законами. При цьому варто враховувати і те, що Конституція України містить широкий спектр й інших норм, які стосуються конституційно-правового статусу засуджених в Україні.

Формування конституційно-правового статусу засуджених здійснюється не лише завдяки конкретним конституційним нормам, що стосуються цих питань, але й завдяки юридичним властивостям Конституції України як нормативно-правового акту та природі покарання, у першу чергу на підставі призначення якого особа набуває статусу засудженого. Потреба у формуванні конструкції «конституційно-правовий статус засуджених» зумовлено природою вказаних осіб. Вона, з одного боку, потребує належних гарантій відбування покарання для вказаних осіб тут і зараз, тобто у теперішньому часі. А, з іншого, ця природа має чітке спрямування на майбутнє, що зумовлено природою покарання, яке полягає у тому, що у майбутньому, після відбування покарання, повинно відбутися формування нової особистості та повноправного члена суспільства[11, с. 79].

Згідно з частиною другою статті 50 Кримінального кодексу України, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами. А у частині першій статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України встановлено, що відповідне законодавство України регламентує порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства та держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

При цьому слід враховувати те, що Конституція з одного боку є нормативно-правовим актом, який регулює релевантні суспільні відносини, а з іншого вона є програваним документом, який орієнтує на майбутнє. Як зауважує

О. Радченко, Конституцію також можна розглядати як довгострокову програму співпраці та співіснування різних соціальних, політичних, демографічних, етнічних та інших груп населення, взаємовідносин суспільства із державою, визначення магістральних напрямів державної політики у різних сферах суспільного життя. Іншими словами, Основний Закон є програмою розвитку основних суспільно-політичних інститутів у коротко-, середньо- й довгостроковій перспективі[14, с. 31]. У зв'язку з цим, коли ми говоримо про конституційно-правовий статус, то йдеться про статус, який встановлюється у першу чергу Конституцією України та це надає йому не лише стабільність та визначеність в умовах сьогодення, але й чітке спрямування на майбутнє.

З метою обґрунтування статусу засуджених саме як носіїв конституційних прав і свобод варто також звернути увагу на те, що у цьому аспекті існують не лише юридичні (у першу чергу конституційні) підстави для цього, деякі з яких ми навели вище. Існують також і фактичні підстави.

Не вдаючись їх до детального аналізу, оскільки це буде предметом окремого дослідження, варто вказати на таке. Беручи до уваги те, що держава відповідає за осіб, що перебувають під її контролем, до яких належить значна частина засуджених, то таких осіб можна віднести до вразливої категорії, порушення прав і свобод яких може тягти за собою значні соціальні наслідки. Саме тому, враховуючи особливу місію держави в цілому та її пенітенціарної системи зокрема у сфері забезпечення безпеки, законності та правопорядку, формування доктринальних підходів до конструювання збалансованого конституційно-правового статусу засуджених є запорукою належної організації виконання покарань та захисту інтересів особи, суспільства та держави.

Отже, на сьогодні є всі підстави для того, щоб говорити саме про конституційно-правовий статус засуджених в Україні, що зумовлено тим, що такі особи є повноцінними носіями конституційних прав і свобод. У зв'язку з цим, актуальним є погляд на названу проблематику з точки зору науки конституційного права України.

Зауважимо, що наявність у засуджених конституційно-правового статусу та розуміння їх, у першу чергу, як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод зумовлено низкою обставин як юридичного характеру, так і фактичного. Єдність фактичного і юридичного витікає з особливостей конституційно-правового статусу особи. Цей статус з одного боку передбачає закріплення його відповідних елементів у Конституції України (юридичні обставини), а з іншого – він передбачає таке становище особи, за якого чітко прослідковуються важливі аспекти взаємодії як з державою, так і з суспільством, а також має місце соціальна значущість фактичного становища такої особи та / або її діяльності (фактичні обставини).

З наведеного вище погляду, юридичні аспекти розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод, у першу чергу, зумовлені суттєвою увагою, що приділено цьому питанню у конституційному тексті. Можна виділити цілу низку конституційних приписів (статті 1, 3, 8, 19, 24, частина друга статті 28, частина третя статті 63, пункти 14 та 22 частини першої статті 92 Основного Закону України та ін.), що як прямо, так і опосередковано вказують на засуджених як на повноцінних носіїв конституційних прав та свобод. Більш того, указані конституційні приписи у своїй сукупності й забезпечують підґрунтя для конструювання конституційно-правового статусу засуджених.

Проте увага конституцієдавця щодо тих чи інших питань, які знаходять своє змістовне закріплення у тексті Основного Закону України не є випадковою. Вона зумовлена низкою фактичних обставин, які детермінують потребу у конституційному регулюванні відповідних питань. Наприклад, аварія на Чорнобильській АЕС в 1986 році зумовила закріплення в Конституції України 1996 року положення про обов'язок держави щодо подолання наслідків указаної катастрофи (стаття 16). Саме тому, важливим аспектом у контексті розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод як основи їхнього конституційно-правового статусу є органічна єдність як юридичних обставин, так і фактичних.

Відправною фактичною обставиною, яка зумовлює як загальну особливу увагу до засуджених, так і увагу щодо них конституцієдавця є те, що засуджені складають значну за кількістю соціальну групу. За інформацією Державної судової адміністрації України та Державної кримінально-виконавчої служби України, динаміка кількості засуджених осіб упродовж років незалежності характеризується такими показниками: 1991–1995 роки – щороку засуджувалося в середньому понад 200 тис. осіб; 2000 рік – близько 230 тис. засуджених за рік; 2010 рік – приблизно 168 тис. засуджених; 2015 рік – близько 94 тис. засуджених; 2020 рік – близько 74 тис. засуджених; 2023 рік – орієнтовно 60–70 тис. засуджених (з урахуванням воєнного стану та змін у кримінально-правовій політиці) [15].

Водночас чисельність осіб, які утримувалися в установах виконання покарань: середина 1990-х років — понад 150 тис. осіб; 2010 рік — близько 147 тис. осіб; 2020 рік — близько 52 тис. осіб; 2023 рік — приблизно 40–45 тис. осіб[15].

З огляду на викладене, у межах подальшого дослідження цього питання та базуючись на юридичній аргументації, ми ставимо за мету проаналізувати саме фактичні обставини, які у сукупності підтверджують розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод та детермінують конструювання саме конституційно-правового статусу вказаної категорії.

Отже, коли йдеться про конституційно-правовий статус конкретного суб'єкта (фізичної особи), то відповідно засади його правового становища встановлено у Конституції з метою максимально чіткого та змістовного гарантування реалізації його прав і свобод, у тому числі й на рівні поточного законодавства. Все це зумовлено особливостями такого суб'єкта та його соціальним положенням та значущістю. Крім того, цей суб'єкт, маючи конституційні права, свободи та обов'язки, повинен за посередництвом їх взаємодіяти із державою з важливих питань свого становища[16, с. 74].

До таких осіб, що традиційно належать до суб'єктів конституційного регулювання, зокрема, належать народні депутати, депутати місцевих рад[17],

військовослужбовці[18], судді[19], діти[20], іноземці[21], біженці[22], жінки[23] тощо. У доктрині конституційного права України існує усталений підхід про вказаних осіб як носіїв конституційних прав і свобод та про їхній конституційно-правовий статус. Проте щодо засуджених такий чіткий підхід не простежується. Але ми вважаємо, що засуджені, враховуючи наведені критерії, теж виступають як носії саме конституційних прав і свобод як основи конституційно-правового статусу та для такого висновку існують не лише вищевказані юридичні (конституційні), але й фактичні підстави.

У зв'язку з цим, наведемо та проаналізуємо деякі фактичні обставини, що свідчать про те, що засуджені обґрунтовано виступають носіями конституційних прав і свобод, а увага до їх правового становища у конституційному праві України не може бути випадковою.

По-перше, конституційно-правовий статус передбачає особливу систему взаємодії між конкретною особою та державою. Це зумовлено предметом правового регулювання конституційного права України, на підставі норм якого встановлюється конституційно-правовий статус суб'єкта. До предмету конституційного права України входять питання, що пов'язані з унормуванням відносин між державою, суспільством та людиною, встановлення правових засад їх взаємодії [24, с. 63]. На такий же аспект звертає увагу і М. Громовчук та зазначає, що внаслідок свого загальнорегулятивного характеру конституційні норми встановлюють найістотніші, корінні відносини між державою та її громадянами у зв'язку з їх місцем в управлінні громадськими та державними справами, залишаючи докладний порядок правового регулювання таких відносин нормам інших галузей[25].

Засуджені, а особливо ті, що відбувають покарання у виді позбавлення волі, суттєвим чином взаємодіють із державою. На підтвердження цього слід указати на частину першу статті 63 Кримінального кодексу України, де встановлено, що покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого від суспільства та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Питання в тім, що держава, щодо значної

кількості засуджених здійснює всебічний контроль, оскільки структура покарань в Україні свідчить про те, що питома вага засуджених до позбавлення волі є значною, хоча загалом і має тенденцію до зниження. При цьому такий стан речей мав місце протягом усього періоду існування незалежної державності. Так, у 1999 році частка осіб, засуджених до позбавлення волі складала 37, 5 %, у 2000 році – 35,9 %, у 2001 році 34,9 %, у 2002 році 31,4 %, у 2003 році — 30,3 %, у 2004 році 27,9 %, у 2005 році — 27, 8% [26], у період з 2015 року по 2019 рік — 20,1 %[27].

Отже, щодо засуджених до послаблення волі держава здійснює всебічний контроль та визначає всі сторони їхньої життєдіяльності. Стосовно інших засуджених (зокрема, яким не призначено покарання у виді позбавлення волі) діяльність держави тісно пов'язана з ними, а контроль на тлі виконання покарань у виді позбавлення волі є меншим, але все одно він є суттєвим та значним.

Крім того, концептуальні аспекти взаємодії держави та особи (засудженого) розкриваються у кримінально-виконавчому законодавстві. Так, відповідно до частини першої статті 1 КВК України, кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. У свою чергу, у статті 7 КВК України розкриваються базові засади взаємодії держави та засудженого крізь призму реалізації прав і свобод. Зокрема, у частині першій статті 7 цього Кодексу, держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку. За таких умов варто та необхідно говорити про засуджених як носіїв конституційно-правового статусу.

У контексті цієї ознаки слід мати на увазі також і те, що конституційний статус людини та громадянина має універсальний характер і стосується всіх осіб,

незалежно від їх приналежності до певних соціальних груп. Тому цей загальний конституційний статус повною мірою поширюється і на всіх без винятку засуджених. Проте засуджені наділяються також і спеціальним конституційно-правовим статусом поряд з подібним статусом деяких інших осіб – національних меншин, жінок, дітей, інвалідів тощо. Разом із тим, конституційно-правовий статус саме засуджених суттєво виділяється на тлі конституційно-правового статусу указаних вище категорій (цей аспект розкривається більш детально у підрозділі 2.1. цього дисертаційного дослідження).

По-друге, засуджені, а особливо ті, що відбувають покарання у виді позбавлення волі не тільки суттєвим чином взаємодіють з державою, але й залежать від неї. Відповідно до частини першої статті 7 Кримінально-виконавчого кодексу України, держава не лише повинна поважати та охороняти права і свободи засуджених, але й з огляду на їх становище забезпечувати всі необхідні умови, правову та соціальну захищеність і безпеку. Аксіоматичним є те, що якщо відповідний суб'єкт, наділений владними повноваженнями, здійснює повний або достатньо суттєвий контроль за іншим суб'єктом, то перший несе відповідальність за безпеку та життєдіяльність другого. Наявність такої відповідальності має суттєве конституційно-правове підґрунтя[16, с. 74]. Зокрема, у частині другій статті 3 Конституції України встановлено, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а в частині другій статті 5 Кримінально-виконавчого кодексу України запроваджено принцип взаємної відповідальності держави і засудженого.

Беручи до уваги те, що держава відповідає за осіб, що перебувають під її контролем, до яких належить значна частина засуджених, то на державу в цілому та її пенітенціарну систему покладається особлива місія, зокрема, у сфері забезпечення безпеки, законності та правопорядку. Г. Мамедов абсолютно правильно зауважує, що слід завжди пам'ятати про соціальну відповідальність держави у контексті дотримання прав людини у місцях позбавлення волі. Зокрема, якщо людину за вироком суду ізолюють від суспільства, держава несе за неї повну відповідальність, у тому числі за перебування у безпечному

середовищі[28]. З огляду на це, формування доктринальних підходів до конструювання збалансованого конституційно-правового статусу засуджених є запорукою належної організації виконання покарань та захисту інтересів особи, суспільства та держави. Крім того, такий підхід буде сприяти формуванню належних правових умов для більш високого рівня соціального ставлення до засуджених, формуванню додаткових юридичних та організаційних гарантій для реалізації їхніх прав і свобод.

По-третє, з огляду на те, що Конституція України має найвищу юридичну силу, то конституційні права і свободи як основа конституційно-правового статусу особи теж мають найвищу юридичну силу стосовно інших прав і свобод та підлягають підвищеному захисту з боку суспільства та держави[29]. Саме на підставі таких якостей та особливостей юридичної природи вказаних прав і свобод наділення конституційно-правовим статусом конкретного суб'єкта робить його становище максимально захищеним та гарантованим. При цьому стосовно окремих категорій фізичних осіб надання ним конституційно-правового статусу відбувається на підставі соціальної значущості таких осіб чи їх діяльності та праці або розуміння їх як таких, що належать до вразливої категорії. У зв'язку з цим, постає питання про те, чи слід розглядати засуджених як представників однієї з категорій, що належать до вразливих.

Як вважають представники провідних правозахисних організацій УГСПЛ[29], ХПГ[30] тощо), сфера застосування кримінальних покарань завжди була і залишається однією з найбільш вразливих сфер у житті суспільства та державної політики. І це не випадково, оскільки основним змістом покарання є застосування примусу і, відповідно, правообмежень до особи. Саме у цій сфері діяльності ризик зловживань щодо особи, яка зазнала правообмежень, а отже втратила певну міру захисту, є дуже високим. На ці факти неодноразово звертали увагу представники різноманітних державних та громадських організацій як в Україні, так і з числа міжнародних недержавних інституцій [31]. Оскільки сфера застосування покарань як одна з найвразливіших сфер безпосередньо стосується засуджених (частина друга статті 43 Кримінального процесуального кодексу

України, частина перша та друга статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України та ін.), то останні у наслідок цього належать до вразливої категорії.

Т. Руденко пропонує до вразливих верств населення відносити такі категорії, як бездомні; родини, в яких є проблеми дитячої занедбаності, сексуальних фізичних зловживань стосовно дитини або одного з партнерів; подружні пари, які мають серйозні сімейні конфлікти; родини, в яких дитину виховує лише один із батьків та в яких мають місце серйозні конфлікти; ВІЛ-інфіковані люди та їхні родини; особи, які мають низькі доходи через безробіття, відсутність годувальника, фізичні вади, низький рівень професійної підготовки тощо; особи, які порушили закон і були за це покарані; особи, які мають соматичні (тілесні) чи психічні захворювання або інвалідність; особи, які залежні від алкоголю, наркотиків та їхні родини; іммігранти та меншини, що мають недостатні ресурси та можливості або ті, хто став жертвою расизму або інших форм дискримінації; особи із затримками розвитку (інваліди розвитку) та їхні родини; особи похилого віку, які не можуть адекватно функціонувати; мігранти та біженці, які мають недостатні необхідні ресурси; діти, які мають проблеми, пов'язані з навчанням в школі, та їхні родини[32].

Як видно, тут ідеться про різних осіб, які належать до вразливих верств населення у залежності від різних причин: сімейні, фізіологічні, психологічні, економічні, матеріальні, ситуаційні тощо. Серед наведених категорій особливе місце займають особи, які порушили закон і були за це покарані, тобто йдеться про засуджених. Їхня вразливість може бути зумовлена всіма вищевказаними причинами, обставинами та чинниками. Але основні ознаки такої вразливості зумовлені тим, що сама держава через застосування до них державно-правового примусу ставить їх у вразливе становище. Тобто у цьому випадку йдеться про те, що реалізація покарання та пов'язаних з ним правообмежень, а також максимально можливий контроль з боку держави, особливо, що стосується осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі робить їх становище саме таким.

Вразливість засуджених полягає також у тому, що вони перебувають у системі взаємодії з іншою стороною — представниками держави (адміністрація установи виконання покарань тощо), які наділені широкими можливостями щодо засуджених, у тому числі й право застосовувати широкий спектр примусу аж до застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (стаття 106 Кримінально-виконавчого кодексу України). При цьому з огляду на те, що така апріорі нерівномірна взаємодія здійснюється у закритих установах, то потенційні можливості зловживання повноваженнями з боку адміністрації органів і установ виконання покарань значно збільшуються [16, с. 78].

По-четверте, однієї з провідних функцій Конституції України є обмежувальна функція, яка традиційно спрямована на державу, на діяльність суб'єктів владних повноважень. Обмеження передбачають такий правовий режим, за якого суб'єкти владних повноважень будуть діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачено Конституцією та законами України (частина друга статті 19 Основного Закону України). Вважаємо, що особливої актуальності такий обмежувальний режим набуває в аспекті діяльності суб'єктів: 1) зі значними владними повноваженнями щодо окремих осіб чи груп, що не мають на відміну від них владних повноважень; 2) які реалізують такі повноваження у ситуаціях, за яких здійснення зовнішнього соціального контролю є мінімальним, а подекуди є майже унеможливленим через закритість установи, віддаленість, особливий режим функціонування тощо; 3) наслідки протиправної діяльності яких можуть мати значний та невідворотний результат.

Вочевидь, наведені аспекти стосуються діяльності держави, що реалізується через адміністрацію установи чи органу виконання покарань. Саме тому, до вказаних суб'єктів владних повноважень повинні пред'являтися особливі вимоги, у тому числі й ті, що пов'язані з їх правообмеженням. Такий підхід може бути реалізованим через формування конституційно-правового статусу засуджених, оскільки конституційні права та свободи таких осіб будуть виступати вагомим чинником для реалізації обмежувальної функції щодо

організації та функціонування пенітенціарної системи у цілому та її окремих представників зокрема.

По-п'яте, як уже зазначалося, у доктрині конституційного права України до суб'єктів, що традиційно розглядаються як носії конституційних прав і свобод, належать жінки та діти. Така постановка питання зумовлена особливостями їх фактичного становища та апріорно існуючою потенційною вразливістю. З огляду на це, в аспекті надання характеристики засудженим як вразливої категорії населення слід звернути увагу і на те, що серед них є також і жінки та діти, що значно підсилює вразливість засуджених у цілому. Так, автори науково-практичного коментаря до Кримінально-виконавчого кодексу України розуміють засуджених саме як представників уразливої категорії. Проте вони зазначають, що розуміння засуджених узагалі як вразливої категорії значно підсилюється з огляду на те, що серед них є неповнолітні та жінки. У цьому контексті особливої уваги заслуговують забезпечення порядку відбування покарання засудженими вагітними жінками, матерями-годувальницями і жінками, які мають дітей віком до трьох років. Жінки доволі часто потрапляють до місць позбавлення волі, що розташовано далеко від місця проживання, що ускладнює спілкування та побачення з сім'ями. Жінки, які потрапляють у місця позбавлення волі вагітними, а також матері-годувальниці, стикаються з великими проблемами, що зумовлено неналежними умовами для виховання дитини, а розлучити маленьку дитину з матір'ю не є виходом зі становища, що склалося[33]. При цьому слід урахувати і те, що частка жінок, засуджених за вчинення злочинів, становила у середньому 11,7 % серед усіх засуджених осіб. Фактично, можна говорити про те, що майже кожною дев'ятою засудженою особою є жінка. Незважаючи на зменшення кількісного показника засуджених жінок, їх частка серед загальної кількості засуджених осіб майже з року в рік дещо збільшується[34].

По-шосте, наділення засуджених конституційно-правовим статусом та особлива увага до них, зумовлені також призначенням покарання у суспільстві. Так, відповідно до частини першої та другої статті 50 Кримінального кодексу України, покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за

вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання учиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами. Як видно, наведені нормативно-правові приписи мають яскраво виражену перспективну спрямованість на майбутнє, яка стосується не лише конкретного засудженого, але й широкого кола осіб. Для досягнення такого результату увага до засуджених, до реалізації їхніх прав і свобод повинна бути достатньо змістовною. У зв'язку з цим, наведене вище вказує на значущість розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційно-правового статусу[16, с. 78].

У цьому аспекті слід вказати на те, що у тексті Конституції України слово «покарання» безпосередньо зустрічається тричі (частина друга статті 28, частина перша статті 62 та пункт чотирнадцятий частини першої статті 92). Крім того, про покарання фактично йдеться і в деяких інших конституційних приписах. Так, наприклад, у пункті 22 частини першої статті 92 Основного Закону України вказано на те, що виключно законами визначаються діяння, які є злочинами та відповідальність за них. З оглядну на високу соціальну значущість покарання, Конституція України цьому правовому інституту приділяє увагу та тим самим конструює особливості конституційно-правового статусу засуджених через специфіку реалізації покарання. Зокрема, В. Човган звертає увагу на те, що кара як одна з цілей покарання зумовлює щодо засуджених реалізацію передбачених законом правообмежень – негативних наслідків, які знаходять свій прояв у зменшенні обсягу можливостей порівняно з іншими особами (які не мають статусу засуджених) [35, с. 567]. Саме тому каральна та превентивна функція покарання детермінує юридичне та фактичне становище засуджених з урахуванням того, що вони своїми діями протиставили себе суспільству і державі, вчинивши посягання на існуючий правопорядок.

Той факт, що особи набувають статус засуджених саме у зв'язку з тим, що вони фактично протиставили себе інтересам суспільства та держави через

вчинення відповідного діяння знаходить своє підтвердження у тому, що відповідно до частини першої статті 371 КПК України суд ухвалю вирок іменем України. Як зазначає з цього приводу Ю. Пономаренко, вказівка на державу Україна як суб'єкта, від імені якого суд постановляє вирок, є за своєю суттю вказівкою на того, хто нестиме відповідальність за його неправосудність [36, с. 70]. Варто погодитися з цією позицією та вказати на те, що Конституція України приділяє суттєву увагу вироку, згадуючи про нього у своєму тексті десять раз безпосередньо. Проте варто розуміти, що вирок, який набув чинності виступає також як юридичний факт, який породжує виникнення правовідносин між державою та особою, які опосередковуються конституційно-правовим статусом останньої. Відповідно, те, що від імені держави виноситься вирок спрямовано не лише на визначення того, хто буде відповідати за правосудність вироку як основоположного правозастосовного акту, але й того, хто буде відповідати за подальшу долю особи, які вчинили кримінальне правопорушення та яка відбуває покарання.

По-сьоме, особливості становища засуджених зумовлюються також тими проблемами, які виникають після звільнення з місць позбавлення волі. При цьому слід урахувати те, що певна частина цих проблем стосується осіб, що вже не мають статусу засуджених та пов'язана з їх становищем у суспільстві після завершення відбування покарання. Проте існують і проблеми, що виникнуть після завершення відбування покарань, але які зумовлені особливостями відбування покарань та реальним становищем засуджених. Зокрема, фахівці державної установи “Центр пробації” звертають увагу на те, що для колишніх засуджених “вихід на свободу” є гострою кризовою ситуацією, оскільки за час відбування покарання вони втрачають навички до вільного життя, починають боятися його. Звикаючи під час відбування покарання суцільно залежати від держави, такі особи не мають можливості для потрібної самореалізації та прояву активності, а звільняючись з установи, не звільняються внутрішньо, звикнувши залежати від керівної адміністративної сили[38].

У зв'язку з цим, належне гарантування реалізації конституційних прав і свобод засуджених та правильна організація відбування покарання може розглядатися як запорука вирішення або мінімізації майбутніх проблем після відбування покарання та потрапляння засуджених у суспільство[16, с. 77]. Крім того, постановка питання про конституційно-правовий статус саме цієї категорії зможе надати додатковий імпульс в аспекті формування більш змістовних гарантій з боку України як соціальної держави (стаття 1 Конституції України) та громадянського суспільства та його інститутів щодо осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі (чи інших покарань, пов'язаних з тим чи іншим ступенем ізоляції від суспільства) та повернулись до суспільства.

По-восьме, конструювання конституційно-правового статусу засуджених буде сприяти підвищеній увазі не лише до самих засуджених, але й до організації та функціонування пенітенціарної системи в цілому, яка завжди потребує подальшого удосконалення. Ураховуючи фактичні обставини, які підтверджують значущість прав і свобод засуджених, конституціоналізація не оминула й кримінально-виконавчу систему, яка будучи невід'ємною частиною механізму держави, трансформувалась під впливом конституційних норм та стандартів.

Так, зокрема, правозахисні організації звертають увагу на те, що кримінально-виконавча система України за роки незалежності значно змінилася, стала більш відкритою для суспільства, виникло чимало громадських організацій, які співпрацюють з установами системи, надають їм допомогу. Помітно підвищився доступ громадськості як до статистичних даних, які відображають діяльність відомства, так і до відомчих документів, які регламентують її діяльність. Останнім часом більш інформативно насиченою стала Веб-сторінка Державної кримінально-виконавчої служби України[26].

Варто визнати те, що наведені позитивні зрушення, які враховують особливості правового становища засуджених у державі й суспільстві та безпосередньо пов'язані з правами і свободами, були зроблені завдяки наявності міцного конституційного підґрунтя. У той же час, варто враховувати і те, що існуючи проблеми, пов'язані з відбуванням покарань, не є вичерпними, постійно

з'являються нові. Саме тому конституційні засади у цьому аспекті повинні бути орієнтиром для їх вирішення чи мінімізації як на рівні правотворення, так і на рівні правозастосування[16, с. 77].

Так, Конституційний Суд України у справі про перегляд вироку особи, караній на довічне позбавлення волі від 16 вересня 2021 року № 6-р (П)/2021 вказав, що довічне позбавлення волі особи без подальшої можливості її звільнення означає зрівняння строку довічного позбавлення волі із позбавленням волі до завершення природного життя конкретної людини, та таким чином, заперечує не лише мету покарання, а й саму сутність людської гідності, ставить під сумнів абсолютний її характер, а також становить порушення позитивного обов'язку держави захищати гідність людини, а отже, не відповідає частині першій статті 3, статті 23, частині другій статті 28, частині третій статті 63 Конституції України. На підставі цього Конституційний Суд України зобов'язав Верховну Раду України невідкладно узгодити нормативне регулювання, установлене статтями 81 та 82 Кримінального кодексу України з Конституцією України й цим рішенням.

Наведена органом конституційної юрисдикції юридична позиція свідчить про універсальний характер людської гідності, яка повинна залишатися ключовою телеологічною домінантою при всіх аспектах відбування покарання. Саме право на збереження під час відбування покарання людської гідності повинно розглядатися як основа для наділення засуджених конституційно-правовим статусом, бути стрижнем такого статусу, виступати чинником прискорення конституціоналізації їхніх прав і свобод, а також є маркером здійснення процесів переходу від ліберального до соціального конституціоналізму. З огляду на викладене, перехід від ліберального до соціального конституціоналізму, що відбувся на початку XX століття створив підґрунтя для формування нових соціальних систем, включаючи правову систему та пенітенціарну систему, у межах яких засуджені розглядаються як носії конституційно-правового статусу, основою якого є людська гідність, що створює умови для прискорення конституціоналізації їхніх прав і свобод.

На підставі вищевикладеного, можна дійти висновку про те, що має місце ціла сукупність фактичних обставин, які вказують на високу соціальну значущість інституту покарання, належність засуджених до вразливої категорії, а також особливу значущість пенітенціарної системи як у механізмі держави, так і в житті суспільства. Все це дає підстави для розуміння засуджених як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод, що формує основу для побудови їх конституційно-правового статусу.

1.2. Становлення та розвиток конституційно-правового статусу засуджених в Україні

Історія розвитку конституційно-правового статусу засуджених безпосередньо пов'язана з історією гуманізму та поступальним становленням концепції людиноцентризму. Адже вищенаведені процеси не були одноманітними, а натомість такими, що характеризувалися тривалістю, непослідовністю та недостатньою сталістю. Історія людства знає багато прикладів повернення до старих та анти-людських підходів до проведення державної політики у різних сферах суспільного життя та функціонування держави. Безперечно, не виключенням у цьому аспекті є і державна пенітенціарна політика, що реалізувалася у межах різних історичних періодів та за різних соціально-економічних умов.

Специфічною рисою такої політики є те, що нові гуманістичні підходи у її межах запроваджуються та реалізуються дуже повільно, а деякі – навіть не сприймаються та залишаються не реалізованими. Все це зумовлено закритим характером пенітенціарної системи, специфічними особливостями суспільних відносин у її межах. Разом із тим, у разі падіння моральної планки у межах певних соціальних груп, формування негативних тенденцій у суспільстві в цілому такі явища мають потенціал доволі швидкого проникнення до «в'язничного середовища» та погіршення у його межах відповідного

соціального клімату, що неминуче негативно відіб'ється на реальному правовому становищі засуджених.

Таким чином, вважаємо, що негативні тенденції розвитку суспільства як зовнішнього середовища щодо пенітенціарної системи можуть доволі швидко та у деяких випадках і всебічно проникати до такої системи та чинити на неї, а також на процес відбування покарань негативний вплив довготривалої дії, що не може не відбитися на реальному становищі засуджених. У той же час, як показує історичний досвід, позитивні течії та тенденції таких можливостей не мають і при їх запровадженні із зовні – цей процес є довготривалим і складним. Саме тому доволі важливо, щоб державна правова політика в цілому мала характер послідовного, вираженого та довготривалого спрямування, реалізація якої буде неможливою без врахування історичного контексту та недопущення вже зроблених помилок минулого.

З метою упередження відкату до негативних тенденцій важливого значення має саме становлення конституціоналізму та розвиток конституційного законодавства, у межах якого формується система відповідних запобіжників для попередження звуження прав і свобод засуджених на галузевому рівні. Зокрема, до таких запобіжників, що мають стратегічний характер у контексті функціонування пенітенціарної системи та забезпечення конституційно-правового статусу засуджених слід віднести неможливість звуження існуючого у чинній Конституції України прав і свобод. Так, стаття 157 Основного Закону України передбачає, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України[39]. Існування таких запобіжників є результатом тривалого історичного розвитку у сфері прав людини та становлення і утвердження конституціоналізму на демократичних засадах.

Вважаємо, що постановку питання про розвиток та гарантування конституційно-правового статусу засуджених теж можна розглядати як своєрідний запобіжник щодо неможливості дегуманізації реального правового

становища засуджених, недопущення поширення негативних тенденцій у суспільстві. Це зумовлено тим, що правова конструкція «конституційно-правовий статус засуджених» є такою, що спирається на положення демократичної Конституції, яка втілює досягнення сучасного конституціоналізму.

В аспекті становлення державності, слід розуміти, що наявність установ відбування покарання є неодмінною ознакою апарату примусу держави, як соціального інституту, що з'являється після розпаду первісно-общинного ладу та структуризується у відповідності з тими задачами, що існують на відповідному етапі історичного розвитку. При цьому у межах такого формування інституту держави з відповідним апаратом, у тому числі й апаратом примусу, постає питання про формування правових норм, що будуть опосередковувати і закріплювати нові відносини. Такі норми, які генеруються фактично паралельно з розвитком відповідних державницьких процесів у першу чергу мають спрямування на встановлення заборон вчинення діянь, які правляча еліта вважає як небезпечні та антисоціальні (з огляду на власні інтереси). Формування таких норм виступає чинником прискорення побудови окремих структурних підрозділів апарату примусу, діяльність якого чітко фокусується на тих задачах, що передбачено у відповідних нормах.

Безперечно, на первинному етапі розвитку таких процесів ув'язнені люди не мали чітко визначеного статусу, права їх майже не гарантувалися. Про їхній правовий статус буде йтися в історичному контексті набагато пізніше, а про формування конституціоналізму та належних конституційних гарантій – тим більше. Узагалі повноцінно говорити про конституційно-правовий статус засуджених можна лише тоді, коли з'являються конституції та в них закріплюються положення, які як прямо, так і опосередковано регулюють питання, пов'язані з правовим становищем засуджених.

У той же час у межах історичної реконструкції питань, пов'язаних з кримінально-правовим статусом засуджених, не можна нехтувати положеннями законодавства у цій сфері. Це зумовлено тим, що такі положення дуже часто

виступали у ролі передумов для формування моделей конституційного регулювання відповідних питань (у разі формулювання на рівні поточного законодавства прогресивних, розумних та людино-зорієнтованих підходів). Більше того, поточне законодавство було сформовано на території України набагато раніше, ніж з'явилися перші конституційні акти, саме тому з аналізу такого законодавства і варто розпочати.

Перший період, який у науці називають допенітенціарним або каральним, був найтривалішим, оскільки охоплював час від моменту фіксації у історично сформованих джерелах права і пам'ятках звичаєвого права функції виконання кримінальних покарань до кінця XVIII століття. Основною характеристикою цього етапу науковці називають надзвичайну жорстокість покарань. Законодавчо покарання закріплювались вже у десятому столітті. Про це свідчать перші договори слов'ян із греками 911 та 945 років, підписані за князювання Олега й Ігоря. У цих документах вживалися терміни «страта» й «помста» замість «покарання» [42, с. 52].

Певні засади становлення уявлень про статус засуджених починає отримувати своє відбиття у межах такого базового документу епохи середньовіччя як Руська правда. При цьому у межах названого документа суттєва увага приділяється різним діям, які носять суспільно небезпечний характер. Згідно з «Руською правдою», першою збіркою стародавнього права, система покарань була досить розгалуженою: вона передбачала штрафи, кровну помсту, смертну кару, вигнання, заслання, ув'язнення, позбавлення кінцівок та інших органів тощо[43]. У ньому хоч і не вказується термін "засуджений", але використовується термін «злочинець». У пункті 4 вказано на те, що коли якась верв починає платити дику віру, то кілька років оплачує ту провину, оскільки платять за незнайденого злочинця.

Про засуджених йдеться, в першу чергу, як особу, яка сплачує відповідну суму в установленому порядку за вчинений злочин. Порядок сплати встановлюється достатньо детально. Так, наприклад, абзац другий пункту 4 передбачає, що якщо злочинець із їхньої верви, і в ній було дано волю

злочинцеві, то як співучасники мають помагати злочинцю, оплачуючи дику віру. Але сплатити їм в цілому 40 гривень, а за злочинство те самому злочинцю заплатити із 40 гривень свою частку від сплати дружини. Якщо вчинив убивство або в сварці, або на пиру, то тоді йому платити у верві, якщо оплачують злочин у складчину[44, с. 143].

Відповідно до пункту 2 було скасовано кровну помсту та встановлено за вбивство кунами відкупатися. У цьому випадку йдеться про гуманізацію підходів щодо осіб, які вчинили злочини шляхом відміни кровної помсти та встановлення цивілізованих аспектів відбування покарання. Таким чином, цей стародавній документ вже закладає певні цивілізаційні аспекти як відбування покарання, так і гуманізації реального становища засуджених.

У свою чергу, речення перше Статуту Великого Князя Ярослава «Убогого не можна помилювати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати в суть справи, оскільки мають право осудити без слідства і без тортур». Як видно, у цьому приписі встановлено межі можливості застосування помилювання до відповідних осіб. Крім того, встановлено і те, що статус засудженого повинен набуватися на підставі рішення суду, яке є обґрунтованим та на підставі детально вивченої справи. Вирок повинен стосуватися реально винного, при чому такий вирок повинен бути справедливим.

Варто враховувати, що в той період було можливим застосування тортур як основу покарання, проте це розглядалось як протиприродно. Суддя повинен керуватися божественними повеліннями і страхом Божим. Наприклад, було вказано таке: «...Вивідайте у винуватця все достовірно....». Крім того, при винесенні вироку варто підсудного перевірити, яке його життя і яка життєва мораль. Це вказує на те, що стосовно особи перед тим як надати йому статус засудженого, повинна бути з'ясована його особистість. Процедура набуття статусу засудженого базувалась також і на Божественних постулатах. Зокрема, йдеться про те, що горе тому, хто оправдує нечестивого ради мзди і від правдивого правду віднімає, оскільки Бог, який дає нам владу, піддає суду ваші діла і помисли ваші перевірить, оскільки ви є слугами царства його. Бійтеся, хто

не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під його повелінням; бійтеся, оскільки скоро настане вам випробовування і суд суворий буде над владорюючим, оскільки менші заслуговують милості, сильні ж випробувані будуть[44, с. 140].

Отже, указані вище стародавні документи заклали засади щодо набуття статусу засудженого, та передбачили певні аспекти реалізації такого статусу.

Наступним документом, який робить певний внесок у конструювання правового становища засудженого є Конституція Пилипа Орлика. Слід констатувати, що цей документ суттєву увагу приділяє правосуддю, суду та покаранню. Названі державницькі складові подаються у ньому як у теократичному, так і світському аспектах. Зокрема, у преамбулі цього документа вказано на те, що «дивний і незбагнений у долях своїх Бог, милосердний у довготерпінні, справедливий у покаранні і, як завжди від початку світу, на праведному мірилі правосуддя свого – одні держави і народи возвеличує, а інші за гріхи і беззаконня – упокорює, одні поневолює, інші – звільняє, одні підвищує, інші – понижує. Згодом той самий праведний Суддя – Бог за неправди та беззаконня, що збільшувалися, численними карами покарав той народ козацький, понизив, упокорив і звергнув, а наостанок зброєю держави Польської через польських королів Болеслава Хороброго і Стефана Баторія уярмив.»

Що стосується світського аспекту правосуддя, то, зокрема, про нього йдеться у сьомій главі цього документа. Там зазначено, що якщо б хтось із генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства чи інших військових урядників, особливо з черні, образив гетьманську честь чи в чомусь іншому провинився, то Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу. І яким би лицемірним чи облудним не здавався вирок, кожен, хто винен, повинен прийняти його. Обов'язок прийняття вироку є нічим іншим як фактично набуттям статусу засудженого.

Отже, цей документ високої історичної ваги може виступати як основа для розуміння становлення конституційно-правового статусу засудженого в історичній ретроспективі.

Наступним документом, що має статус конституції є Конституція УНР. Так, відповідно до параграфу 12 розділу другого Конституції Української Народної Республіки (Статус про державний устрій, права і вільності УНР), громадяни в УНР рівні у своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв у них. Ніякі титули в актах та діловодстві УНР вживатися не можуть[45]. Ця норма створює підґрунтя для подальшого запровадження принципу рівності на базі сучасних конституційних актів. Зокрема, її можна розглядати як підґрунтя запровадження в Конституцію України статті 24 щодо принципу рівності, який має серйозну дотичність до питань покарань та конструювання статусу засуджених. Більше того, вона була передумовою для запровадження принципу рівності у чинному Кримінально-виконавчому кодексі України, зокрема, у межах статті 5, де зазначено про принцип рівності засуджених перед законом.

Слід звернути увагу на друге речення цього пункту, де вказано на те, що не може існувати ніяких привілеїв, які були б відтворенні в актах і діловодстві УНР. Це має безпосередній стосунок до таких актів правозастосування, як вирoki чи інші рішення суду у частині покарання особи. Варто відзначити і те, що після параграфу 12 йдуть норми, які теж мають стосунок до конструювання правового становища засуджених. Так, відповідно до параграфу 13 Конституції УНР передбачаються процесуальні конституційні гарантії щодо затримання особи. Зокрема, йдеться про те, що громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як «на гарячому», тобто безпосередньо під час вчинення злочину. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

Далі, параграф 14 розділу другого цієї ж конституції взагалі стосується покарання та правового становища засуджених, оскільки вказує на те, що

громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

Фактично ця норма закладає засади гуманістичного ставлення до засуджених, гарантує їхнє право на життя, формує засади здійснення державної політики у сфері цивілізованої організації та функціонування пенітенціарної системи. Крім того, ця Конституція окрім безпосередньої вказівки на конституційно-правовий статус засуджених передбачає також загальні норми, які мають суттєвий рівень дотичності до осіб, які мають статус засуджених. Зокрема, у параграфі 16 встановлюється листова тайна. Як відомо, ця норма в умовах відбування покарання має свою специфіку, проте її запровадження створює умови для гарантування конституційного права засуджених на листування.

Розглянемо такий документ як Закони про тимчасовий державний устрій України Гетьмана Павла Скоропадського. Слід звернути увагу на пункт 7 цього документу, де зазначено про те, що Гетьманові належить помилування засуджених, полегшення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій зі скасуванням проти них переслідування і «висвободження» їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушуються законні інтереси та права будь-яких інших осіб[46]. Така норма вказує на спробу гуманізації правового становища засуджених, через повноваження глави держави в аспекті покращення їх становища. Крім того, в аспекті реального становища засуджених можна брати і загальні положення цього документу.

Зокрема, права максимально дотичні до конструювання конституційно-правового статусу засуджених зосереджено у пунктах 14-17 вищезгаданого документу. Водночас особливу увагу привертає пункт 16 Закону П. Скоропадського, де вказано на те, що ніхто не може бути судимий і покараний крім, як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами. У цьому випадку йдеться не лише про гуманістичне розуміння

кримінального права, але і гуманістичні підходи до набуття статусу засудженого, його законності.

Крім того, цей конституційний акт має стосунок до гарантування правового становища засуджених через вказівку на особливе призначення закону та його змістовну суть. Так відповідно до пункту 28 передбачено, що закон не може бути скасований інакше як тільки силою закону. Через те, поки новим законом не відмінено закон існуючий, він заховує повну свою силу. Також стосовно законних підстав набуття статусу засуджених слід назвати пункт 29, де вказано на те, що ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

Далі варто дещо вказати на існування України у радянську добу, де мало місце особливе ставлення до засуджених, але, незважаючи на це мали місце певні зміни та підходи на певних етапах зазнавали своєї трансформації. У першу чергу слід звернути увагу на Конституцію Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року, у межах якої відсутні спеціальні норми, які були б присвячені правовому становищу засудженим чи відповідним гарантіям. Але їх статус визначався через позбавлення виборчого права, а саме 2 Розділ Конституції, пункт «ж» статті 21 визначав, що позбавляються виборчого права і права бути обраним такі особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій: ж) особи, засуджені за корисливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом, або судовим вироком[47].

Зрозуміло, що і поточне законодавство, що традиційно видається на розвиток конституційних актів не вирізнялося наявністю гуманізму. 23 жовтня 1925 року було ухвалено Виправно-трудоий кодекс УСРР. Як зазначає Т. Дем'янчук, основною ідеєю цього кодексу стало закріплення пріоритетності виховних завдань та ідею виправлення засуджених. Саме тому на розвиток кодексу 11 липня 1929 року було прийнято постанову «Про використання праці кримінально-ув'язнених», у відповідності до якої було не тільки узаконено фізичну працю ув'язнених осіб, а й створено Головне управління виправно-трудоих таборів і трудових поселень НКВС («ГУЛАГ») [48].

Наступним конституційним актом цієї доби є Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року. У цьому акті також відсутні спеціальні норми присвячені засудженим. У той же час, у цій конституції як і у попередній є норми, які стосуються позбавлення чи обмеження засуджених політичних прав. Зокрема, пункт «е» статті 67 цієї конституції передбачає, що не обирають і не можуть бути обраними, хоч би вони й належали до однієї з вищенаведених категорій: особи позбавлені прав судом на реченець, визначений судовим вироком[50].

Наступним конституційним актом в Україні за часів радянської доби була Конституція УРСР 1937 року, що суттєвим чином «на папері» відрізнялась у кращій бік щодо гарантій прав і свобод. Зокрема, у статті 107 цієї конституції було встановлено, що громадянам Української РСР забезпечується недоторканність особи. Ніхто не може бути арештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора[49]. Але в цілому цей документ не встановлював відповідних стандартів відбування покарання, не закріплював захист людської гідності засуджених та не передбачав механізмів реалізації прав в умовах ізоляції. У результаті правовий статус засудженого визначався на підставі виключно на рівні виправно-трудового законодавства, яке на той час було ухвалено в 1925 році. У той же час, варто вказати і на те, що саме у межах чинності цієї конституції було ухвалено у 1970 році нове виправно-трудове законодавство. Так, 23 грудня 1970 року Верховною Радою УРСР було затверджено цей кодекс, що набував чинності 1 червня 1971 року.

Варто відзначити суттєву відмінність цього законодавства від попереднього (1925 року). Більше того, після ухвалення Конституції УРСР в 1978 році почався процес його оновлення та приведення у відповідність до вимог нового конституційного акту. Так, зокрема, законом від 30 червня 1983 року з метою приведення у відповідність із Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та Указами Президії Верховної Ради СРСР від 13 серпня 1981 року "Про внесення змін і доповнень до Основ виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік», від 26 липня 1982 року «Про

дальше вдосконалення кримінального і виправно-трудового законодавства» і від 15 жовтня 1982 року "Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів СРСР", а також дальшого вдосконалення виправно-трудового законодавства Української РСР було передбачено таке. Нагляд за точним додержанням законів при виконанні вироків до позбавлення волі, заслання, вислання і виправних робіт без позбавлення волі здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором Української РСР і нижчестоящими прокурорами відповідно до Закону СРСР "Про прокуратуру СРСР". Здійснюючи від імені держави найвищий нагляд за виконанням законів, прокурор зобов'язаний вживати заходів до виявлення і своєчасного усунення будь-яких порушень закону, від кого б ці порушення не виходили, до відновлення порушених прав і притягнення винних до встановленої законом відповідальності".

Такі положення уточнювали повноваження прокурорів у цій сфері та формували їх діяльність у контексті підсилення гарантій прав і свобод засуджених. Як зазначає В. Сухонос, історично органи прокуратури здійснювали значний вплив на розвиток виправно-трудового законодавства, забезпечуючи додержання у діяльності установ виконання покарань принципу соціалістичної законності та принципу соціалістичного гуманізму [51, с. 24]. У свою чергу, Р. Лемак указує на те, що було сформовано поділ прокурорського нагляду на дві складові: 1) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах; 2) нагляд за додержанням законів при застосуванні заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [52, с. 43]. Все наведене можна розглядати як певні (з погляду сьогодення явно не достатні) гарантії щодо реального правового становища засуджених.

Сама ж Конституція УРСР 1978 року була більш ефективною у питаннях, пов'язаних з правовим становищем засуджених на тлі своїх попередниць. Серед її положень слід виділити такі. У першу чергу, відповідно до статті 154, правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності громадян перед законом

і судом[53]. Обвинуваченому забезпечується право на захист (стаття 156) [53], а також згідно зі статтею 158, ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону[53]. Наведені положення конституції вже створюють відповідне підґрунтя для формування гуманістичною політики відбування покарання та конструювання правового становища засуджених більш прогресивної спрямованості.

До таких же положень слід віднести і положення статті 52, яка зазначає, що громадянам України гарантується недоторканність особи, ніхто не може бути арештований інакше, як на підставі судового рішення або з санкції прокурора[53], наявна також частина друга ст. 55, яка говорить про те, що громадяни України мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно[53].

У той же час, у цій конституції залишаються і такі анахронізми, як неможливість засуджених брати участь у виборах. Зокрема, у частині п'ятій статті 85 цього документу встановлено, що у виборах не беруть участі психічно хворі громадяни, визнані судом недієздатними, особи, які тримаються в місцях позбавлення волі, а також особи, які знаходяться за рішенням суду в місцях примусового лікування[53].

Як уже було зазначено, ця конституція сприяла суттєвому оновленню виправно-трудового законодавства 1970 року. У той же час, найсуттєвіші зміни цього законодавства були розпочаті саме з моменту проголошення України як незалежної держави, а в подальшому прискорені ухваленням чинної Конституції України 1996 року. Починаючи з 1991 року законами України вносились зміни до чинного на той час Виправно-трудового кодексу, які у першу чергу стосувалися прав людини та незалежного статусу Української держави. Зокрема, законом від 28 січня 1991 року було передбачено підсилення реалізації права засудженого на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, а також права на побачення з родичами та іншими особами. У свою чергу, законом від 6 березня 1992 року було скасовано такі покарання як заселення та виселення.

11 липня 2003 року розпочався якісно новий етап становлення конституційно-правового статусу засуджених, який ознаменувався ухваленням нового кодифікованого акту у цій сфері – Кримінально-виконавчого кодексу України. Після його ухвалення було продовжено роботу, спрямовану на його удосконалення у частині підсилення правового статусу засуджених. Так, наприклад, першим законом, яким було внесено зміни до КВК України був Закон від 1 грудня 2005 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення права засуджених і осіб, які тримаються під вартою, на листування з питань, пов'язаних з порушенням прав людини». Паралельно з цією роботою відбувалися процеси прискореного становлення в Україні сучасного конституціоналізму, як явища, що стосується всіх чутливих сфер державного та суспільного життя.

Як зауважують В. Кичун та І. Онишук, основною метою конституціоналізму є застосування Конституції України шляхом втілення принципу верховенства права та закріплення правового характеру державності[54, с. 57]. При цьому слід урахувати і те, що втілення Конституції повинно здійснюватися на всіх рівнях, у тому числі й на галузевому. Саме тому, гостро стоїть питання впливу конституціоналізму на галузевому рівні. Так, зокрема, на рівні адміністративного права таке питання піднімають Т. Кагановська та В. Серьогін. Науковці стверджують, що теорія і практика конституційного реформування і розбудови конституційного ладу у провідних державах західної демократії, переконливо засвідчують важливість саме адміністративного конституціоналізму, його необхідність і значні перспективи для формування належного управління (good governance), а також забезпечення якомога повнішої реалізації загальновизнаних прав і свобод людини та громадянина в умовах суперечливого, нелінійного розвитку суспільства і держави[55, с. 33]. Ми, поділяючи таку позицію, вважаємо за необхідне ставити питання про наявність пенітенціарного конституціоналізму.

У сучасній конституційно-правовій доктрині можна зустріти публікації (М. Коститцький, В. Бесчастний, Н. Кушакова-Коститцька), у межах яких

ставиться питання про формування цифрового конституціоналізму, який в епоху електронного врядування може забезпечити новий напрям для дослідження реалізації людських прав і державних повноважень, а також того, яким чином традиційні функції конституціоналізму необхідно переглядати в умовах цифровізації [56, с. 22]. У свою чергу, Д. Терлецький ставить питання про існування ад'єктивного конституціоналізму як категорії, що має концептуалізувати міру невідповідності державного владарювання певної країни у взаємозв'язку його властивостей узагальненому образу конституціоналізму, аж до обґрунтування поняття, яке втілює інший, альтернативний та протилежний образ державного владарювання, що, досягаючи певного рівня узагальнення, може бути емпірично підтверджений в інших країнах [57, с. 26].

О. Константи́й ставить питання про конституціоналізацію адміністративного права і судочинства України та під цим процесом розуміє невинний процес приведення системи національних адміністративно-правових норм, визначених у поточному адміністративному законодавстві, та практики їх застосування (як суб'єктами публічного управління, так і адміністративними судами) у відповідність до ціннісного змісту, ліберальних ідей, закладених у приписах Конституції України, а також міжнародно-правових договорів, насамперед Конвенції, які отримують інтерпретації, роз'яснення, відповідно, у практиці (рішеннях) Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини [58, с. 207]. Схожий напрям наукового дослідження висвітлено Л. Летнянчиним, який зауважує, що проблема конституціоналізації правового порядку і галузевого законодавства, зокрема, ще не стала предметом ґрунтовних наукових досліджень [59, с. 70].

З огляду на важливість галузевого втілення положень та ідей сучасного конституціоналізму, слід говорити і про пенітенціарний конституціоналізму. На наш погляд, історичний розвиток України, особливості організації та функціонування пенітенціарної системи, реальне становище засуджених ставлять на порядок денний втілення положень Конституції в межах всіх названих процесів. Обмеження у відповідності до верховенства права впливу

державної влади у пенітенціарній системі є необхідною умовою формування її на гуманістичних та людино-центричних засадах. Не випадково, В. Шаповал розглядає конституціоналізм з точки зору політико-правової ідеології та інтелектуального узагальнення, що притаманно певному етапу історичного розвитку, а також, як державне правління, обмежене у відповідності до змісту конституції [60, с. 17]. Наведене обмеження державного впливу та правління має особливу екзистенційну значущість саме у межах закритих систем реалізації державної влади, якими є установи відбування покарання.

О. Бориславська пише про те, що інституційні механізми обмеження державної влади та втілення сучасного конституціоналізму охоплюють такі елементи: 1) писана конституція, що є актом установчої влади народу та гарантує похідний (встановлений) характер влади держави; 2) юридично (конституційно) закріплені права та свободи людини і громадянина та система їхнього захисту (визначають зміст і спрямованість діяльності держави, накладаючи на неї відповідні обмеження); 3) конституційна юрисдикція (переважно у формі конституційного судочинства), покликана гарантувати верховенство і стабільність конституції, обмежувати законодавчі повноваження парламенту, а також забезпечувати стійкість усієї системи; 4) гнучкий поділ влади і парламентаризм; 5) децентралізованість влади, що не допускає її надмірної концентрації на загальнодержавному рівні; 6) незалежна судова влада, яка є гарантією захисту прав людини та здійснює контроль за діяльністю виконавчої влади [61, с. 242].

Стосовно реалізації запропонованої нами концепції пенітенціарного конституціоналізму варто відзначити те, що всі названі елементи мають дотичність до питань функціонування пенітенціарної системи та реалізації конституційно-правового статусу засуджених. При цьому писана Конституція 1996 року, яка встановлює низку запобіжників щодо необґрунтованих обмежень прав і свобод, а також стосовно безпідставної та неконституційної реалізації державної влади виступає основою для реалізації і пенітенціарного конституціоналізму.

Що стосується юридично (конституційно) закріплених прав і свобод людини та громадянина, а також системи їхнього захисту, то стосовно засуджених вони реалізуються шляхом урахування стандартів прав людини, закріплених у Конституції, міжнародних актах, а також тих, що є надбання природного права при ухваленні нових законів про внесення змін до кримінально-виконавчого законодавства. Організація та функціонування Конституційного Суду, незалежної судової влади, парламентського контролю тощо виступають основою для втілення та реалізації конституціоналізму у межах пенітенціарної системи.

Ми виходимо з того, що пенітенціарний конституціоналізм є викликана конкретним етапом розвитку Української держави категорія, що базується на здобутках сучасної доктрини конституційного права та полягає у втіленні верховенства права, прав людини у межах функціонування пенітенціарної системи та передбачає формування практики обмеженого здійснення державно-правового примусу гуманістичними засадами цивілізованого розвитку соціуму.

Процес становлення та розвитку конституційно-правового статусу засуджених в Україні здійснювався у межах трьох етапів, а саме, по-перше, дорадянський етап, по-друге, радянський етап та, по-третє, новітній етап. В історії дорадянської України питання, пов'язані з правовою політикою відбування покарання та статусом засуджених отримали певне закріплення перш за все у Статуті Великого Князя Ярослава, Конституції УНР, а також у Законах про тимчасовий державний устрій України Гетьмана Павла Скоропадського. Кожен з цих документів у тій чи іншій мірі приділяв увагу питанням становища засуджених та запроваджував відповідні конкретному історичному періоду аспекти гуманізму. Суттєвий внесок у гуманізацію правового становища засуджених було зроблено на рівні Конституції УНР, а також у Законах про тимчасовий державний устрій України Гетьмана Павла Скоропадського, де передбачено принцип рівності та запроваджено відповідні гарантії для таких осіб. Вважаємо, що наведені аспекти виступили певним підґрунтям для розвитку Української правової та пенітенціарної системи. Радянський період

характеризувався активним формуванням системи відбування покарань, що здійснювалося в особливих ідеологічних та політичних умовах. У перших двох конституційних актах (1919 та 1929 років) найбільш чітко простежувався класовий підхід щодо засуджених та позбавлення останніх політичних прав. У цей період ухвалюється Виправно-трудова кодекс УСРР (23 жовтня 1925 року).

Наступним конституційним актом в Україні за часів радянської доби була Конституція УРСР 1937 року, що суттєвим чином «на папері» відрізнялась у кращій бік щодо гарантій прав і свобод. Але в цілому цей документ не встановлював відповідних стандартів відбування покарання, не закріплював захист людської гідності засуджених та не передбачав механізмів реалізації прав в умовах ізоляції. У результаті правовий статус засудженого визначався виключно на рівні виправно-трудова законодавства 1925 року. У той же час саме у межах чинності цієї конституції було ухвалено у 1970 році нове виправно-трудова законодавство, яка мало суттєву позитивну відмінність від попереднього. Ухвалення Конституції УРСР в 1978 році прискорило процес удосконалення вказаного законодавства з певними елементами гуманізації.

Новітній етап розвитку конституційно-правового законодавства пов'язаний із здобуттям Україною незалежності та ухваленням Конституції та нового пенітенціарного законодавства. У цей період мають місце процеси становлення пенітенціарного конституціоналізму в Україні, що викликано прискореними процесами розбудови правової державності, конвергенцією правової системи та її здатністю до поступової адаптивності до міжнародних стандартів у цій сфері. Крім того, досвід зарубіжних країн у сфері побудови національних пенітенціарних систем дозволив сформувати відповідне підґрунтя для прискореного становлення пенітенціарного конституціоналізму в Україні.

1.3. Міжнародно-правові засади та зарубіжний досвід конституційного регулювання правового становища засуджених

Починаючи аналіз конституційно-правового статусу засуджених у зарубіжних країнах варто вказати на те, що переважна більшість правових систем закріпила у своїх конституціях високі міжнародно-правові стандарти прав людини, або такі стандарти, тією чи іншою мірою здійснили вплив на запровадження відповідних конституційно-правових норм. Безперечно, у цьому правилі є і винятки, коли конституційні акти тих чи інших держави суттєво випереджали міжнародні стандарти. Так, наприклад, відповідно до статті 18 Конституції Держави Аргентина від 1 травня 1853 року, в'язниці Держави тримаються у чистоті та здоровій обстановці та слугуватимуть для безпеки суспільства, а не для катування засуджених, які в них утримуються. Будь-який захід, який під приводом застереження призведе до більших принижень ув'язнених, ніж того вимагає застереження, накладає відповідальність на суддю, який санкціонував такий захід» [62, с. 405]. Наведене конституційне положення, випереджаючи міжнародні стандарти, формує принципово нову на той час парадигму пенітенціарної безпеки та створення санітарно-епідеміологічних умов для засуджених з оптимальним режимом відбування покарання.

У той же час, як правило, міжнародні стандарти у цій сфері є більш прогресивними ніж конституційні акти відповідних держав. У базових міжнародно-правових актах є норми, які стосуються осіб, які вчинили злочин та засуджених безпосередньо, що теж було у подальшому відбито у межах конституційно-правових практиках зарубіжних країн. Так, наприклад, загальна декларація прав людини прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року, приділяє увагу засудженим як безпосередньо, так і через конструювання конституційно-правового статусу особи в цілому та формує міжнародно-правове підґрунтя для сприйняття та їх втілення національними юрисдикціями, як через закріплення у конституціях, так і через безпосередню реалізацію.

Саме тому нам потрібно вказати на базові положення міжнародних актів та їх подальше втілення в конституційних текстах зарубіжних країн. У першу чергу треба звернути увагу на перше речення статті 2 Загальної декларації прав

людини, у якій встановлено, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища. У цій нормі вказано на те, що засуджені як люди, які мають специфічне та дещо особливе становище у принципі повинні мати всі права і свободи проголошені цією Декларацією. Це загальне правило, яке має безперечно певні виключення, які формуються на підставі подальших положень цієї декларації.

До найважливіших положень Загальної декларації з прав людини, що знайшли своє втілення у достатньо великій кількості конституцій сучасних країн, слід віднести положення закріплене у статті 5, де вказано на те, що ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання. У цьому випадку Загальна декларація встановлює серйозний міжнародно-правовий стандарт в аспекті організації та діяльності національних пенітенціарних систем та реалізації покарання осіб, які вчинили злочини у відповідних країнах.

Так, наприклад, у статті 41 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року зазначено, що кожному забезпечуються особиста недоторканність і особиста свобода. Позбавлення або обмеження волі може наступати тільки відповідно до принципів і порядку, визначених у законі [63, с. 161]. Слід звернути увагу на те, що ця Конституція, говорячи про особисту недоторканність, свободу та гідність, вказує на те, що стосовно засуджених їх забезпечення та захист здійснюється не лише у порядку до класичних норм відповідного закону, але й у відповідності до його принципів.

Як окремий приклад утілення у конституційний текст міжнародних стандартів, пов'язаних з реалізацією та гарантуванням права на гідність засудженого є Конституція Ісламської Республіки Іран від 24 жовтня 1979 року. У статті 39 цієї Конституції вказано на те, що будь-яка образа людської гідності затриманої, заарештованої, ув'язненої чи засланої особи заборонена і карається за законом [64]. Тобто у цьому випадку йдеться про більш високий рівень

гарантування шляхом вказівки не лише на заборону таких дій, але й на те, що за вчинення таких дій перебачено кримінальну відповідальність.

У свою чергу, Конституція Арабської Республіки Єгипет від 11 вересня 1971 року (зі змінами і доповненнями, внесеними на референдумах 1980, 2005 та 2007 роках) у статті 42 передбачає, що з кожною особою, підданою арешту, затриманню чи іншому обмеженню свободи, необхідно поводитися в такий спосіб, що поважає її гідність. Не дозволяється завдавати їй жодної фізичної чи моральної шкоди[65, с. 534].

Крім того, у цьому ж ключі варто враховувати ті положення Загальної декларації, які розміщені безпосередньо і перед статтею 5, і після неї. Вважаємо, що це підкреслює системний підхід до питання гуманізації становища засуджених[66, с. 42]. Так, зокрема, у статті 4 Загальної декларації з прав людини вказано на те, що ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах. Наведена стаття вказує з одного боку на недопустимість позбавлення людини правосуб'єктності, а з іншого на безпідставне виконання нею примусових робіт. Як буде показано далі, конституції зарубіжних країн, дуже часто оперують терміном «примусові роботи» та роблять з цього приводу певні виключення стосовно засуджених осіб. Але незважаючи на це, вони все одно не прирівнюють засуджених до осіб, які перебувають у рабстві, або у підневільному стані, як це розуміє стаття 4 Загальної декларації.

Наприклад, у цьому аспекті можна говорити про положення, які було сформульовано задовго до Загальної декларації, але, які перебувають у фарватері її правового духу. Зокрема розділ перший поправки тринадцятої (1865 року) до Конституції США 1787 року, визначає, що ні в Сполучених Штатах, ні в будь-якому іншому місці, на яке поширюється їх юрисдикція, не повинні існувати ні рабство, ні примусові роботи, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винного належним чином засуджено[67].

Варто звернути увагу на те, що ця норма сформульована таким чином, що засуджених може стосуватися лише можливість застосування до них примусових робіт, про те не можна розуміти їх становище як таке, що належить до рабства.

Права ув'язнених стосуються правового захисту та громадянських свобод, що надаються особам, які перебувають у в'язниці. Хоча ув'язнені втрачають певні права після потрапляння до виправної системи, різні федеральні та державні закони, разом із конституційними поправками, захищають деякі з їхніх основних прав. Ключові захисти включають Восьму поправку, яка забороняє жорстокі та незвичайні покарання, та Чотирнадцяту поправку про рівний захист, яка гарантує, що ув'язнені не піддаються дискримінації за ознакою раси, статі чи віросповідання.

Історично склалося так, що сприйняття ув'язнених змінилося від розгляду їх як «рабів держави» до визнання їхнього права на законні права, особливо після важливих судових рішень у 1960-х роках і пізніше. Ув'язнені зберігають обмежені права, такі як належна правова процедура під час дисциплінарних стягнень, свобода віросповідання та певні аспекти свободи слова, хоча ці права можуть бути обмежені з міркувань безпеки. Крім того, також обов'язковими є стандарти медичного обслуговування та захисту від сексуальних домагань. Після звільнення права можуть бути ще більше ускладнені, оскільки багато штатів запроваджують обмеження на голосування та інші обмеження, особливо для тих, хто має судимості за тяжкі злочини. Розуміння цих прав є надзвичайно важливим, враховуючи складнощі, пов'язані з лікуванням та реабілітацією ув'язнених осіб у США.

Існують певні федеральні та штатні закони для захисту прав та громадянських свобод ув'язнених. Конституція Сполучених Штатів надає американцям права та привілеї. Ув'язнені особи втрачають деякі з цих прав під час і навіть після ув'язнення; проте деякі поправки та закони захищають ув'язнених. Наприклад, Восьма поправка захищає права ув'язнених, забороняючи «жорстокі та незвичайні покарання».

Положення про рівний захист *Чотирнадцятої поправки* також застосовується до ув'язнених. Воно захищає їх від нерівного ставлення на основі їхньої раси, статі та віросповідання. *Типовий закон про винесення вироків та виправні заходи* стверджує, що ув'язнені особи не можуть бути дискриміновані за ознакою раси, релігії, національного походження чи статі. Ув'язнені також мають інші обмежені права.

Сполучені Штати мають найвищий рівень ув'язнення у світі. Майже 2 мільйони людей ув'язнені в місцевих, штатних та федеральних установах. Це число — понад один зі ста дорослих — зросло в чотири рази з 1980 року. Цей високий рівень ув'язнення посилюється переглядом законів та вимог до винесення вироків для правопорушників, пов'язаних з наркотиками.

Протягом XIX століття в'язнів вважали «рабами держави». Вони втрачали свої права через свої злочини. Судді не зазіхали на владу виправних установ, але до 1960-х років суди були змушені втручатися від імені кількох справ, що стосувалися конституційних позовів ув'язнених.

Верховний суд США у справі Монро проти Папе (1961) постановив, що громадяни, включаючи ув'язнених, можуть подавати позови щодо розділу 1983 Закону про громадянські права 1871 року, який говорить, що особа може бути притягнута до відповідальності за позбавлення іншої особи її конституційних прав. У справі Робінсон проти Каліфорнії (1962) суд постановив, що ув'язнені додатково захищені від жорстоких та незвичайних покарань згідно з Восьмою поправкою.

Рішення у цих та інших подібних справах захищають права ув'язнених; однак ув'язнені не мають тих самих прав, що й усі інші. Вони мають багато обмежених прав. Наприклад, ув'язнені не мають права на приватність, захищеного Четвертою поправкою. Установи можуть проводити обшуки без ордера, стежити за ув'язненими та отримувати доступ до особистих речей та камер ув'язнених для забезпечення безпеки. Багато ув'язнених подали позови щодо питань конфіденційності, особливо щодо стеження за ними співробітниками виправних установ іншої статі. Верховний Суд постановив, що

право на приватність не порушується цими діями, а обмежується роздяганням, яке може проводити лише співробітник виправних установ тієї ж статі, що й ув'язнений.

Перша поправка захищає свободу слова, і ув'язнені подали численні позови про цензуру. Верховний Суд постановив, що установа може обмежувати свободу слова, якщо це перешкоджає безпеці. Він також постановив, що установи не можуть забороняти спілкування з ув'язненими або читати пошту. Він надав ув'язненим право скаржитися на умови в установах. Перша поправка також гарантує свободу віросповідання, яка була поширена на ув'язнених. Установи повинні надавати ув'язненим можливості сповідувати свою релігію. Ув'язнені не можуть бути дискриміновані за свої релігійні переконання.

П'ята поправка та Чотирнадцята поправка гарантують кожному належну правову процедуру. Належна правова процедура є захистом законних прав особи. Рішення у справі Вольф проти Макдоннелла (1974) поширило право на належну правову процедуру на ув'язнених. У постанові зазначено, що під час дисциплінарного провадження ув'язнені мають такі права, як повідомлення про висунуті проти них звинувачення, свідчення свідків, отримання допомоги під час захисту, отримання письмової заяви щодо доказів та розгляд їхньої справи неупередженим суддею або присяжними. Крім того, Чотирнадцята поправка гарантує всім громадянам «рівний захист законів», що означає, що до всіх ув'язнених ставляться однаково перед законом незалежно від їхньої раси, етнічної приналежності, віку чи статі.

Закон про американців з інвалідністю захищає ув'язнених з інвалідністю та гарантує їм певні умови для доступу до тюремних установ. Ув'язнені також захищені від сексуальних домагань та сексуальних злочинів, таких як зґвалтування, скоєні іншими ув'язненими та працівниками виправних установ.

Восьма поправка захищає ув'язнених від «жорстоких та незвичайних покарань». Однак суди чітко не визначили, що таке «жорстоке та незвичайне». Деякі ситуації, які можуть порушувати цю поправку, включають ненадання ув'язненому належної медичної допомоги, жорстоке поводження або тортури

працівниками виправних установ щодо ув'язнених, нездатність працівників виправних установ захистити ув'язнених під час нападів тощо. Усі ув'язнені мають право на належну медичну допомогу та психіатричну допомогу. Надання належного лікування означає, що в'язниці не зобов'язані надавати найкращий доступний догляд. Наприклад, ув'язненому з карієсом можуть вирвати зуб, навіть якщо замість нього встановлена плomba.

У більшості штатів ув'язненим заборонено голосувати. Після звільнення з в'язниці колишні ув'язнені знову мають право голосувати, якщо вони не були засуджені за тяжкий злочин. У багатьох штатах засуджені за тяжкий злочин не можуть голосувати, бути членами присяжних або працювати на певній роботі, навіть після відбуття покарання та звільнення з в'язниці.

Засуджені за скоєння сексуальних злочинів повинні дотримуватися певних вимог після звільнення з в'язниці. Таке законодавство відоме як *Закон Меган*, названий на честь семирічної дівчинки, яку зґвалтував і вбив засуджений за скоєння сексуальних злочинів у Нью-Джерсі в 1994 році. Згідно з цими законами, засуджені за скоєння сексуальних злочинів повинні зареєструватися в місцевих відділах поліції після звільнення з в'язниці. Поліція потім зобов'язана повідомляти громади про наявність сексуального злочинця.

Деякі права, такі як право голосу або участі в роботі присяжних, можуть бути відновлені колишнім ув'язненим шляхом помилування; президент або губернатор штату також можуть відновити ці права. Деякі штати опечатують та видаляють або видаляють записи ув'язнених, що полегшує для особи працевлаштування після звільнення та отримання інших прав, а також зменшує негативну стигму, пов'язану з відбуванням покарання у в'язниці.

Повертаючись до Загальної декларації прав людини, варто вказати на положення статті 6, де вказано, що кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності. Слід звернути особливу увагу на формулювання «де б вона не перебувала». Це дозволяє стверджувати, що ця норма стосується і засуджених та неможливості їх позбавлення правосуб'єктності.

Варто звернути увагу і на те, що стосовно недопущення рабства та розуміння примусової праці у конституційній практиці існують випадки, коли конституцієдавець перевищує відповідні міжнародні стандарти та формулює більш високі вимоги до відбування покарання та конструювання конституційно-правового статусу засуджених. Так, частина друга статті 25 Конституції Іспанії встановлює, що позбавлення волі та інші заходи соціального захисту мають бути спрямовані на перевиховання та соціальну реабілітацію та не можуть бути пов'язані з примусовою працею. У будь-якому разі засуджений має право на оплачувану роботу та користування благами соціального страхування, а також на доступ до культури та на повноцінний розвиток своєї особистості.

Наведені конституційні положення, на наш погляд, є взірцем для побудови повноцінного конституційно-правового статусу засуджених. Адже, йдеться про покарання як захід соціального захисту, який має чітке спрямування на соціальну реабілітацію засудженого та його перевиховання, але без застосування примусової праці[66, с. 44]. Натомість, робота, яку він може здійснювати у відповідності до Конституції, повинна бути оплаченою та такою, що разом із відповідним режимом відбування покарання не повинна шкодити його повноцінному розвитку, а навпаки йому сприяти. Крім того, доступ до культури вказує на потребу побудови розумно відкритих установ відбування покарання.

Вважаємо, що вказівка на повноцінний розвиток особистості виступає з одного боку запобіжником щодо необґрунтованих обмежень конституційних прав і свобод засуджених, а з іншого – умовою досягнення покаранням тих гуманістичних цілей, які повинні формулюватися з урахуванням досягнень сучасного пенітенціарного конституціоналізму[66, с. 44]. Наведене положення Конституції Іспанії можна у дещо модифікованому варіанті застосовувати в Україні. Саме тому пропонуємо частину третю статті 63 Конституції України сформулювати з урахуванням цього аспекту: «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду з урахування потреби у повноцінному розвитку особистості засудженого».

Загальна декларація прав людини містить цілу систему міжнародно-правових стандартів, які традиційно сприймаються переважною більшістю конституцій зарубіжних країн та які стосуються перед статусних аспектів конституційно-правового статусу засуджених. Йдеться про ті стандарти, які спрямовані на те, щоб особа не стала засудженим безпідставно, а натомість якщо отримала таке становище все це здійснювалось у відповідності до верховенства права. До цих положень можна віднести статті 9, 10 та 11. Зокрема, положення про те, що не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання, виступає змістовною гарантією для того, щоб не лише не порушувалося право будь-якої особи на свободу та особисту недоторканість, але щоб безпідставне затримання такої особи або її арешт, не вплинули негативно на її можливе подальше становище як засудженого. Адже, практиці відомі непоодинокі випадки використання арешту та затримання особи у контексті поза процесуального та незаконного формування обвинувачення такій особі.

Наступне положення, що зафіксовано у статті 10 стосується того, що кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її справу було розглянуто прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Ця норма виступає основою для національних практик розгляду судами справ з метою точного визначення правового статусу засуджених. Щоб особа, яка отримала конституційно-правовий статус засуджених мала всі можливості для того, щоб цей статус набуто було нею небезпідставно. Окремо варто виділити цей припис у контексті того, що суд, призначаючи покарання та надаючи такій особі статус засудженого, повинен чітко визначити її права і обов'язки. Наведене має суттєве значення у тому числі для розуміння обсягу конституційних прав і обов'язків засуджених.

І нарешті стаття 11 Загальної декларації встановлює ті загальні гарантії для осіб у тому числі засуджених, щодо доведення обвинуватості такої особи та застосування відповідного закону до неї, а також призначення відповідного

покарання, що теж варто розглядати в контексті розуміння конституційно-правового статусу засуджених.

У контексті конструювання конституційно-правового статусу засуджених у зарубіжних країнах важливого значення має положення частини другої статті 29 Загальної декларації, про те, що засуджений, як людина може зазнавати обмежень, але ці обмеження повинні бути встановлені законом (а також конкретизовані стосовно неї та її діяння вироком) та з метою забезпечення прав і свобод інших людей, забезпечення справедливих вимог моралі та громадського порядку. Наведене положення чітко корелює із завданнями покарання у будь-якій правовій державі. Доволі цікаве формулювання можна зустріти у Конституції Іспанії, де у частині другій статті 25 встановлено, що засуджений до ув'язнення під час його відбування користується основними правами, переліченими у розділі, що передбачає права і свободи людини та громадянина, крім тих, обмеження яких визначено вироком, характером покарання та пенітенціарним законом. У цьому аспекті слід звернути увагу на не двох-аспектну систему обмеження, а трьох-аспектну, де додається і характер покарання. Безперечно, характер покарання визначається законом та конкретизується стосовно засудженого вироком, але така деталізація щодо обмеження прав і свобод не може розглядатися як зайва.

Також слід звернути увагу і на вказівку, що йдеться саме про пенітенціарний закон, що є доволі унікальним підходом до подібних формулювань у конституціях зарубіжних країн. У той же час, до української конституційної практики переносити такий підхід не варто, оскільки в Україні законом, про який ідеться у частині третій статті 63 Конституції України є і КК, КВК і частково КПК України. Тому вказівка на закон в цілому, на підставі якого обмежуються права і свободи засудженого є правильною.

Стосовно вказівок на відповідні елементи, на підставі яких обмежуються права і свободи засуджених, то нетипові підходи можна зустріти не лише у Конституції Іспанії, але й в Основному законі ФРН. Так, відповідно до частини першої та другої статті 104 цієї Конституції, свобода особи може бути обмежена

лише на підставі ухваленого належним чином закону й лише з дотриманням визначеної в ньому процедури. Затримані особи не можуть піддаватися моральному або фізичному насильству. Лише суддя має право ухвалювати рішення про допустимість і тривалість позбавлення волі. У разі будь-якого позбавлення волі, на яке не було розпорядження судді, рішення судді треба отримати невідкладно. Поліція не може на підставі власних повноважень утримувати особу під вартою довше, ніж до кінця наступної після затримання доби. Подробиці регулюються законом. З цих положень витікає те, що обмеження прав і свобод засуджених у ФРН повинно здійснюватися у відповідності до 1) закону (при чому ухваленого належним чином); 2) з дотриманням визначеної в ухваленого попередньо та належним чином законі процедури; 3) акту судді, подробиці функціонування та діяльності якого теж встановлюються законом.

У свою чергу, у статті 31 Конституції Швейцарської Конфедерації від 18 квітня 1999 року встановлено, що особа може бути позбавлена волі тільки у випадках, передбачених самим законом, і лише передбаченим законом чином [68, с. 23]. Тобто у цій Конституції передбачено, що статус засудженого набувається не просто на підставі закону, але й у передбаченому ним порядку. Деякі конституції стосовно вказаних питань користуються терміном «законність». Так, у частині четвертій параграфу 7 Конституції Фінляндської Республіки від 11 червня 1999 року зазначено про те, що покарання у виді позбавлення волі призначається судом. Законність позбавлення волі в інших випадках має піддаватися судовому розгляду. Права позбавлених волі осіб забезпечуються законом [69, с. 125].

Вважаємо, що конституційні конструкції, передбачені Конституцією Іспанії, Основним законом ФРН, Конституцією Фінляндської Республіки та Конституцією Швейцарської Конфедерації є достатньо ефективними в аспекті забезпечення реалізації обмеження прав і свобод засуджених та втілення пенітенціарного конституціоналізму. Тому їх варто враховувати при

удосконаленні чинного конституційного та пенітенціарного законодавства України.

Крім того, у контексті розуміння конституційно правового статусу засудженого слід мати на увазі частину першу статті 29 Загальної декларації, де вказано те, що кожна людина, у тому числі і засуджений, має обов'язки перед суспільством, що полягають в зобов'язанні зазнати законного позбавлення належних їй благ (особистих, матеріальних, організаційних), в тому числі, що має спрямування на її розвиток як особистості. Це положення можна проілюструвати прикладом, у відповідності до якого, якщо особа, яка реально вчинила злочин та не відбула покарання, дуже часто продовжує свій антисоціальний шлях та деградує як особистість.

Як орієнтир в аспекті здійснення державної пенітенціарної політики у сфері покарання загалом та можливості здійснювати чи скасовувати смертну кару слід взяти до уваги положення статті 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, де про покарання йдеться у контексті невід'ємного права на життя кожної людини. Зокрема, у частині другій цієї статті вказано на те, що в країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом. Адже у цій статті Міжнародного пакту йдеться не лише про можливість призначення такого покарання, але і встановлюється можливість кожного засудженого до смертної кари просити про помилування чи пом'якшення вироку. При цьому встановлено, що амністія, помилування або заміна смертного вироку може бути здійснено в усіх випадках.

Також на розвиток конституціоналізму у зарубіжних країнах у частині, що стосується здійснення пенітенціарної політики та гарантування конституційно-правового статусу засуджених суттєво вплинув міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Цей пакт містить цілу низку вказівок про

покарання та про права засуджених. До базових положень у цьому питанні варто віднести статтю 7, де вказано на те, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам.

Взагалі ж сучасне розуміння права на життя передбачає скасування смертної кари, адже це суперечить природному та невід'ємному праву на життя. З огляду на це від смертної кари відмовились або не застосовують її фактично понад вісімдесяти держав світу. До них належать 13 штатів США, деякі країни Латинської Америки (Венесуела, Коста-Ріка, Бразилія, Мексика, Колумбія), сорок держав-членів Ради Європи. У подальшому це було закріплено на рівні і регіональних міжнародно-правових документів з прав людини. Так, згідно зі статтею 1 Шостого протоколу до Європейської конвенції з прав людини, смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена. Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або у період неминучої загрози війни (стаття 2 Протоколу) [70].

Крім того, у Пакті йдеться про межі розуміння примусової праці, а саме у частині третій статті 8. Так, відповідно до пункту «б» частини третьої статті 8 цього документу у тих країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, пов'язане з каторжними роботами, положення про те, що нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці не може вважатися перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, який призначив таке покарання.

З цього приводу можна зробити висновок про те, що міжнародний пакт у цілому допускає можливість здійснення каторжних робіт як доволі важкої праці, що будуть здійснювати засуджені. Разом із тим, слід звернути увагу, і на те, що Пакт як гарантію подає те, що такі роботи повинні бути призначені особам за вироком лише компетентного суду та на підставі легітимного державного акту.

Відповідно до пункту «і» та «с» цієї частини, терміном "примусова чи обов'язкова праця" в цьому пункті не охоплюється; і) будь-яка не згадана в підпункті (b) робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення. Міжнародний пакт акцентує увагу та встановлює гарантії законного надання статусу засудженого. Так, у ньому зазначається, що у разі якщо будь-яку особу остаточним рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасовано або їй було даровано помилювання на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно із законом, коли не буде доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

Наведене положення передбачає грошову сатисфакцію у випадку, якщо особі було призначено покарання незаконно та необґрунтовано та з наявністю судової помилки. Таке положення слід розглядати як гарантію від свавільного та необґрунтованого набуття статусу засудженим, умовою для більш відповідального виконання своїх обов'язків відповідними посадовими особами, зокрема суддями. Більше того, оскільки статус засудженого конструється з урахуванням обмежень, встановлених правовим законом та конкретизованих вирокі суду, то додаткові гарантії законності і обґрунтованості останнього виступають саме у контексті гарантування конституційно-правового статусу засуджених.

На рівні національних конституційних систем наведене положення нехай не у буквальному розумінні було перенесено, але воно вплинуло на побудову відповідних конституційних положень, які виступають суттєвою гарантією законного набуття статусу засудженим.

Також варто враховувати положення статті 7 Пакту про те, що нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідності поводженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її

вільної згоди піддано медичним чи науковим дослідям. Крім того, частиною першою статті 15 Пакту встановлено, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упушення, що, згідно з чинним на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на вказаного злочинця. Наведені положення виступили гарантією та підґрунтям для запровадження і застосування на національному рівні відповідних гуманістичних положень щодо питань юридичної та у першу чергу кримінальної відповідальності особи, що не може не стосуватися і гарантування правового становища засудженого.

Зокрема, у частині першій статті 25 Конституції Іспанії встановлено, що ніхто не може бути засуджений або підданий покаранню за дію чи бездіяльність, яка в момент учинення не кваліфікувалася законодавством як злочин, проступок чи адміністративне правопорушення. Конституція Республіки Болгарія від 12 липня 1991 року (стаття 31) передбачає, що ніхто не може бути примушений визнати себе винним, ніхто не може бути засуджений тільки на підставі його самозізнання[71, с. 26]. У свою чергу, у статті 42 Конституції Польщі встановлено, що кримінальній відповідальності підлягає тільки той, хто вчинив діяння, що заборонено під загрозою покарання саме законом, який діє під час такого вчинення. Цей принцип не перешкоджає покаранню за дію, яке в момент його вчинення було злочином у розумінні міжнародного права. Кожен, проти кого ведеться кримінальне провадження, має право на захист на всіх стадіях такого провадження. Зокрема, він може обрати собі захисника або, відповідно до принципів, визначених законом, користуватися послугами захисника, призначеного судом. Кожний вважається невинним, поки його вина не буде підтверджена вироком суду, який набув чинності.

11 січня 2006 року Радою Європи було затверджено нову редакцію «Європейських тюремних правил». Ці правила передбачають формулювання чітких принципів пов'язаних з всіма складовими конституційно-правового статусу засуджених[72, с. 380]. Зокрема, по-перше, основоположні принципи доповнені новацією: «порушення прав ув'язнених не можуть бути виправдані недоліком ресурсів» (правило 4). По-друге, визнано пріоритетним принцип відкритості установ. Як основне, визначено право участі цивільних організацій у тюремному житті (правило 7). По-третє, забезпечення всієї повноти прав ув'язненого. Ув'язнені не можуть бути обмежені у правах, крім тих, що визначено судом (правило 2). Цей принцип знайшов відображення в гарантіях дотримання політичних прав. Зокрема, правило 24. 11 зобов'язує адміністрацію забезпечувати участь ув'язнених «у виборах, референдумах і в інших аспектах суспільного життя», хоча і «в тій мірі, в якій це право не обмежене національним законодавством». По-четверте, до основних принципів щодо захисту прав, свобод і законних інтересів громадян віднесено: «нормалізація» тобто концепція «збереження» ув'язнених у в'язниці; трудова зайнятість; забезпечення безпеки; забезпечення гарантій захисту прав ув'язнених; право ув'язнених на отримання юридичної допомоги; застосування процесуальних норм права щодо дисциплінарних покарань; розміщення засуджених; гарантії медичного забезпечення; харчування (має надаватися не менше 3 разів на день; відкритість в'язниць; гуманізації відбування покарання. забезпеченню конфіденційності. По-п'яте, можливості застосування міжнародних стандартів. Роль стандартних Правил (Європейські тюремні правила) значна. Це стосується гуманізації режимів відбування покарання при впровадженні в країнах соціальних доктрин, які спрямовані на повернення ув'язненого в суспільство. Значно нижче вплив Правил на впровадження мінімальних норм, адже не все можна нормувати. За висловом представника ООН мінімальні норми Мінімальних стандартних правил ООН поводження з в'язнями не стимулюють тюремні відомства їх розширювати.

Слід звернути увагу на удосконалення базових принципів організації та функціонування пенітенціарних установ, пов'язаних з тим, що порушення прав ув'язнених не можна виправдовувати недоліком ресурсів. Цей підхід Ради Європи слід вважати таким, що здійснюється у межах послідовної правової політики спрямоване на максимальне гарантування прав засуджених, що передбачає вжиття заходів відповідними державами для виділення необхідних коштів на утримання пенітенціарних установ. Слід звернути увагу на те, що у конституціях зарубіжних країн про такі установи безпосередньо майже ніколи не йдеться. Як виняток можна назвати статтю 5 Конституції Федеративної Республіки Бразилії від 5 жовтня 1988 року, де у статті 5 XLVIII встановлено, що вироки виконуються в спеціалізованих установах незалежно від характеру злочину, віку та статі засудженого» [73, с. 435].

Ми вважаємо, що на аспект, пов'язаний функціонуванням пенітенціарних установ слід звернути особливу увагу, оскільки про нього ми будемо вести мову у підрозділі 2.4, аналізуючи загальні гарантії конституційно-правового статусу засуджених, серед яких чинне місце займають економічні гарантії.

Отже, наведений уточнений принцип буде сприяти більш повноформатному втіленню економічних гарантій у цій сфері. До речі, на це звертає увагу і Європейський суд з прав людини у низці своїх рішень (зокрема у справі «Полторацький проти України» Суд прямо зазначає, що значні економічні складнощі, з якими стискається держава, не можуть слугувати обґрунтуванням чи виправданням несприятливих умов тримання заявника під вартою і саме тому не слід брати до уваги таку позицію держави і вважає у цьому випадку вказану бездіяльність порушенням статті 3 Європейської конвенції).

Крім того, слід звернути увагу також і на детальне прописування принципу відкритості пенітенціарних установ, який визнається пріоритетним. Наведений міжнародний принцип виступає основою для суттєвого гарантування конституційно-правового статусу засуджених, оскільки зайва закритість установ відбування покарань виступає суттєвим чинником порушення прав і свобод засуджених. Наведений принцип, зафіксований в офіційних документах Ради

Європи, слід деталізувати на рівні конституційного законодавства та забезпечити його повсюдну практику втілення на всіх рівнях організації та функціонування національних пенітенціарних систем.

Також, у контексті належного гарантування конституційно-правового статусу засуджених, слід мати на увазі, ті положення, які стосуються реалізації принципу забезпечення всієї повноти прав засуджених та неможливості їх обмеження у правах, крім тих, що визначаються судом.

В такому випадку, також має місце серйозний підтекст реалізації саме політичних прав. Зокрема, брати участь у виборах, референдумах та інших аспектах суспільно-політичного життя. Наведений принцип, його втілення у національне кримінально-виконавче законодавство виступає основою для ресоціалізації засудженого та його підготовки до життя на волі. Так, В. Суліцький пише, що неодмінним елементом ресоціалізації засуджених повинна бути комплексна програма підготовки їх до майбутнього життя на волі, складовою якої він виділяє цілу низку аспектів. Зокрема, правовий аспект, психологічний аспект, соціальний аспект, професійний аспект, освітній аспект, медичний аспект, фізкультурно-оздоровчий аспект [74, с. 233].

Слід звернути увагу на те, що активна участь засуджених у межах реалізації вищевказаного принципу, що прописано в офіційних документах Ради Європи, може перекривати цілу низку аспектів пов'язаних з ресоціалізацією засуджених та підготовку їх до життя на волі запропонованих В. Суліцьким. Так, наприклад, активно беручи участь у суспільному житті та реалізації відповідних політичних прав, засуджені можуть реалізовувати такі аспекти: - правовий (оскільки участь у таких заходах буде неодмінно сприяти підвищенню правової культури засуджених), - соціальний (активне включення в соціальне життя сприяє соціалізації засуджених, формулювання у них установок щодо конкретних моделей розв'язання соціальних проблем та розуміння формування базових соціальних запитів), - освітній (можливість здійснювати розвиток своєї особистості та підвищувати свій освітній рівень), - психологічний аспект

(трансформація психологічних настанов і деконцентрація уваги на внутрішньо тюремних проблемах і розуміння тих проблем, які існують у соціумі).

У контексті міжнародно-правових стандартів слід брати до уваги і положення Європейської конвенції «Про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню» 1987 р., ратифікована Україною у 1997 році. Крім того, слід згадати і Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН від 1995 року, Резолюцію R (62) 2 Комітету Міністрів Ради Європи стосовно виборчих, громадянських та соціальних прав ув'язнених 1962 року, Резолюцію №43/173 Генеральної Асамблеї ООН «Звід принципів захисту осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином» 1998 року, Рекомендацію R (2006) 2 Комітету Міністрів Ради Європи «Європейські пенітенціарні правила».

Ці та деякі інші акти встановлюють такі міжнародні стандарти – мінімальні правила та принципи, рекомендовані для впровадження у національну правову систему, як: недопущення дискримінації за ознакою расової, національної приналежності, статі, мови, політичних, релігійних переконань та поваги до них; визначення загальних правил поводження із в'язнями; встановлення єдиної етики стосовно засуджених; формування кодексу честі посадових осіб; спонукання адміністрації пенітенціарних установ до управління, яке базується на ефективних принципах досягнення кінцевої мети і забезпечення справедливості, зокрема щодо заохочення професійного ставлення до справи персоналу пенітенціарних установ, створення умов для того, щоб працівники пенітенціарних установ могли працювати з високим ступенем самовіддачі тощо[75, с. 399].

Варто вказати на те, що конституції зарубіжних держав, які у тій чи іншій мірі сприйняли міжнародні стандарти стосовно статусу засуджених та функціонування пенітенціарних систем, як правило, ці питання регулюють у достатньо концентрованому та стислому вигляді. Проте зустрічаються і виключення, коли конституції детально прописують відповідні положення, конкретно указуючи на права засуджених. Так, наприклад, відповідно до частини

другої статті 35 Конституції Південно-Африканської Республіки від 8 травня 1996 року, кожна особа, яка перебуває під вартою, включаючи засуджених осіб, має наступні права: а) бути поінформованою про причини свого утримання під вартою; б) обрати собі адвоката та консультуватися з ним, а також бути негайно поінформованою про це право; с) на адвоката, що призначається затриманій особі державою та за державні кошти, якщо в іншому випадку матиме місце вагома несправедливість, а також на негайне інформування про це право; d) оскаржувати в суді законність свого перебування під вартою та, у разі визнання перебування під вартою незаконним, бути звільненим з-під варти; е) на умови перебування під вартою, які відповідають людській гідності, включаючи принаймні надання та забезпечення за державні кошти належного проживання, харчування, матеріалів для читання та медичне лікування; f) спілкування та відвідування наступних осіб: і) подружжя або партнера затриманого; ii) близького родича; iii) обраного релігійного наставника; iv) обраного медичного працівника» [76, с. 575]. Така підвищена увага конституцієдавця до питань правового статусу засуджених є виправданою, оскільки сприяє недопущенню безпідставних обмежень прав і свобод відповідних осіб, виступає як мінімальний стандарт для поточного пенітенціарного законодавства, привертає увагу до реального становища засуджених, сприяє розвитку пенітенціарного законодавства як у цій державі, так і у світі.

Висновки до Розділу 1

1. Проблема забезпечення конституційно-правового статусу засуджених в Україні є однією з найважливіших на сучасному етапі розвитку державності. Зумовлено це тим, що з одного боку засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду (частина 3 статті 63 Конституції України), а з іншого – тим соціальним запитом, що сформувався у суспільстві стосовно функціонування пенітенціарної системи та можливостей

реалізації покарання, яке не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого (частина 2 статті 28 Основного Закону України).

2. Дослідження правового становища засуджених з точки зору науки конституційного права України виступає як важливе й необхідне доктринальне підґрунтя для комплексного удосконалення пенітенціарного законодавства та практики його реалізації. Це, у свою чергу, дозволить поглянути на існуючі права, свободи та обов'язки засуджених критично та під кутом зору високих конституційних стандартів у цій сфері, а також сформувати наукове підґрунтя для докорінного реформування правового статусу засуджених та внутрішньо-організаційних механізмів його забезпечення.

3. Аналіз здобутків сучасної правової доктрини дозволяє констатувати той факт, що досліджень цієї проблематики з точки зору науки конституційного права України явно бракує. Натомість, основна увага приділяється дослідженню прав і свобод осіб, що відбувають покарання у межах інших юридичних наук. Проте підхід на цю проблематику саме під кутом зору конституційного права України дозволить поглянути на існуючі права, свободи та обов'язки засуджених критично та під кутом зору високих конституційних стандартів у цій сфері, а також сформувати наукове підґрунтя для докорінного реформування правового статусу засуджених та внутрішньо-організаційних механізмів його забезпечення.

4. З точки зору доктрини конституційного права України постає питання про обґрунтування підходу, відповідно до якого засуджені виступають повноцінними носіями конституційних прав і свобод з метою більш детального розуміння кожного конституційного права й свободи як підґрунтя для їх належного розвитку у межах кримінально-виконавчого законодавства України. Наявність у засуджених конституційно-правового статусу та розуміння їх, у першу чергу, як повноцінних носіїв конституційних прав і свобод зумовлено низкою обставин як юридичного характеру, так і фактичного. Єдність фактичного і юридичного витікає з особливостей конституційно-правового статусу особи. Цей статус з одного боку передбачає закріплення його відповідних елементів у Конституції України (юридичні обставини), а з іншого –

він передбачає таке становище особи, за якого чітко прослідковуються важливі аспекти взаємодії як з державою, так і з суспільством, а також має місце соціальна значущість фактичного становища такої особи та / або її діяльності (фактичні обставини).

5. При конструюванні конституційно-правового статусу засуджених слід брати до уваги одну з провідних функцій Конституції України – обмежувальну. Це зумовлено тим, що її реалізація має найсуттєвішу дотичність до діяльності суб'єктів: 1) зі значними владними повноваженнями щодо окремих осіб чи груп, що не мають на протипагу ним владних повноважень; 2) які реалізують такі повноваження у ситуаціях, за яких здійснення зовнішнього соціального контролю є мінімальним, а подекуди є майже унеможливленим через закритість установи, її віддаленість чи особливий режим її функціонування тощо; 3) наслідки протиправної діяльності яких, можуть мати значний та чи навіть невідворотній результат. Наведені аспекти стосуються діяльності держави, що реалізується через адміністрацію установи чи органу виконання покарань щодо засуджених. Саме тому формування конституційно-правового статусу останніх може виступати вагомим чинником для реалізації обмежувальної функції щодо організації та функціонування пенітенціарної системи у цілому та її окремих представників зокрема.

6. З наведеного вище погляду, юридичні аспекти розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод, у першу чергу, зумовлені суттєвою увагою, що приділено цьому питанню у конституційному тексті. Можна виділити цілу низку конституційних приписів (статті 1, 3, 8, 19, 24, частина друга статті 28, частина третя статті 63, пункти 14 та 22 частини першої статті 92 Основного Закону України та ін.), що як прямо, так і опосередковано вказують на засуджених як на повноцінних носіїв конституційних прав та свобод. Більш того, указані конституційні приписи у своїй сукупності й забезпечують підґрунтя для конструювання конституційно-правового статусу засуджених.

7. Відправним та спеціалізованим положенням є конституційна норма, зафіксована у частині 3 статті 63 Основного Закону України про те, що засуджені

користуються усіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом та встановлених вироком суду. Указана норма на конституційному рівні вказує на широкий спектр конституційних прав і свобод, які повною мірою поширюються на засуджених, окрім тих обмежень, що визначено виключно законом та встановлено вироком суду. З приводу цієї норми слід звернути увагу на таке. По-перше, про користування конституційними правами та про відповідні обмеження встановлено на конституційному рівні, що підкреслює особливий підхід конституцієдавця до вирішення питань гарантування прав і свобод засуджених (такий підхід є значною гарантією та не завжди реалізується щодо інших категорій осіб, зокрема, військовослужбовців, державних службовців). По-друге, частина третя статті 63 Конституції України, як витікає з її положень, установлює загальне правило, у відповідності до якого засуджені користуються всіма правами людини й громадянина, передбаченими Конституцією України. Обмеження тих чи інших прав і свобод фактично розглядається як виняток. По-третє, винятковий характер обмежень прав і свобод засуджених знаходить свій прояв у чіткій вказівці на юридичний механізм таких обмежень. Зокрема, вказано на те, що такі обмеження повинні визначатися законом і встановлюватися у вирокі суду. Отже, для запровадження виняткових обмежень конституційних прав і свобод засуджених створено належний конституційно-правовий механізм.

8. Проте увага конституцієдавця щодо тих чи інших питань, які знаходять своє змістовне закріплення у тексті Основного Закону України не є випадковою. Вона зумовлена низкою фактичних обставин, які детермінують потребу у конституційному регулюванні відповідних питань. До фактичних обставин, що вказують на потребу розуміння засуджених саме як носіїв конституційних прав і свобод слід віднести такі: 1) засуджені, а особливо ті, що відбувають покарання у виді позбавлення волі суттєвим чином взаємодіють з державою, що вказує на те, що такі особи повинні мати конституційно-правовий статус як категорію, передбачає особливу систему взаємодії між конкретною особою та державою; 2)

засуджені, а особливо ті, що відбувають покарання у виді позбавлення волі не тільки суттєвим чином взаємодіють з державою, але й суттєво залежать від неї; 3) держава відповідає за осіб, що перебувають під її контролем, до яких належить значна частина засуджених і це покладає на неї особливу місію у сфері забезпечення безпеки, законності та правопорядку, що досягається у тому числі через конструювання і встановлення конституційно-правового статусу засуджених; 4) засуджені є вразливою категорією через реалізацію покарання та пов'язані з ним правообмеження, а також максимально можливий контроль з боку держави, що ставить на порядок денний необхідність наділення їх саме конституційними правами і свободами, що, з огляду на їхнє конституційне закріплення, мають найвищу юридичну силу та здатні зробити становище засуджених максимально захищеним та гарантованим; 5) в аспекті надання характеристики засудженим як вразливої категорії населення слід брати до уваги і те, що серед них є також і жінки та діти, що значно підсилює вразливість засуджених у цілому; 6) наділення засуджених конституційно-правовим статусом та особлива увага до них зумовлені також призначенням покарання у суспільстві, яке має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання учиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами; 7) особливості становища засуджених зумовлюються також тими проблемами, які виникають після звільнення з місць позбавлення волі; 8) конструювання конституційно-правового статусу засуджених буде сприяти підвищеній увазі не лише до самих засуджених, але й до організації та функціонування пенітенціарної системи в цілому, яка завжди потребує подальшого удосконалення.

9. Історія розвитку конституційно-правового статусу засуджених напряду пов'язана з історією гуманізму та поступальним становленням концепції людиноцентризму. Проте вищенаведені процеси характеризувалися тривалістю, непослідовністю та недостатньою сталістю, пов'язаною з відкатуванням назад. Історія людства знає багато прикладів повернення до старих та антилюдських підходів до проведення державної пенітенціарної політики. Специфічною рисою

такої політики є те, що нові гуманістичні підходи у її межах запроваджуються та реалізуються дуже повільно, а деякі – навіть не сприймаються та залишаються не реалізованими. Все це зумовлено закритим характером пенітенціарної системи, специфічними особливостями суспільних відносин у її межах.

10. Процес становлення та розвитку конституційно-правового статусу засуджених в Україні здійснювався у межах трьох етапів, а саме, по-перше, дорадянський етап, по-друге, радянський етап та, по-третє, новітній етап. В історії дорадянської України питання, пов'язані з правовою політикою відбування покарання та статусом засуджених отримали певне закріплення перш за все на рівні Конституції УНР, а також у Законах про тимчасовий державний устрій України Гетьмана Павла Скоропадського, де передбачено принцип рівності та запроваджено відповідні гарантії для таких осіб. Наведені аспекти виступили певним підґрунтям для подальшого розвитку Української правової та пенітенціарної системи.

11. Радянський період характеризувався активним формуванням системи відбування покарань, що здійснювалося в особливих ідеологічних та політичних умовах. У перших двох конституційних актах (1919 та 1929 років) найбільш чітко простежувався класовий підхід щодо засуджених та позбавлення останніх політичних прав. У цей період ухвалюється Виправно-трудоий кодекс УСРР (23 жовтня 1925 року). Наступним конституційним актом в Україні за часів радянської доби була Конституція УРСР 1937 року, що суттєвим чином «на папері» відрізнялась у кращій бік щодо гарантій прав і свобод. Але в цілому цей документ не встановлював відповідних стандартів відбування покарання, не закріплював захист людської гідності засуджених та не передбачав механізмів реалізації прав в умовах ізоляції. У результаті правовий статус засудженого визначався виключно на рівні виправно-трудоого законодавства 1925 року. У той же час саме у межах чинності цієї конституції було ухвалено у 1970 році нове виправно-трудоє законодавство, яка мало суттєву позитивну відмінність від попереднього. Ухвалення Конституції УРСР в 1978 році прискорило процес удосконалення вказаного законодавства з певними елементами гуманізації.

12. Новітній етап розвитку конституційно-правового законодавства пов'язаний із здобуттям Україною незалежності та ухваленням Конституції та нового пенітенціарного законодавства. У цей період мають місце процеси становлення пенітенціарного конституціоналізму в Україні, що викликано прискореними процесами розбудови правової державності, конвергенцією правової системи та її здатністю до поступової адаптивності до міжнародних стандартів у цій сфері. Крім того, досвід зарубіжних країн у сфері побудови національних пенітенціарних систем дозволив сформувати відповідне підґрунтя для прискореного становлення пенітенціарного конституціоналізму в Україні.

13. З метою упередження відкату до негативних тенденцій важливого значення має саме становлення конституціоналізму та розвиток конституційного законодавства, у межах якого формується система відповідних запобіжників для попередження звуження прав і свобод засуджених на галузевому рівні. При цьому з огляду на важливість галузевого втілення положень та ідей сучасного конституціоналізму, слід говорити і про пенітенціарний конституціоналізм. Адже, історичний розвиток України, особливості організації та функціонування пенітенціарної системи, реальне становище засуджених ставлять на порядок денний втілення положень Конституції у межах всіх названих процесів. Обмеження у відповідності до верховенства права впливу державної влади у пенітенціарній системі є необхідною умовою формування її на гуманістичних та людино-центричних засадах. Наведене обмеження державного впливу та правління має особливу екзистенційну значущість саме у межах закритих систем реалізації державної влади, якими є установи відбування покарання.

14. Пенітенціарний конституціоналізм є теоретико-прикладною конструкцією, що базується на урахуванні історичного розвитку України, розвитку науки конституційного права і становлення галузевих видів конституціоналізму, організації та функціонування її пенітенціарної системи, реального становища засуджених, а також базових телеологічних домінант у сфері реалізації сучасної пенітенціарної політики України. Пенітенціарний конституціоналізмом є видом конституціоналізму, що викликаний конкретним

етапом розвитку Української держави та базується на здобутках сучасної доктрини конституційного права і полягає у втіленні верховенства права, прав людини у межах функціонування пенітенціарної системи та передбачає формування практики обмеженого здійснення державно-правового примусу гуманістичними засадами цивілізованого розвитку соціуму та конституційно-правового статусу засудженого.

15. Україна пройшла тривалий шлях становлення конституційно-правового статусу засуджених та формування гуманістичної пенітенціарної парадигми. На первинному етапі розвитку Української державності ув'язнені люди не мали чітко визначеного статусу, права їх майже не гарантувалися. Про їхній правовий статус буде ітися в історичному контексті набагато пізніше, а про формування конституціоналізму та належних конституційних гарантій – тим більше. Узагалі, повноцінно говорити про конституційно-правовий статус засуджених можна лише тоді, коли з'являються конституції та в них закріплюються положення, які як прямо, так і опосередковано регулюють питання, пов'язані з правовим становищем засуджених. Проте певні засади становлення уявлень про статус засуджених починає отримувати своє відбиття у межах такого базового документу епохи середньовіччя як Руська правда. Цей та деякі інші стародавні документи заклали засади щодо як набуття статусу засудженого, так і передбачили певні аспекти реалізації такого статусу, що відповідало рівню розвитку законодавчої техніки того періоду.

16. Документ наступної епохи – Конституція Пилипа Орлика 1710 року суттєву увагу приділяє правосуддю, суду та покаранню. При цьому названі державницькі складові подаються у ньому, як у теократичному, так і світському аспектах. Саме тому цей документ, як історична пам'ятка конституційного права може виступати, як основа для розуміння становлення конституційно-правового статусу засудженого в історичній ретроспективі.

17. Наступний документ – Конституція УНР створює підґрунтя для подальшого запровадження принципу рівності на базі сучасних конституційних актів та пенітенціарних законів, закладає засади гуманістичного ставлення до

засуджених, гарантує їхнє право на життя, формує засади здійснення державної політики у сфері цивілізованої організації та функціонування пенітенціарної системи. Крім того, ця Конституція окрім безпосередньої вказівки на конституційно-правовий статус засуджених передбачає також загальні норми, які мають суттєвий рівень дотичності до осіб, які мають статус засуджених.

18. Закони про тимчасовий державний устрій України Гетьмана Павла Скоропадського здійснюють спробу гуманізації правового становища засуджених, через повноваження глави держави в аспекті покращення їх становища. Крім того, в аспекті реального становища засуджених можна брати і загальні положення цього документа (права максимально дотичні до конструювання конституційно-правового статусу засуджених згуртовано у пунктах 14-17).

19. Існування України у радянську добу, де мало місце особливе ставлення до засуджених, але, незважаючи на це мали місце певні зміни та підходи на певних етапах зазнавали своєї трансформації. У Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки 1919 року були відсутні спеціальні норми щодо правового становища засуджених та відповідні гарантії. Але стосовно їхнього статусу було передбачено, що вони позбавляються виборчого права. Поточне законодавство того періоду, що традиційно видається на розвиток конституційних актів не вирізнялося наявністю гуманізму. 23 жовтня 1925 року було ухвалено Виправно-трудоий кодекс УСРР, наступним конституційним актом цієї доби є Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки 1929 року, якій також відсутні спеціальні норми присвячені засудженим. У той же час, у цій конституції як і у попередній є норми, які стосуються позбавлення чи обмеження засуджених політичних прав. Так само і Конституція УРСР 1937 року не формувала для засуджених гуманістичних засад та гарантій, проте, суттєвим чином «на папері» відрізнялась у кращій бік щодо гарантій прав і свобод людини та громадянина. Цей документ не встановлював відповідних стандартів відбування покарання, не закріплював захист людської гідності засуджених та не передбачав механізмів реалізації прав в умовах ізоляції. У

результаті правовий статус засудженого визначався виключно на рівні виправно-трудового законодавства, яке на той час було ухвалено в 1925 році. Разом із тим, саме у межах чинності цієї конституції було ухвалено у 1970 році нове виправно-трудове законодавство (23 грудня 1970 року), яке мало суттєву відмінність від попереднього законодавства (1925 року) у бік запровадження певних гарантій. Після ухвалення Конституції УРСР в 1978 році почався процес його оновлення та приведення у відповідність до вимог нового конституційного акту. Проте найсуттєвіші зміни цього законодавства були розпочаті саме з моменту проголошення України як незалежної держави, а в подальшому прискорені ухваленням чинної Конституції України 1996 року.

20. Сучасний вітчизняний досвід формування конституційно-правового статусу засуджених прагне враховувати кращі взірці, що було сформовано у зарубіжних країнах, а також базується на міжнародно-правових стандартах та у першу чергу, які стосуються прав людини. Зокрема, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, приділяє увагу засудженим як безпосередньо, так і через конструювання конституційно-правового статусу особи в цілому та формує міжнародно-правове підґрунтя для сприйняття та їх втілення національними юрисдикціями, як через закріплення у конституціях, так і через безпосередню реалізацію. Загальна декларація прав людини містить цілу систему міжнародно-правових стандартів, які традиційно сприймаються переважною більшістю конституцій зарубіжних країн та які стосуються перед статусних аспектів конституційно-правового статусу засуджених. Йдеться про ті стандарти, які спрямовані на те, щоб особа не стала засудженим безпідставно, а натомість якщо отримала таке становище все це здійснювалось у відповідності до верховенства права.

21. На розвиток конституціоналізму у зарубіжних країнах у частині, що стосується здійснення пенітенціарної політики та гарантування конституційно-правового статусу засуджених суттєво вплинув міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Цей пакт містить цілу низку вказівок про покарання та про права засуджених. Так, наприклад, він допускаючи можливість

здійснення каторжних робіт як доволі важкої праці, що будуть здійснювати засуджені, як гарантію подає те, що такі роботи повинні бути призначені особам за вироком лише компетентного суду та на підставі легітимного державного акту.

22. На базі міжнародних норм було сформульовано деякі конституційні моделі, пов'язані з конструюванням конституційно-правового статусу засуджених. Зокрема, щодо них у деяких конституціях зустрічається вказівка на повноцінний розвиток особистості, що виступає з одного боку запобіжником щодо необґрунтованих обмежень конституційних прав і свобод засуджених, а з іншого – умовою досягнення покаранням тих гуманістичних цілей, які повинні формуватися з урахуванням досягнень сучасного пенітенціарного конституціоналізму. Наведене положення можна у дещо модифікованому варіанті застосовувати в Україні. Саме тому необхідно частину третю статті 63 Конституції України сформулювати з урахуванням цього аспекту: «Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду з урахування потреби у повноцінному розвитку особистості засудженого».

23. У деяких конституціях зарубіжних країн зустрічаються більш розширений перелік вимог до конструювання реального правового становища засуджених ніж в Україні. Зокрема, передбачається, що обмеження прав і свобод засуджених повинно здійснюватися у відповідності до 1) закону (при чому ухваленого належним чином); 2) з дотриманням чіткої процедури, визначеної в ухваленому попередньо та належним чином законі; 3) основоположних правових принципів; 4) акту судді, подробиці функціонування та діяльності якого теж встановлюються законом.

24. Переважна більшість правових систем закріпила у своїх конституціях високі міжнародно-правові стандарти прав людини, або такі стандарти, тією чи іншою мірою здійснили вплив на запровадження відповідних конституційно-правових норм. Проте деякі конституційні системи, випереджаючи міжнародні стандарти, сформували принципово нову на той час парадигму пенітенціарної безпеки та створення санітарно-епідеміологічних умов для засуджених з

оптимальним режимом відбування покарання детально прописують відповідні положення, конкретно указуючи на права засуджених. Така підвищена увага конституцієдавця до питань правового статусу засуджених зумовлена історичними проблемами функціонування пенітенціарних систем у відповідних країнах та є виправданою, оскільки сприяє недопущенню безпідставних обмежень прав і свобод відповідних осіб, виступає як мінімальний стандарт для поточного пенітенціарного законодавства, привертає увагу до реального становища засуджених, сприяє розвитку пенітенціарного законодавства як у цій державі, так і у світі.

РОЗДІЛ 2

СТРУКТУРА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ В УКРАЇНІ

2.1. Поняття та елементи конституційно-правового статусу засуджених

Як вже було доведено у підрозділі 1.1. засуджені є особами, які мають конституційно-правовий статус у першу чергу через те, що є повноцінними носіями конституційних прав і свобод. Конституція України, як Основний Закон нашої держави, приділяє увагу засудженим та присвячує ним цілу низку конституційно-правових норм.

Разом із тим, конституційно-правовий статус засуджених як спеціальних суб'єктів, маючи свою специфіку, володіє низкою ознак, які притаманні конституційно-правовому статусу в цілому.

З метою з'ясування особливостей конституційно-правового статусу засуджених, необхідно проаналізувати загальнотеоретичну доктрину та доктрину конституційного права на предмет розуміння структури, правової природи як правового статусу в цілому, так і конституційно-правового статусу окремо.

У загальнотеоретичній доктрині питання конституційно-правового статусу особи приділяється увага в роботах П. Рабіновича, А. Шульги, О. Петришина та інших учених. Зокрема, П. Рабінович під правовим статусом особи розуміє комплекс її суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків[77, с. 84]. Також, в загальнотеоретичній доктрині приділяється увага видам правового статусу особи. Наведені позиції можна інтерпретувати стосовно конституційно-правового статусу засуджених в аспекті більш глибокого розуміння як правового статусу в цілому, так і отриманих його компонентів.

А. Шульга серед розмаїття інтерпретованих підходів до видів правового статусу виділяє спеціальний правовий статус. Спеціальний правовий статус припускає, що обсяг прав, свобод та обов'язків однієї особистості відрізняється від обсягу прав, свобод та обов'язків іншої особистості внаслідок її особливого соціального, службового, майнового, сімейного та будь-якого іншого становища

[78, с. 20]. При цьому позиція науковця полягає в тому, що спеціальний правовий статус детермінується не стільки обсягом прав, свобод, обов'язків, стільки в першу чергу наявністю особливого становища в суспільстві.

Засуджені стосовно реалізації деяких конституційних прав не мають абсолютного визначення обмежень на тлі інших осіб. Але вони, маючи особливе становище, зумовлене особливостями їх перебування в межах пенітенціарної системи або відбування інших покарань непов'язаних з позбавленням волі, все одно робить їх статус спеціальним. Адже, постановка питання про спеціальний правовий статус лише на підставі особистих прав, свобод і обов'язків є неправомірною, оскільки, наприклад, таким характером володіє й індивідуальний статус, що зумовлений індивідуальними якостями, які теж впливають на обсяг прав, свобод і обов'язків.

Також до важливих положень, сформульованих А. Шульгою в аспекті правового статусу, слід звернути увагу на його підхід щодо усіченого статусу особи, який реалізується внаслідок правових обмежень, притаманних правовому статусу цієї особистості. Усічений статус – це статус, який характеризується наявністю в ньому такого елемента, як правові обмеження [78, с. 20]. Особа може набувати усіченого статусу і в результаті вчинення правопорушення. З огляду на це, такий статус іноді називають «негативний правовий статус особистості» [78, с. 21].

Аксіоматичним слід вважати підхід, відповідно до якого, якщо особа, набуваючи певного статусу, на законодавчому рівні обмежується у певних правах і свободах, то для збалансування правового статусу для такої особи потрібно передбачити певні права, які сформують необхідні та достатні передумови для гарантування у межах цього статусу людської гідності. У зв'язку з цим у літературі окремо виділяють преференційний або пільговий статус. Наприклад, такий підхід достатньо ефективно реалізований стосовно державних службовців, військовослужбовців та деяких інших осіб, яких Конституція та закони, обмежуючи у відповідних правах, надають їм суттєві пільги та переваги.

Конституція України та чинне законодавство забороняє для державних службовців таке право як збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування[39] (частина перша статті Конституції України) або встановлення обмеження на здійснення підприємницької діяльності. Але разом із тим для збалансування правового статусу державних службовців законодавством передбачено наявність додаткових прав, які слід розглядати у вигляді пільг та певних преференцій. Так зокрема відповідно до пунктів 3-5 частини першої статті 10 Закону України «Про державну службу», державний службовець додатково має право на доступ до необхідної для виконання посадових обов'язків інформації; оплату праці залежно від займаної посади державної служби, результатів службової діяльності, стажу державної служби та рангу державного службовця; підвищення рівня професійної компетентності за рахунок державних коштів[79].

Стосовно засуджених, їх діяльності, яка виконується за вироком суду та не розглядається як примусова праця, то щодо них існують обмеження, які знаходять свою реалізацію у межах кримінально-виконавчого законодавства. Так, зокрема у частині другій статті 7 КВК України, засуджені користуються усіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду[80].

Таким чином, у цих правових нормах має місце вказівка на наявність усіченого характеру конституційно-правового статусу засуджених. Але сутність та призначення конституційно-правового статусу загалом дає підстави говорити про те, що такий статус повинен бути достатньо збалансованим, що вимагає від поточного законодавства необхідність передбачати для засуджених певну складову, що буде гарантувати необхідний та достатній рівень гідних умов відбування покарання. Безперечно, така наведена складова, не може розглядатися як ідентична зі складовою для інших категорій осіб, зокрема державних службовців, військовослужбовців, суддів тощо, але при цьому вона повинна

існувати. Це зумовлено тим, що у преамбулі Конституції України вказано на те, що Верховна Рада України, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, приймає Основний Закон України.

Вважаємо, що у структурі конституційно-правового статусу засуджених таку функцію будуть виконувати такі права, які зазначені у частині першій статті 8 КВК України, а саме, право на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; право не підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню; давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України; отримувати у встановленому законом порядку передачі (окрім речей, що засудженим заборонено мати при собі законом, зокрема зброї, наркотичних або психотропних речовин, прекурсорів) [80] та деякі інші. Варто звернути увагу на те, що вищевказані права-гарантії спрямовані на захист засуджених від свавілля з боку адміністрації та формуванні гідних умов відбування покарання. Безперечно, вони не ставлять засуджених у привілейоване становище порівняно із законослухняними громадянами, але й не дають нехтувати людською гідністю.

Адже, наявність цих прав покликана збалансувати правовий статус засуджених та створити такі умови для осіб, які відбувають покарання, які б робили наявні обмеження більш гуманними і призводили до повноцінної реалізації мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, а саме як зазначено у статті 1 КВК України, кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими; завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних

інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки; системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності; нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості у цьому процесі; а також регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань; звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними[80].

Разом із тим, обмеження, які стосуються засуджених, повинні бути компенсовані тим, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку (частина перша статті 7 КВК) [80]. Якщо проаналізувати сутність компенсаторної складової правового статусу будь-яких спеціальних суб'єктів, то окрім функції збалансування становища таких осіб, компенсаторна складова спрямована на сприяння реалізації головного призначення відповідної категорії суб'єктів. Так, наприклад, підвищена соціальна захищеність суддів спрямована на забезпечення їхньої незалежності.

У зв'язку з цим, компенсаторна складова конституційно-правового статусу засуджених має таке перспективне завдання у вигляді належного відбування покарання та досягнення останнім тих задач, що на нього покладається законом, а також забезпечення законності, правопорядку та дисципліни у державі в цілому. З цього погляду слід зважати на конструкцію статті 50 КК України, яка складається з трьох частин. Так, у частині першій акцентовано на тій сутності покарання, що пов'язана з обмеженням прав і свобод засуджених. У частині третій ідеться про реалізацію певною компенсаторної складової, що пов'язана з обов'язком держави створювати належні умови відбування покарання, за яких буде гарантовано недопущення фізичних страждань та приниження людської гідності. У межах цієї конструкції слід звернути увагу на те, що у частині другій (яка є своєрідною серцевиною правової конструкції, закладеної у статті 50 КК України) вказано на завдання покарання, які корелюють як з обмеженнями прав і

свобод засуджених (частина перша статті 50 КК України), так і з тією компенсаторною складовою їхнього конституційно-правового статусу, що передбачено у концентрованому вигляді у частині третій статті 50 КК України).

З метою глибоко та детального аналізу конституційно-правового статусу засуджених, слід проаналізувати конституційно-правову доктрину з точки зору основних базових підходів до конституційно-правового статусу засуджених та елементів, що його утворюють.

Так, наприклад, В. Кравчук до ознак конституційно-правового статусу відносить, по-перше, те, що він є загальним (базовим) правовим статусом, визначеним нормами Конституції та конституційного законодавства України; по-друге, він займає пріоритетне становище серед інших галузевих статусів; по-третє, має системотворчий характер (визначає на конституційному рівні загальні принципи правового регулювання) та, по-четверте, має політичний характер (поширюється на тих суб'єктів конституційно-правових відносин, які одночасно є суб'єктами політичних відносин та здійснюють політичну владу) [81, с. 140].

Вищевказані положення мають суттєвий стосунок до реалізації конституційно-правового статусу засуджених. Зумовлено це тим, що конституційно-правовий статус останніх є також загальним базовим правовим статусом, який встановлюється Конституцією, що значно підвищує його юридичну силу, формує його як певний еталонний взірць для деталізації на рівні кримінально-виконавчого законодавства. Крім того з огляду на те, що Конституція виступає як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, що гарантує права і свободи людини і громадянина, то і конституційно-правовий статус засуджених виступає як гарантійна основа для належного урегулювання прав, свобод і обов'язків засуджених на рівні поточного законодавства.

Конституційно-правовий статус засуджених, займаючи пріоритетне становище серед інших галузевих статусів, відіграє спрямовуючу роль щодо цих статусів, еднаючи їх в аспекті створення гідних умов для людини. Тобто фактично в цьому випадку конституційно-правовий статус, домінуючи над іншими галузевими правовими статусами, формує єдину основу для

кримінально-правового, кримінально-процесуального статусу особи, а також правового статусу засуджених в аспекті гарантування прав і свобод.

У доктрині кримінально-виконавчого права правовий статус засуджених розглядається як заснована на загальному статусі громадян України і закріплена в нормативно-правових актах різних галузей права сукупність їх прав, законних інтересів і обов'язків, що залежать від призначеного виду кримінального покарання та поведінки в період його відбування[82, с. 20]. У цьому аспекті слід звернути увагу на те, що правовий статус засуджених базується на конституційно-правовому статусі, що теж підтверджує особливе значення останнього.

Системотворчий характер конституційно-правового статусу засуджених теж є важливою характеристикою, яка дозволяє говорити про його роль у побудові цілісної концепції кримінально-виконавчого законодавства, створення умов для захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими.

Важливим слід визначити позицію В. Кравчука стосовно політичного характеру конституційно-правового статусу. Адже такий статус, маючи особливу значущість в аспекті удосконалення кримінально-виконавчого законодавства, стосується безпосередньо тих суб'єктів, які беруть участь у політичних відносинах. Йдеться передусім про Верховну Раду, яка представлена політичними партіями, їх представниками, здійснює діяльність щодо удосконалення кримінально-виконавчого законодавства шляхом ухвалення законів, реалізує заходи парламентського контролю.

Існує точка зору Н. Шукліної, що конституційно-правовий статус людини і громадянина виступає як встановлена Конституцією та законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини і громадянина у суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави [83,

с. 300]. Враховуючи цю позицію, конституційно-правовий статус засуджених слід також розглядати як систему юридичних параметрів, встановлених, в-першу чергу, Конституцією, яка визначає як фактичне становище засуджених, так і формує перспективну, взірцеву модель правового регулювання, що повинно бути реалізовано на основі ухвалення якісних законів у цій сфері.

Також слід звернути увагу на те, що Н. Шукліна розглядає конституційно-правовий статус як фактичне становлення особи у суспільстві. З цього приводу виникає питання щодо засуджених, адже останні за своїм статусом можуть бути ізольованими від суспільства. З цього приводу слід указати на те, що по-перше, не всі засуджені відбувають покарання пов'язані з ізоляцією від суспільства, по-друге, ті особи, які відбувають таке покарання не можуть бути абсолютно відірвані (тотально відмежовані) від суспільства. Більше того, чинне кримінально-виконавче законодавство конструє таку правову модель, у відповідності до якої, одним із найважливіших його завдань є ресоціалізація, свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (частина друга статті 6 КВК України) [80]. Таким чином, з точки зору позиції Н. Шукліної, конституційно-правовий статус засуджених відповідає всім параметрам такого статусу та є предметом правового регулювання конституційного права України.

У доктрині конституційного права зустрічається також аналіз конституційно-правового статусу тих осіб, які мають спеціальний статус та є суб'єктами конституційно-правових відносин. Так зокрема, Л. Кадегроб вважає, що особливістю конституційно-правового статусу дитини є те, що остання є спеціальним суб'єктом правовідносин, статус якого витікає з правового статусу людини і громадянина з урахуванням установлених вікових обмежень [84, с. 19]. Такий підхід може бути застосовано при характеристиці конституційно-правового статусу засуджених в аспекті їх розуміння як спеціальних суб'єктів правовідносин, що зумовлено обмеженням прав і свобод визначених законами та встановленими вироком суду.

Таким чином засуджені, розглядаються нами, з одного боку, як члени суспільства, а з іншого як спеціальні суб'єкти правовідносин з відбування покарань, виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами. Так, зокрема, Л. Кадегроб, визначає, що конституційно-правовий статус дитини найдоцільніше тлумачити як юридично закріплене в нормах Конституції України положення дитини як члена суспільства та спеціального суб'єкта правовідносин, яке визначається системою прав, свобод, обов'язків та відповідальностей дитини, виконання та захист яких забезпечується та гарантується державою[84, с. 19]. При цьому, вчена, аналізуючи структурні елементи конституційно-правового статусу дитини, виходить з того, що до них слід віднести права, свободи, обов'язки та відповідальності дитини. Вважаємо, що відповідальність є особливою категорією, яку до конституційно-правового статусу особи відносити не слід.

У доктрині конституційно права виділяють як окремі елементи конституційно-правового статусу обмеження прав та свобод. Так, зокрема, Л. Рябовол вважає, що обмеження прав та свобод людини і громадянина в конкретній державі є складником відповідного конституційно-правового статусу особи. Унормування відносин, які виникають у зв'язку з обмеженням прав та свобод, є надзвичайно важливим, оскільки у такий спосіб держава здійснює вплив не лише на окрему особу, але й на життєдіяльність усього суспільства. Підходи держави й ставлення у суспільстві до обмеження прав особи значною мірою відображають характер і сутність взаємовідносин людини й держави у контексті становлення демократичного громадянського суспільства і правової держави. Відповідно до міжнародних актів та практики ЄСПЛ, обмеження прав та свобод людини і громадянина є необхідними для громадянського суспільства. При цьому, такі обмеження/втручання мають бути виправданими[85, с. 30].

Наша позиція полягає в тому, що ми не виділяємо обмеження прав і свобод як окремий елемент конституційно-правового статусу засуджених. Ми виділяємо права та свободи, самі по собі, які вже в силу конструювання конкретного

правового статусу є обмеженими. Засуджені апріорі мають певну ступінь обмежень, яка визначається вироком суду, але сам вирок суду не є у цьому випадку самодостатнім, тобто він не може визначати конституційно-правовий статус. Елементами конституційно-правового статусу засуджених є права та свободи які можуть обмежуватися у залежності від ступеня тяжкості здійсненого злочину і винесеного вироку. У вирокі можуть бути прописані відповідні обмеження, тобто обмеження не є елементом конституційно-правового статусу. Але якщо ми говоримо, що обмеження таки є елементом конституційно-правового статусу засуджених, то воно повністю залежить від вироку суду.

У зв'язку з цим, наш підхід полягає в тому, що конституційно-правовий статус засуджених складається з прав, свобод та інших елементів, які можуть бути обмежені чи трансформовані щодо особи, яка набуває такого статусу та особливо, коли вона починає процес відбування покарання. Незважаючи на те, що ми не розглядаємо самі обмеження як окремий та самодостатній елемент, але все ж таки про обмеження повинні говорити, оскільки, як ми зазначали вище, посилаючись на А. Шульгу, конституційно-правовий статус засуджених має таку властивість як усіченість. Умовами виправленості наразі є законність обмеження, наявність законної легітимної мети обмеження, втручання, що не суперечить засадам конституціоналізму та сутності демократичного суспільства. Вирок повинен бути обґрунтованим, базуватися на законі, враховувати ступінь суспільної небезпечності, характеристики особи злочинця (кримінального делінквента). При цьому виносячи вирок та формулюючи обмеження, слід спиратися на наявність легітимної мети. При цьому, якщо виправленість може бути досягнута через застосування покарання, що пов'язане з ізоляцією від суспільства та передбачає максимальний рівень обмежень, то це потрібно запроваджувати та, відповідно, належним чином мотивувати у вирокі.

Перед тим як дати визначення конституційно-правового статусу засуджених, варто проаналізувати базові ключові ознаки загальнотеоретичного базового статусу особи та враховувати особливості такої більш широкої категорії як соціальний статус. Наведеним категоріям послуговується широкий спектр

найрізноманітніших наук та не лише юридичних. Зокрема, категорія соціальний статус виступає основою для розуміння становища особи у суспільстві з погляду таких наук як соціологія, психологія, політологія, філософія. Його базові основні змістовні характеристики виступають будівельним матеріалом для конструювання на рівні чинного законодавства та юридичної науки такої категорії як правовий статус особи.

Як зазначає В. Серьогін, конституційний статус особи – це загальний статус особи, закріплений у конституції; система юридичний показників, що характеризують найбільш суттєві прояви її фактичного становища в суспільстві. При цьому під загальним правовим статусом розуміють юридичне становище людини як повноправного члена державно організованого суспільства; він є однаковим для всіх і не залежить від соціальних ознак тієї чи іншої людини (статі, віку, раси, майнового стану тощо) [86, с. 371].

Отже, конституційно-правовий статус особи є таким статусом, який виступає особливим різновидом як соціального статусу, так і загально правового статусу особи. У межах характеристики конституційно-правового статусу саме засудженого, соціальний статус виступає важливою складовою, оскільки суспільне сприйняття та бачення реального положення засуджених, а також ставлення до них широких верств населення, є визначальним. У деяких випадках негативні аспекти соціального статусу засуджених можуть домінувати над гарантіями та приписами конституційно-правового статусу особи. Наприклад, сформоване негативне ставлення до засуджених, недовіра до них, як до осіб, що можуть потенційно вчиняти злочини, порушує їх права або не дозволяє реалізовувати такі права (зокрема, такі випадки бувають при працевлаштуванні, укладанні угод тощо).

Незважаючи на те, що конституційно-правовий статус за своєю природою має найвищу юридичну силу, оскільки базується на положеннях Конституції, проте за певними своїми характеристиками він певним чином підпорядковується соціальним настроям, менталітету, культурі, які панують у конкретному суспільстві та визначають соціальний статус. Суспільне ставлення в деяких

випадках виступає домінуючим та його важко та практично не можна відкоригувати правовими та навіть конституційно-правовими нормами.

Разом із тим Конституція, виступаючи правовим та соціальним орієнтиром поведінкових характеристик для всіх людей, визначаючи ключові аспекти правового регулювання може створювати умови для зміни соціального статусу як конкретного положення в суспільстві. Крім того, гарантуючи, права і свободи на більш високому рівні, конституційно-правовий статус може певним чином нівелювати негативні аспекти соціального статусу, у тому числі засуджених.

З огляду на викладене ми можемо сказати, що першою ознакою є те, що конституційно-правовий статус засуджених базується на соціальному та загальному правовому статусі.

Наступна характерна ознака конституційно-правового статусу, яка знаходить своє відбиття у назві цього статусу, означає, що він конструюється на підставі конституційних норм. Отже, базовим нормативно-правовим актом, який визначає ключові аспекти цього статусу є Конституція. Конституція України – це Основний Закон суспільства й держави, який приймається в ускладненому порядку, має найвищу юридичну силу, специфічні юридичні властивості та закріплює засади конституційного ладу, конституційно-правовий статус людини та громадянина, організацію і функціонування вищих органів державної влади та місцевого самоврядування, територіальний устрій, а також інші найважливіші питання суспільного та державного життя[87, с. 5].

Таким чином, завдяки цьому конституційно-правовий статус засуджених характеризується найвищою юридичною силою стосовно галузевого правового статусу засуджених, підвищеною стабільністю, що є важливим для належного гарантування прав і свобод та незмінності й сталості гарантій правового статусу. Конституційно-правовий статус виступає основою для розвитку кримінально-виконавчого законодавства, в аспекті стабільності прав і свобод, а також закріплення таких прав і свобод з урахуванням високих стандартів, що базуються на положеннях сучасного конституціоналізму.

Як зазначає І. Полховська щодо взаємозв'язку між поняттями «правовий статус особи» та «конституційно-правовий статус особи», то різниця між ними полягає у відмінності тієї нормативно-правової бази, на якій вони ґрунтуються. Конституційний статус особи – це правовий статус, який визначається нормами Конституції держави та суспільства. Він однаковий для усіх, має універсальний характер і характеризується відносною незмінюваністю, підвищеною стабільністю. Конституційний статус лежить в основі інших видів правового статусу особи[88, с. 20].

Отже, як зазначається у літературі має місце розмежування між категоріями «правовий статус особи» та «конституційно-правовий статус особи», оскільки останній є більш широкою категорією. Разом із тим, якщо аналізувати саме конституційно-правовий статус, то його сутність, зміст та базові характеристики вказують на те, що головне у ньому є перше слово, а саме те, що він є конституційним. Варто відзначити і те, що статус, який конструюється Конституцією переважно у доктрині конституційного права розглядається як однаковий для всіх та універсальний, але стосовно засуджених Основний Закон на конституційному рівні передбачає певні фундаментальні аспекти та особливості.

Зокрема, про засуджених йдеться у цілій низці конституційних норм, а саме у статті 42, у частині третій статті 43, у статті 63 та інших статтях Конституції України. Основний Закон безпосередньо вказує на засуджених, та говорить про їх права і свободи. Отже, Конституція прямо та опосередковано встановлює конституційно-правовий статус засуджених.

У першу чергу, Конституція конструює конституційно-правовий статус засуджених через встановлення конституційно-правового статусу людини та громадянина. Тобто базові положення, які стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків людини та громадянина, поширюється і на засуджених. Крім того, у цьому аспекті треба мати на увазі положення статті 24 Конституції України, яка встановлює, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за

ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками[39].

Крім того до норм, які безпосередньо вказують на те, що Конституція виступає основою для того, щоб вести мову саме про конституційно-правовий статус засуджених, слід вказати на те, що вона називає безпосередньо засуджених у своєму тексті. Йдеться про частину третю статті 63 Основного Закону України, на підставі якої можна говорити про те, що засуджені повноцінно наділяються конституційно-правовим статусом.

Наприклад, поліцейські, працівник житлово-комунального господарства мають конституційно-правовий статус як людина і громадянин, і мають окремо спеціальний правовий статус, відповідно як поліцейський та працівник ЖКГ. Говорити про наявність конституційно-правового статусу поліцейського та працівника ЖКГ не можна. Разом із тим є особливо вразливі чи специфічні категорії, про які Конституція говорить у своєму тексті безпосередньо, та на підставі яких у конституційно-правовій доктрині існує усталений підхід щодо наявності у цій категорії осіб саме конституційно-правового статусу.

Зокрема, у статтях 51 та 52 Конституції України йдеться про дітей, а у доктрині є такі наукові роботи, зокрема О. Китайко «Конституційні права дитини як основний елемент конституційно-правового статусу дитини», Л. Кадегроб «Конституційно-правовий статус дитини в Україні: поняття та особливості», І. Волошина «Конституційно-правовий статус дитини в Україні» та ін. Такий же підхід має місце і стосовно суддів. У статтях 126-130-1 Конституції України встановлюється конституційно-правовий статус суддів, що знайшло своє відбиття у межах правової доктрини, та у тому числі і в доктрині конституційного права України. Так, наприклад, можна назвати роботи П. Прохорова «Конституційно-правовий статус суддів: основні елементи та їхня характеристика», В. «Конституційно-правовий статус суддів в Україні», В. Єгорової «Щодо конституційно-правового статусу суддів загальної юрисдикції».

У свою чергу, про конституційно-правовий статус військовослужбовців йдеться у статтях 17 та 65 Конституції України, а у доктрині конституційного права України наявні такі роботи науковців як Д. Ковальов, В. Пашинський, Л. Медвідь, Б. Шамрай тощо.

Проте стосовно засуджених, незважаючи на те, що про них так, як і про попередні категорії йдеться в Конституції, в доктрині конституційного права відсутні відповідні напрацювання. Разом із тим, наявність окремих норм про засуджених у Конституції дозволяє стверджувати, що конституційно-правовий статус засуджених має специфіку, яка знаходить свій прояв у певних обмеженнях у реалізації прав і свобод. Проте ця специфіка носить не загальний характер, а лише вузловий та винятковий, що зайвий раз підкреслює правомірність постановки питання про наявність у засуджених саме конституційно-правового статусу. Так, відповідно до частини третьої статті 63 Конституції України передбачено загальне правило, що засуджені користуються всім спектром конституційних прав і свобод людини та громадянина. Бо виключно законом можуть встановлюватися певні обмеження як виняткові, які конкретизуються вироком суду, у якому повинно бути чітко та однозначно доведено вину цієї особи в законному порядку. При цьому до вироку суду Конституція пред'являє достатньо серйозні вимоги та встановляє власну конституційно-правову відповідальність за його неправосудність. Так, у частині четвертій статті 62 Основного Закону, держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням особи, шляхом винесення неправосудного вироку суду.

Таким чином, конституційно-правовий статус засуджених може передбачати лише певні винятки в аспекті реалізації прав і свобод на тлі конституційно-правового статусу людини та громадянина. При цьому такі обмеження (виняток із правила), повинні бути, по-перше, визначені законом. Такий закон повинен бути правовим, базуватися на принципі верховенства права (стаття 1, частина перша статті 8 Конституції України), а також враховувати базові положення Конституції про те, що покарання не може бути жорстким, нелюдським або

таким, що принижує гідність засудженого (частина друга статті 28 Конституції України). Крім того, у цьому контексті слід урахувувати, що слово «закон» використовується виключно у вузькому конкретизованому значенні, яке розуміє під ним частина перша статті 10 Закону України «Про правотворчу діяльність». Так відповідно до цього закону, закон – це нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України та (або) на всеукраїнському референдумі в установленому Конституцією України та законом порядку, що регулює найбільш важливі суспільні відносини[89]. Зумовлено це тим, що відповідно до пункту чотирнадцятого та двадцять другого частини першої статті 92 Конституції України, виконання покарань, діяння, які є злочинами та відповідальність за них визначаються виключно законами України. Таким чином, винятки щодо реалізації прав і свобод засуджених може здійснюватися на підставі нормативно-правового акту, прийнятого Верховною Радою України, або на Всеукраїнському референдумі, який називається законом та при цьому цей закон повинен бути правовим.

По-друге, встановлені обмеження в правах і свободах засуджених можуть бути встановлені вироком суду. Сама Конституція в імперативному порядку встановляє, що такий вирок повинен бути правосудним та таким, що не допускає безпідставного засудження особи. У зворотному випадку такий вирок повинен бути скасований та особі держава повинна відшкодувати матеріальну і моральну шкоду. Це положення вказує на те, що конституційно-правовий статус засуджених повинен бути ретельно доведеним (частина перша статті 62 Конституції України), мати відповідні підстави (частина четверта статті 62 Основного Закону України).

Крім того, конституційно-правовий статус засуджених, як важлива та особлива юридична конструкція охоплює низку додаткових ознак, які зумовлені його призначенням та сутністю. З огляду на те, що він закріплюється передусім в Конституції України, то він виступає тією правовою моделлю, що є взірцем для удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства. Адже для

удосконалення такого законодавства важливо мати вихідні орієнтири, як загального характеру, так і конкретизованого.

До загальних орієнтирів, що спрямовані на удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства, належить принцип верховенства права, який задає тон та вказує на те, що у межах такого законодавства повинно бути дотримано права і свободи людини. Але верховенство права є достатньо узагальненим концептом, який не конкретизує особливості реального становища засуджених, але формує щодо них фокус у дусі гуманізму та дотримання прав і свобод. Ураховуючи специфіку та особливості відбування покарання, важливо, щоб загальний критерій у вигляді верховенства права, було доповнено конкретизованою категорією у вигляді конституційно-правового статусу засуджених, яка містить в собі високо-еталонні підходи до прав та свобод.

Отже, конституційно-правовий статус засуджених виступає основою для удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства, а також практики його реалізації.

У цьому контексті також можна виділити таку додаткову ознаку, наведеного статусу, як основу для розбудови правової державності та громадянського суспільства. Наведена ознака, окрім вищевказаного, буде охоплювати умови для належної організації та функціонування державного апарату та передусім у такій його чутливій частині як апарат примусу. Адже історія сучасних держав вказує на те, що у цій системі саме за участю структурних підрозділів апарату примусу відбувалися наймасштабніші порушення прав людини та відходи від цивілізаційної парадигми людиноцентризму.

Важливо щоб у контексті розбудови правової держави, право як масштаб свободи, мало змогу пронизувати всі основні сфери соціального буття, що підлягають правовому регулюванню. Пенітенціарна система, яка традиційно належить до максимально закритих систем, не завжди є відкритою до запровадження правових, високо-гуманістичних ідей та сучасних можливостей, які охоплює верховенство права. Саме тому, конституційно-правовий статус засуджених, як категорія, що базується на високих стандартах

конституціоналізму у сфері прав і свобод та максимально доктринально обґрунтована, повинна виступати тим каналом, який спрямовує відповідні напрацювання до названої апріорі закритої системи.

Крім того, за посередництвом конституційно-правового статусу засуджених повинно здійснюватися таке удосконалення відповідного законодавства та практики його реалізації, яке повинно забезпечувати належний баланс приватних та індивідуальних інтересів, через формування умов для гарантування таких інтересів особи, суспільства, держави. На це вказує частина перша статті 1 КВК України[80]. Як видно, ця норма формує таку телеологічну домінанту, яка охоплює інтереси особи, суспільства і держави, з одного боку, через застосування до осіб, які визнані винними у вчиненні кримінального правопорушення, заходів примусу від імені держави за вироком суду, пов'язаних з обмеженням прав і свобод, а з іншого у формуванні гуманістичної парадигми під час відбування покарань.

Як уже було зазначено, конституційно-правовий статус засуджених має таку ознаку як те, що він виступає основою для розбудови громадянського суспільства. Безперечно у цьому випадку не йдеться про всеосяжний аспект розвитку такого суспільства, а натомість лише йдеться про його розвиток у напрямі впливу у першу чергу на закриті установи пенітенціарної системи. З огляду на загальний рух до розвитку громадянського суспільства, що у контексті побудови правової держави в Україні відіграє провідну роль, постало завдання щодо поширення контролю громадянського суспільства над усіма сферами організації та функціонування державного апарату. Не виключенням стали і доволі закриті системи. Наприклад, на сьогодні, демократичний контроль, що здійснюється громадянським суспільством, поширюється на сектор безпеки і оборони України. Так, відповідно до статті 10 Закону України «Про національну безпеку України», громадяни України беруть участь у здійсненні цивільного контролю через громадські об'єднання, членами яких вони є, через депутатів місцевих рад, особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або до державних органів[90].

Разом із тим, слід констатувати, що сфера відбування покарання у цьому контексті є не менш важливою, і тому запровадження контролю з боку громадянського суспільства над організацією та функціонуванням пенітенціарної системи є передумовою як для подальшої розбудови громадянського суспільства, так і для розвитку України як правової держави. При цьому конституційно-правовий статус засуджених, виступаючи орієнтиром для високо-еталонного дотримання прав і свобод таких осіб, повинен сприяти розширенню можливостей для ефективного громадського контролю у цій сфері.

На сьогодні вже створено певні умови для здійснення демократичного контролю за діяльністю органів і установ виконання покарань з боку різних суб'єктів у тому числі суб'єктів громадянського суспільства. Правові основи для такого контролю закріплено у главі четвертій КВК України «Нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених». Названа глава передбачає можливість відвідувати установи відбування покарань з метою, в першу чергу, перевірки дотримання прав і свобод. Встановлений порядок виконання та відбування покарань не може бути підставою для створення перешкод для реалізації суб'єктами демократичного контролю та у тому числі представниками громадянського суспільства. Можливості перевіряти такі органи та установи на предмет дотримання прав і свобод через спостережні комісії.

Відповідно до абзацу третього пункту першого Положення про спостережні комісії від 1 квітня 2004 року № 429, спостережні комісії здійснюють громадський контроль за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань у взаємодії з громадськими об'єднаннями. Відповідно до підпункту 1,2 пункту третього цього ж положення, основними завданнями спостережних комісій є: організація та здійснення громадського контролю за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань; проведення регулярних відвідувань установ виконання покарань з метою здійснення

контролю та проведення перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань[91].

Отже, на сьогодні сформовано певні засади для участі громадянського суспільства в аспекті гарантування належного становища засуджених та дотримання їх прав, свобод та законних інтересів. У той же час, конституційно-правовий статус засуджених є основою для подальшого удосконалення правового регулювання такого контролю у напрямі його більшої відкритості та ефективності.

Продовжуючи розвивати особливості реалізації вищевказаної ознаки конституційно-правового статусу засуджених, слід вказати на те, що такий статус виступає основою для законодавчого регулювання побудови сучасної пенітенціарної системи, діяльність якої буде створювати реальні умови для запобігання вчиненню кримінальних правопорушень та зниженню деліквентності у суспільстві. Таким чином, конституційно-правовий статус засуджених має доволі широкий спектр можливостей для цивілізаційної трансформації апарату примусу, що буде основою для становлення правової державності в Україні.

Отже, конституційно-правовий статус засуджених має свою специфіку, як на тлі конституційно-правового статусу інших суб'єктів (діти, судді, народні депутати, військовослужбовці тощо), так і на тлі інших статусів самих засуджених (наприклад, галузевий правовий статус засуджених, процесуальний статус засуджених, правові статуси засуджених до окремих видів покарань – позбавлення волі, арешту, відбування покарання у дисциплінарному батальйоні тощо). З метою надання характеристики, що висвітлювала б таку специфіку, слід назвати ще додаткові ознаки саме конституційно-правового статусу таких суб'єктів, як засуджені.

До таких додаткових ознак у першу чергу слід віднести максимально щільний зв'язок із державою. При цьому слід зважати на те, що найважливіше призначення конституційного права України полягає у регулюванні питань,

пов'язаних зі встановленням концептуальних аспектів взаємодії людини та держави. Саме це впливає на конструювання конституційно-правового статусу засуджених, який і пов'язаний з унормуванням такої взаємодії.

Отже, до ознак конституційно-правового статусу засуджених слід віднести те, що цей статус характеризується максимальним зв'язком з державою. Це зумовлено тим, що засуджений має достатньо широкі аспекти взаємодії з державними органами у процесі відбування покарань. Особливо це стосується тих засуджених, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, але й інші засуджені теж мають суттєві аспекти взаємодії з державою.

Наприклад, абзац другий частини першої статті 57 КВК України встановлює, що уповноважений орган з питань пробації надсилає засудженому виклик, за яким він зобов'язаний з'явитися для вручення припису та ознайомлення з порядком і умовами відбування покарання. Наведене, безперечно, не пов'язано з позбавленням волі, але особа повинна брати участь у такій взаємодії шляхом реалізації обов'язкових дій щодо з'явлення для вручення припису. Навіть у такому аспекті засуджений у будь-якому випадку регулярно взаємодіє з державою.

І навіть постфактум є той же інститут судимості, який передбачає особливе становище цієї особи, що теж пов'язано з організацією плідної взаємодії з державою. У кримінально-правовій теорії та практиці статус засудженого починається з моменту набрання вироком законної сили і припиняється після повного погашення або зняття судимості. Межами завершення правового статусу засудженого є повне відбуття покарання та вплив строків погашення судимості. Навіть після фактичного виконання покарання (звільнення з місць позбавлення волі, завершення іспитового строку, сплата штрафу тощо) особа все ще має статус засудженого, доки судимість не погашена в установлені строки чи в установленому порядку не знята.

Строки погашення судимості визначено у статті 89 КК України. Наприклад: засуджені за вчинення злочину до основного покарання у виді штрафу у розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та після

його сплати — один рік; після обмеження чи позбавлення волі на строк до одного року — три роки; після позбавлення волі понад один рік — від трьох до шести років залежно від тяжкості злочину. Після цього судимість погашається автоматично, і статус засудженого припиняється. Разом із тим, це може відбутися і раніше у порядку, передбаченому у статті 91 КК України. Суд може достроково зняти судимість, якщо особа довела свою виправленість (частина перша статті 91 КК України). З моменту зняття судимості статус засудженого припиняється негайно.

При цьому слід мати на увазі, що на тлі організації максимальної вищевказаної взаємодії, держава несе підвищену юридичну та соціальну відповідальність за реалізацію складових елементів статусу засуджених. Наприклад, конституційно-правовий статус військовослужбовців має зв'язок з державою через регламентацію проходження військової служби (зокрема, перебування в казармах), то конституційно-правовий статус засудженого на цьому тлі має набагато більш серйозні аспекти взаємодії з державою. Зокрема, через встановлення режиму відбування покарань, який є набагато більш всеосяжним.

До наступної додаткової ознаки конституційно-правового статусу засуджених слід віднести ознаку історичної зумовленості. Адже, конституційно-правовий статус засуджених виступає історично зумовленою категорією, що пов'язана з конкретним етапом розвитку держави та суспільства, яка фіксує досягнутий рівень розвитку ставлення до людини та особливостей розуміння покарання і його призначення в суспільстві. Тобто він має фактично подвійну зумовленість. Перше, історично-зумовлений рівень ставлення до людини, а другий, історично-детерміноване розуміння покарання його мети та сутності. Наведені аспекти пов'язані з віхами становлення конституційного права як галузі права, розвитком конституціоналізму, формуванням окремих поколінь прав людини.

Ознака історичної зумовленості вказує на певні динамічні характеристики інституту конституційно-правового статусу засуджених, що в аспекті довгого

історичного розвитку відповідає дійсності. Разом із тим, до характерних особливостей саме цього статусу слід віднести підвищену стабільність, що у сучасних умовах зумовлено якостями та властивостями Конституції, як Основного Закону України. Оскільки конституційно-правовий статус засуджених спирається саме на Конституцію, а остання володіє якостями максимально стабільного документа, то таким чином і сам статус набуває якостей сталості.

Наведений та далеко не повний перелік ознак конституційно-правового статусу засуджених вказує на його особливе значення, як для подальших напрацювань у межах доктрини конституційно права України, так і практики конституціоналізації пенітенціарної системи та запровадження і реалізації пенітенціарного конституціоналізму.

У науці конституційного права існують різні підходи до змістовного розуміння структурних елементів конституційно-правового статусу. Наша позиція полягає в тому, що до його структури входить тільки права, свободи, законні інтереси та обов'язки.

На думку О. Скакун, конституційно-правовий статус людини і громадянина складається з таких елементів: 1) конституційні принципи; 2) громадянство; 3) правосуб'єктність; 4) основні права, свободи та обов'язки; 5) гарантії [92, с. 177]. Своєю чергою, позиція А. Шульги полягає в тому, що юридична відповідальність в літературі розглядаються як елемент правового статусу особи. Проте є підстави розуміти юридичну відповідальність як «післястатусний» елемент. Юридична відповідальність – це обов'язок, який виникає в результаті вчинення правопорушення (до правопорушення у суб'єкта немає такого обов'язку) [78, с. 20].

При цьому слід зважати на те, що статус засудженого набувається саме на основі юридичної відповідальності у результаті вчиненого правопорушення, у чому і знаходить вияв специфіки статусу таких осіб. Якщо стосовно громадян, юридична відповідальність, погоджуючись із позицією А. Шульги, є «післястатусним» елементом, то стосовно засуджених такий елемент може бути як «достатусним» так і «післястатусним». Якщо б особа не вчинила

кримінального правопорушення, то вона б і не набула статусу засудженого. Адже, єдиною підставою кримінальної відповідальності є вчинення кримінального правопорушення (стаття 2 КК України).

У зв'язку з цим, стосовно засуджених, позиція А. Шульги потребує певної концептуальної кореляції. Адже, стосовно засуджених юридична відповідальність може бути розглянута як «достатусний», так і «післястатусний» елемент. Відповідно до частини першої статті 2 КК України підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом. Одним із заходів кримінальної відповідальності є покарання, яке є заходом примусу. Тобто покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає у передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого (частина перша статті 50 КК України).

Крім того, відповідно до частини другої статті 43 КПК України, засудженим у кримінальному провадженні є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили. Що стосується розуміння юридичної відповідальності як «післястатусного» елементу, зазначимо, що якщо засуджений відбуває покарання та не вчиняє правопорушень, а його поведінка є правомірною, то юридична відповідальність не є елементом його правового статусу. Звернемо увагу і на те, що частина шоста статті 7 КВК України встановлює правовий статус засуджених, переданих в Україну для відбування покарання, а також засуджених, стосовно яких компетентним органом іноземної держави було прийнято рішення про їх видачу в Україну (екстрадицію) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку, визначається законами України та цим Кодексом з урахуванням умов їх утримання, визначених чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до частини другої статті 9 КВК України невиконання засудженими своїх обов'язків і встановлених законодавством вимог адміністрації

органів і установ виконання покарань тягне за собою встановлену законом відповідальність. Також частина перша статті 40 КВК України вказує на те, що за порушення порядку та умов відбування покарання у виді громадських робіт, а також порушення громадського порядку, за яке засудженого було притягнуто до адміністративної відповідальності, до нього уповноваженим органом з питань пробації може бути застосоване застереження у виді письмового попередження про притягнення до кримінальної відповідальності. Крім цього, у разі систематичного неправильного або несвоєчасного відрахування сум із заробітку засудженого, а також невиконання інших вимог цієї статті уповноважений орган з питань пробації звертається до правоохоронних органів для відповідного реагування для вирішення питання про притягнення винних осіб до відповідальності згідно із законом. Також у разі невиконання засудженим обов'язків, передбачених статтею 49-1 цього Кодексу, вчинення адміністративного правопорушення із засудженим проводиться індивідуальна профілактична бесіда та застосовується письмове попередження про притягнення до кримінальної відповідальності.

Стосовно особи, яка самовільно залишила місце обмеження волі або злісно ухиляється від робіт, або систематично порушує громадський порядок чи встановлені правила проживання, адміністрація виправного центру надсилає прокуророві матеріали для вирішення питання про притягнення засудженого до кримінальної відповідальності відповідно до статті 390 КК України (частина друга статті 68 КВК України).

Також Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, визначає перелік колоній, у яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі, передані в Україну для відбування покарання, а також засуджені до позбавлення волі, стосовно яких компетентним органом іноземної держави було прийнято рішення про їх видачу в Україну (екстрадицію) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку (абзац другий частини першої статті 68 КВК України).

Вважаємо, що юридична відповідальність може впливати на трансформацію правового статусу засуджених. Згідно з частиною другою статті 88 КВК України, засуджені направляються до місця відбування покарання і переміщуються в разі необхідності з одного місця відбування покарання в інше під вартою. Відповідне їх переміщення під вартою здійснюється з дотриманням правил тримання, а саме чоловіків окремо від жінок; неповнолітніх – від повнолітніх осіб; підозрюваних, обвинувачених, які притягуються до кримінальної відповідальності в одному кримінальному провадженні, - окремо один від одного.

Громадянство як елемент конституційно-правового статусу, ми також не включаємо до структури. Оскільки, по-перше, засудженими можуть бути іноземці. Правовий статус засуджених іноземців і осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (частина третя статті 7 КВК України). По-друге, в базових статтях Конституції, які є визначальними в аспекті побудови конституційно-правового статусу засуджених немає вказівки на слово громадянство (тобто вони стосуються усіх).

У свою чергу, правосуб'єктність, що деякими науковцями розглядається як елемент правового статусу, то варто вказати на те, що вона включає три елементи: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. В аспекті конституційно-правового статусу засуджених, для нас є важливими всі три елементи, але особливий акцент потрібно зробити саме на деліктоздатності. Вона пов'язана з можливістю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, і бути суб'єктом правопорушення. Якщо особа немає деліктоздатності, як елементу правосуб'єктності, то вона не може набути статусу засудженого. Якщо така особа вчинить кримінальне правопорушення, то до неї будуть застосовані постановою суду примусові заходи медичного характеру (статті 92 та 93 КК України). Отже, вважаємо, що правосуб'єктність не є окремим елементом, а виступає його передстатусною умовою.

Вважаємо, що принципи не входять безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених. Адже норми права можна

поділити на класичні і спеціалізовані. Перші, чітко визначають права свободи та обов'язки, другі, створюють умови для їх реалізації. Зокрема, до спеціалізованих можна віднести норми принципи. В них фіксуються базові найважливіші ідеї, цінності, як основа для подальшого правового регулювання та застосування прав. Саме з огляду на це, принципи права як різновид правових норм не входять до структури конституційно-правового статусу засуджених, але сам статус базується на них. У зв'язку з викладеним, увагу принципам конституційно-правового статусу приділимо у межах окремого підрозділу 2.2. цієї дисертації.

Гарантії вважаємо післястатусним елементом, які створюють умови для належної реалізації тих елементів, що входять до структури конституційно-правового статусу засуджених. Разом із тим, через вразливе становище засуджених, ми вважаємо гарантії важливими складовими в аспекті забезпечення конституційно-правового статусу засуджених. І тому будемо окремо розглядати їх в підрозділі 2.4 цієї дисертації.

Отже, резюмуючи вищевикладене, вважаємо, що конституційно-правовий статус засуджених складається з чотирьох елементів, а саме конституційні права, свободи, законні інтереси та обов'язки.

2.2. Система і зміст принципів конституційно-правового статусу засуджених в Україні

Конституційно-правовий статус засуджених та їхнє реальне становище повинні безпосередньо спиратися на максимально сталі правові константи, якими виступають принципи. Як ми зазначали у підрозділі 2.1. принципи не належать безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених, проте перебувають у системі механізму правового регулювання, а також визначають ключові контури забезпечення сталості такої правової конструкції як конституційно-правовий статус. Адже, як зазначає А. Шульга, принципи права визначають загальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин [93, с. 402], у тому числі у сфері регулювання реалізації

прав, свобод та обов'язків засуджених. При цьому, якщо брати до уваги регулятивну роль принципів, то слід виходити з того, що вони належать до категорії спеціалізованих правових норм, адже вони завжди, так чи інакше, нормативно закріплені.

Як зауважує А. Шульга, за способом (формою) нормативного закріплення, всі принципи поділяються на: принципи-норми - їх безпосередньо і прямо закріплено в конкретних нормах права; принципи, що виводяться з норми – це здійснюється шляхом узагальнення змісту декількох норм права[93, с. 402]. Проте в останньому випадку такі принципи все рівно є нормою (або нормами).

Таким чином, можна стверджувати, що принципи закріплюються у межах правових норм та здійснюють правове регулювання. Разом із тим, будучи різновидом спеціалізованих правових норм, принципи права не мають на меті встановлення чітких правил поведінки, однозначних моделей правового регулювання, чіткого встановлення прав і обов'язків. Натомість вони передбачають максимально високий ступінь узагальнення, формулювання ключових стрижневих ідей, які мають фундаментальний та системо-утворюючий характер, а також впливають на правову систему в цілому та його окремі структурні компоненти. До речі, у конституційній практиці зарубіжних країн можна зустріти підходи, у межах яких принципи поряд з іншими нормами розглядаються як основа для відбування покарання. Так, наприклад, у статті 41 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 року зазначено, що кожному забезпечуються особиста недоторканність і особиста свобода. Позбавлення або обмеження волі може наступати тільки відповідно до принципів і порядку, визначених у законі[94]. Як видно, у цій Конституції принципи не лише виокремлюються, але й подаються як первинні настанови при регулюванні питань, пов'язаних зі статусом засуджених.

Ми вважаємо, що правові принципи стосовно конституційно-правового статусу засуджених здійснюють вплив на такий статус двома шляхами. По-перше, вони здійснюють вплив на правотворчість у сфері формування правових засад реального становища засуджених, відбування покарання тощо. По-друге,

вони впливають безпосередньо на конституційно-правовий статус, визначаючи особливості реалізації відповідних норм, або виступаючи основою для урегулювання відповідної ситуації.

Так, у контексті правотворчості принципи, будучи нормативно значущими ідеями, визначають контури майбутнього правового регулювання, з точки зору базових засадничих концептуальних настанов, таких як гуманізм, взаємна відповідальність людини та держави, досягнення цілей реалізації пенітенціарної правової політики, верховенства права тощо. Слід виходити з того, що правотворчість виступає як нешаблонна діяльність, яка спрямована на формування нормативних моделей, яких не було до цього, а фундаментом для написання таких моделей і проєктів законів, як раз і виступають принципи права.

Питання в тому що державну пенітенціарну політику відірвати від реалізації інших видів політик, реформувань, інших функцій держави неможливо. Кожна сфера реалізації, наприклад економічна, політична, культурна тощо взаємопов'язані. Адже, всі ці сфери повинні базуватися на забезпеченні законності та правопорядку. Якщо буде високий рівень делінквентності, а особливо високий рівень злочинності, то, безперечно, всі ці сфери можуть бути паралізовані або будуть неналежним чином функціонувати. І покарання займає в цьому аспекті суттєве значення. Так, дійсно, як ми уже зазначали у підрозділі 2.1. юридична відповідальність носить «передстатусний» характер, що у тому числі вказує і на допоміжну роль покарання. Проте стосовно покарання в аспекті розвитку соціуму слід мати на увазі додаткові аспекти. Річ в тому, що сама наявність покарання, яке є справедливим, розумним відіграє суттєву роль. Крім того, важливим аспектом є те, наскільки якісно буде проходити відбування такого покарання. Тобто особа вчиняє злочин, потрапляє в межі пенітенціарної системи, набуваючи статусу з відповідними правами, свободами, законними інтересами та обов'язками. Вона починає процес відбування покарання і наскільки конституційно-правовий статус гарантовано, настільки буде і досягнута відповідна мета покарання, а значить всі інші сфери державного життя будуть належним чином функціонувати. Вищенаведене слід ураховувати у межах

якісної правотворчої діяльності у сфері правового становища засуджених, а воно може бути реалізоване лише з урахування конституційних та деяких інших правових принципів.

Стосовно впливу принципів на правотворчі процеси у сфері становища засуджених, то вони визначають ключові контури таких процесів. Безперечно, вони безпосередньо не вказують на необхідність вжиття відповідних заходів, не вказують на назву чи предмет законопроекту. Вони говорять про наявність гуманізму, людиноцентризму, взаємної відповідальності людини та держави тощо. Ці принципи перебувають в основі реалізації і вибудовування пенітенціарної політики, оскільки пенітенціарна система повинна максимально спиратися на правові принципи і досягати ключових засад державної політики у сфері забезпечення законності та правопорядку. Наведене свідчить про інтегруючу роль правових принципів конституційно-правового статусу засуджених [95, с. 217].

Проблема в тому, що відбувається достатньо багато різних реформ, постійно здійснюється внесення змін до законодавства. Але цей процес здійснюється без чіткого державного стратегування, яка у першу чергу повинно спиратися на вимоги Конституції та базові правові принципи. Принципи права виступають основою для державного стратегування в аспекті реалізації і пенітенціарної правової політики, а також взагалі функціонування і організації держави, забезпечення життєдіяльності суспільства.

З іншого боку, правові принципи мають суттєвий потенціал у межах правореалізації та зокрема правозастосування. Так, наприклад, у ситуації, коли немає закону, який би регулював певну сферу суспільних відносин взагалі, але ситуація повинна бути вирішена у правовій площині, то у такому випадку ми повинні звернутися до базових принципів права або напрацювання правової доктрини. Так, наприклад, таким шляхом пішов вітчизняний законодавець з 2017 року, сформулювавши КАС України у відповідній редакції. Зокрема, у частині четвертій статті 6 цього Кодексу встановлено, що забороняється відмова в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності,

суперечливості чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини. У той же час, пропонується відповідний механізм дії суду як органу правозастосування у ситуації відсутності закону, потрібного для вирішення відповідної ситуації. Такий механізм прописано у частині шостій статті 7 КАС України: «У разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права)». Як видно, конституційні принципи та загальні засади права, до яких належать всі загально-правові принципи виступають як основа для безпосереднього застосування судом та вирішення на їхній підставі адміністративної справи, яка, у тому числі, може стосуватися питань, пов'язаних з конституційно-правовим статусом засуджених.

Також в аспекті правореалізаційної спрямованості правових принципів варто вказати на те, що відповідно до частини другої статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України, законодавство має завдання пов'язані з визначенням принципів правового статусу засуджених, гарантій захисту їх прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. У зв'язку з цим цей Кодекс закріплює принципи кримінально-виконавчого законодавства, а також принципи виконання і відбування покарань.

Зокрема, кримінально виконавче законодавство ґрунтується на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання право слухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань[95, с. 217].

Вважаємо, що кримінально-виконавче законодавство повинно базуватися, в першу чергу, на принципі верховенство права, яке буде гарантувати належне наповнення подальшого удосконалення законодавства шляхом наповнення

конституційно-правового статусу засуджених сучасними інтерпретаціями прав людини. Адже, сучасна інтерпретація прав людини, пов'язана з тим, що права людини в цілому є динамічною категорією та такою, що не стоїть на місці і змінюється. Принцип верховенства права є каналом імплантації (запровадження) законодавства сучасних людиноцентристських стандартів. Тому слід доповнити статтю 5 КВК України принципом верховенства права та окремими гуманістичними принципами статусу засудженого.

Ми розглядаємо принципи конституційно-правового статусу засуджених як різновид спеціалізованих правових норм. Адже, як уже було зазначено, спеціалізовані норми права є різновидом правових норм. Спеціалізовані норми права забезпечують дію уповноважуючих, зобов'язуючих, забороняючих норм права. У цьому знаходить прояв їх особлива спеціалізація в системі механізму правового регулювання. Спеціалізовані норми права називають нетиповими нормами права. І протиставляють їх класичним нормам, які є окремими чітко прописаними правилами поведінки.

Як зазначає Ю. Кривицький, спеціалізовані норми права як обов'язкові, формально визначені, цілісні, логічно-завершені правила підвищеного рівня загальності, що відповідають визнаній у суспільстві мірі свободи, рівності та справедливості, встановлені чи санкціоновані та гарантовані державою або іншим уповноваженим суб'єктом правотворчості з метою субсидіарного впорядкування суспільних відносин і забезпечення єдності та одноманітності дії механізму правового регулювання[96, с. 207]. У той же час, як особливий різновид спеціалізованих правових норм, вони володіють і низкою специфічних рис, як-от: особлива імперативність і безумовність правових приписів, що закріплюють принципи права; відображення найважливіших економічних, соціально-політичних, ідеологічних засад суспільства, що відповідають рівню його історичного розвитку; вони виступають орієнтирами вдосконалення системи права і систематизації законодавства; надають однаковість усій системі правових норм, забезпечують єдність правового регулювання суспільних

відносин; мають вищу юридичну силу порівняно з іншими нормами, безпосередньо встановлюють правило поведінки[99].

У той же час, І. Геєць стверджує, що принципи права доцільно розглядати як правові норми, які відрізняються найбільш загальним характером, високим рівнем абстракції, а також, що принцип права слід визначати через термін «вимога». За такого підходу принцип права сприймається як інструмент, який має активне функціональне навантаження, а не як декларативне твердження. Принципи права не слід розглядати як одну з форм зовнішнього вираження права, тобто джерела права лише у формальному сенсі [100, с. 11].

У своїй монографії О. Уварова зазначає, що принципи права можна визначити як систему вимог до належної і можливої поведінки людей, які відображають визнані у суспільстві цінності і утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність[101, с. 55].

На думку С. Погребняка, принципи права мають найбільш загальний абстрактний характер. Безперечно, будь яка норма права за своїм визначенням є узагальненою, що зумовлено невичерпним і неперсоніфікованим її характером. Проте порівняно з нормами принципи права є нормативним узагальненням найвищого рівня [103, с. 396].

У будь-якій ситуації правовий статус особи є правовою юридичною конструкцією, яка має певні грані сталості, які повинні існувати достатньо довгий час, мати здатність до стабільного впливу на всі аспекти життєдіяльності засуджених. У зв'язку з тим, що відбуваються динамічні зміни суспільних відносин, які є навколишнім середовищем стосовно пенітенціарної системи і це відбувається і на самій системі, то становище засуджених повинно спиратись на ідеї, ключові положення. Саме такими ідеями є в цілому принципи права і зокрема принципи правового статусу засуджених. Їхня задача полягає у тому, щоб забезпечити саме позитивні трансформації у правах, свободах та обов'язках засуджених.

В літературі традиційно принципи права пов'язуються з такими назвами як загальні засади, засади законодавства, загальні підходи.

Наприклад, в Конституції України перший розділ називається загальні засади, хоча цей розділ містить в собі засади конституційного ладу, тобто принципи конституційного ладу, принцип організації та функціонування держави та суспільства, саме тому кожен норму цього розділу можна розглядати як принцип. Ці загальні засади, як ідеї, мають здатність до трансформації, оскільки вони не містять конкретних приписів. Як зауважує С. Погребняк, в основі кожного принципу права лежить та чи інша ідея. При цьому він наголошує на тому, що такі ідеї спочатку виникають спорадично, як уявлення тих чи інших осіб, а в подальшому ці ідеї проходять крізь призму горнил соціальної практики та в подальшому кристалізуються як основа та базова вимога для проведення реформування існуючого порядку. Таким чином, цей науковець розглядає принципи як рушійну силу, що трансформує відповідні сфери соціуму[103, с. 396].

Принципи права в літературі іноді визначають як норми загального та керівного значення, Разом із тим, на сьогодні вже достатньо часто науковці, об'єктивне право визначають як певну систему норм та окремо принципів. Тобто роблять наголос на відмінності норм і принципів права[93, с. 396].

С. Погребняк визначає, що в юридичних актах принципи лише знаходять своє підтвердження [103, с. 397]. Це має особливе значення, тобто принципи без фіксації в юридичних актах не є повною мірою легітимізованими, не є підтвердженими офіційною публічною владою. У цьому аспекті слід виходити з того що потрібно брати до уваги в контексті реформування і пенітенціарної системи, і удосконалення зокрема конституційно правового статусу засуджених, гарантії його забезпечення. Слід використовувати саме ті принципи, які зафіксовано в юридичних актах. Проте разом із тим юридичні акти можна доповнювати новими принципами права, можна модифікувати якісь існуючі принципи, адаптуючи до потреб конкретних суспільних відносин, зокрема до потреби забезпечення належного відбування покарання, гарантування конституційно правового статусу засуджених.

Як ми вже зазначали принципи права виступають основою для впровадження досягнень, цінностей, здобутків, ідеалів природного права в позитивне право. Адже принципи виступають цінностями, які здатні модифікувати ті чи інші соціальні інститути, у тому числі правове становище засуджених. Так, наприклад, така модифікація конкретних правових приписів позитивного права здійснюється через удосконалення положень кримінально-виконавчого законодавства. С. Погребняк зазначає, що без цілої низки принципів права, таких як заборона зловживання правом, заборона необґрунтованого збагачення, принцип відшкодування збитків, принцип відповідно до якого, рівний над рівним не може мати владу, принцип згідно з яким, не можна бути суддею у власній справі та інші, правопорядок може бути зруйновано та призвести до хаосу [103, с. 399].

Слід звернути увагу, що не всі з наведених принципів прямо та безпосередньо закріплено в чинному законодавстві, але разом із тим кожен з них в контексті конституційно-правового статусу засуджених може відігравати фундаментальну роль та значущість. Адже, як відомо, практика відбування покарань сформована у деяких пенітенціарних системах так, що серед засуджених, які де-юре є рівними іншим, з'являються особи, які мають стосовно інших засуджених певні неформальні повноваження, пов'язані з застосуванням якихось фізичних чи психічних незаконних методів впливу.

Слід звернути увагу, що у кримінально-виконавчому кодексі немає окремих принципів, які стосуються конституційно-правового статусу засуджених. У статті 5 КВК України ідеться лише про принципи відбування та виконання покарання та про принципи кримінально-виконавчого законодавства. У той же час, принципи правового статусу засуджених окремо не закріплено.

Переваги та недоліки принципів права, в яких знаходить свою конкретизацію їхня особливість, пов'язані з тим, що вони не дають нам однозначних відповідей на поставленні соціальною практикою питання, а лише дають загальний вектор, фундаментальну основу для подальшого врегулювання або уточнення, з точки зору практики, тих чи інших питань. Як зазначає

С. Погребняк, це можна показати на прикладі реалізації принципу рівності. Основна та базова ідея якого полягає у тому, що потрібно забезпечити рівне регулювання за однаковими обставинами. Проте на практиці виникає ціла низка питань, що вважати однаковими обставинами та що потрібно регулювати у відповідності до цих обставин[103, с. 401]. Дійсно, можна погодитися з цією позицією та вказати на те, що існує певна складність у змістовному наповненні того чи іншого принципу, його застосуванні щодо конкретних ситуацій.

Адже, як ми розуміємо, кожна установа відбування покарання має свої специфічні особливості. Це стосується як всього її колективу, так і окремих мікроколективів у її межах, які стихійно сформувалися. Відповідно, принцип рівності має певні особливості своєї реалізації. Взагалі, як показує практика, глибока інтерпретація принципів вимагає суттєвого інтелектуального потенціалу і саме тому практика показала, що така інтерпретація найбільш вдало здійснюється судами. Як зазначає С. Погребняк, перед суб'єктом правової системи постає важливе завдання наповнити принципи конкретним нормативним змістом[103, с. 402]. У зв'язку з цим вважаємо, що у межах правової системи максимально правильне, влучне наповнення принципів права нормативним змістом, здійснюється по-перше законодавцем, по-друге судами, по-третє ученими юристами при формуванні правової доктрини.

Принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають одночасно чинником стабільності та динамізації цієї правової конструкції. З одного боку, стабільність досягається завдяки підвищеній стабільності самих принципів як чітко сформульованих ідей, які закріплені в актах найвищої юридичної сили, наприклад, базові принципи зафіксовано в першому розділі Конституції України, що мають найвищу юридичну силу стосовно навіть інших розділів Конституції. С. Погребняк звертає увагу на те, що від інших правових норм, принципи права відрізняються більшою стійкістю, оскільки залишаються незмінними протягом тривалого часу. Проте підвищена стійкість не заважає принципам еволюціонувати разом із суспільством» [103, с. 408].

Що стосується динамізму, то він досягається за допомогою того, що самі ідеї в інтелектуальному плані можуть знаходити свої нові контури реалізації у нових реаліях. Крім того, дається взнаки особливо активна інтерпретаційна практика відповідних установ, в межах яких, ті чи інші принципи стають «живими», їм надаються нові інтерпретаційні контури, що дозволяє їм ефективно вписуватися в аспекти сучасного динамічного життя. З цього приводу можна урахувати практику Європейського Суду з прав людини, Конституційного, Верховного Суду.

Принципи права забезпечують баланс окремих елементів у межах самої правової конструкції конституційно-правового статусу засуджених. Такий баланс забезпечується завдяки нормативному впливу принципів права на реалізацію суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Завдяки цьому, з'являється можливість досягнення балансу між відповідними категоріями, яка повинна бути спрямована на створення належних, комфортних, гуманних умов життєдіяльності таких осіб, а також досягнення покаранням своїх цілей та завдань.

Крім того, принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають, як запобіжники для недопущення зловживання повноваженнями, як законодавчою владою (шляхом ухвалення не правових законів, що обмежують права засуджених), так і виконавчої влади зокрема (керівництвом пенітенціарної системи або адміністрацією окремої установи відбування покарань). Так, наприклад, на підставі принципу рівності, верховенства права Конституційним Судом України було виправлено помилку законодавця, який нехтуючи вказаними принципами позбавив засуджених активного виборчого права у 1998 році.

Принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають універсальними, максимально узагальненими ідеями, які в цілому можуть бути дотичні до широкого спектру питань найрізноманітнішого гатунку. Це базується на загальних параметральних характеристиках принципів права як окремого особливого явища. У той же час принципи конституційно-правового статусу засуджених повинні відбивати особливості такого становища, визначати

можливості для перспективного запровадження прогресивних норм та стандартів у систему відбування покарання та забезпечення гарантування права і свобод засуджених, подолання рудиментарних та суто негативних практик соціальної взаємодії у межах пенітенціарної системи. Для цього вони повинні, ураховуючи загальний контекст, мати чітке концептуальне спрямування щодо визначення контурів правового регулювання та практики реалізації осіб, які відбувають покарання. Адже як зазначає С. Погребняк, знання принципів є запорукою належного орієнтування в системі права, на їх основі кваліфікований юрист може скласти певні уявлення про інші норми права[103, с. 406].

Вважаємо, що такий підхід повинен знайти своє підтвердження та конкретизацію у системі кримінально-виконавчого законодавства, де сформульовані, зафіксовані та закріплені принципи будуть складати органічну єдність з іншими нормами права як спеціалізованими (наприклад норми дефініції), так і класичними. Крім того, велике значення такого підходу буде знаходити свою конкретизацію в аспекті реалізації інформаційної функції, яку будуть здійснювати саме принципи конституційно-правового статусу засуджених. Адже саме за ними можна буде судити про базові засадничі положення конституційно-правового статусу засуджених, а також, що особливо важливо, про реальну практику відбування покарання, яка знаходить втілення в реальній взаємодії між адміністрацією та засудженими, між конкретними засудженим та іншими засудженими. Тобто на наш погляд, закріплені принципи конституційно-правового статусу засуджених повинні стати візитівкою, ключем для розкриття всього масиву норм кримінально-виконавчого законодавства.

Також у цьому контексті слід ураховувати пріоритетне значення принципів права, у зв'язку з цим при виборі переліку самих принципів, при використанні правил законодавчої техніки, при їхньому формулюванні, потрібні, щоб було дотримано найбільш високі вимоги, оскільки принципи виступають дороговказом для інших норм та особливо класичних норм.

Як уже зазначалось, норми права поділяються на спеціалізовані та класичні. Класичні, ті що чітко врегульовують права та обов'язки, а спеціалізовані

поділяються на норми-принципи, норми-дефініції, операційні норми тощо. Норми принципи виступають пріоритетними, наприклад, вони впливають на застосування операційних норм, на розуміння меж застосування норм преюдицій, більш глибоке розуміння норм дефініцій, а також виступають домінантами стосовно класичних норм. На цьому робить акценти С. Погребняк, який зауважує що принципи права, мають пріоритет над іншими нормами права. Адже на його думку, всі інші норми права формуються під впливом, або на розвиток того чи іншого принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити[103, с. 406].

При реалізації конституційно-правового статусу засуджених велике значення відіграють два процеси. Перший, пов'язаний з тим, що коли особа набуває статусу засудженого, відбувається обмеження її прав. До того ж, ці обмеження здійснюється на підставі закону, але положення закону можуть бути суттєвим чином конкретизовані практикою. С. Погребняк пише, що принципами права необхідно керуватися при унормуванні суспільних відносин. Так, при встановленні обмежень прав людини, законодавець повинен виходити з необхідності забезпечення справедливості, рівності, свободи і гуманізму, дотримуватися таких стандартів як пропорційність, правова визначеність, розумність і добросовісність. При наділені суб'єктів правами, зокрема, має бути забезпечена відсутність дискримінації (вимога що випливає з принципу рівності) [103, с. 407].

Наприклад, засуджені до позбавлення волі перебувають у відповідних установах, кожна з яких має свою специфіку та різні умови проживання. Тобто обмеження одне, але може знаходити свої особливості реалізації у межах кожної колонії. Таким чином стандарт, який закладено в законі може суттєвим чином відрізнятися. У зв'язку з цим група принципів конституційно-правового статусу засуджених повинна виступати як базовий стандарт не лише для встановлення меж кордонів відповідних обмежень, але й для запровадження більш високих стандартів перебування особи, у межах яких буде відбуватися ізоляція від

суспільства та в той же час буде гарантуватися належний стандарт для проживання[134].

Крім того, вище наведене доктринальне положення стосовно наділення суб'єктів правами та недопущення при цьому дискримінації виступає другим процесом пов'язаним з набуттям статусу засудженого, адже як ми уже зазначали, суттєві порушення прав широкого кола засуджених може здійснюватися шляхом безпідставного наділення непередбаченими правами тих чи інших засуджених, які мають лідерські характеристики. У зв'язку з цим вважаємо, що принципи конституційно-правового статусу засуджених та практика їх реалізації повинні відігравати роль мінімізації або недопущення дискримінації у відповідних процесах.

Оскільки становище засудженого безпосередньо залежить від санкції статті Особливої частини КК України та призначеного у її межах покарання, то принципи конституційно-правового статусу засуджених можуть стосуватися і процесів криміналізації-декриміналізації, пеналізації-депеналізації. На думку С. Погребняка, більш конкретним прикладом дотримання принципів при нормопроєктуванні є ситуація з втіленням принципу справедливості при встановленні санкцій кримінально-правових норм. Керуючись справедливістю як дороговказом, законодавець повинен забезпечувати відповідний вибір покарань, що взагалі можуть застосовуватися за вчинення кримінальних правопорушень, дотримання системної послідовності встановлення покарань у санкціях Особливої частини КК України, узгодженість видів і розмірів покарань з урахуванням тяжкості злочинів тощо[103, с. 406].

Разом із тим вважаємо за потрібним додати, що дотримання принципу справедливості, в аспекті нормопроєктування набуде неменшої значущості в ситуації, коли цей принцип береться до уваги при унормуванні самого процесу відбування покарання. На наш погляд, цей аспект буде відігравати ще неменше важливу роль. Пов'язано це з тим, що Кримінальний кодекс України, в першу чергу, виходячи із критерію суспільної небезпеки конкретних кримінальних

правопорушень, здійснює пеналізацію відповідних діянь, ураховуючи принцип справедливості прописує конкретні покарання та строки їх відбування.

Разом із тим, у залежності від ситуації, а саме направлення в конкретну колонію, подальше життя у межах конкретного колективу людей, один і той же строк покарання може відчуватися особами абсолютно по-різному. Така негативна багатоманітність відбування покарання, на наш погляд, суперечить базовим принципам справедливості та рівності, а також нехтує саму ідею призначення покарань та не відповідає вимогам одноманітності юридичної практики. Так, дійсно в санкціях норм, розміщених в Особливій частині КК України встановлено варіативність призначення покарання у вигляді або призначення різних покарань, або меж призначення того чи іншого покарання (наприклад, за умисне вбивство частиною першою статті 115 КК України передбачено покарання у вигляді позбавлення волі від 7 до 15 років. Це зумовлено тим, що кримінальний закон передбачає індивідуалізацію покарання, яке повинно максимально точно відповідати тяжкості вчинення кримінального правопорушення та характеристикам особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Такі положення закону висувають особливі вимоги до суддів, що пов'язані з необхідністю кропіткої та послідовної роботи, що спрямована на призначення максимально адекватного та справедливого покарання. У той же час, все це може бути нівельовано самою практикою відбування покарання, що у тому числі пов'язане з реальним становищем особи, яка відбуває таке покарання.

Отже, Кримінальний кодекс, який передбачає майже математичну точність у системі призначення покарання конкретній особі, може бути абсолютно викривлено через недолугу політику щодо відбування покарання. Безперечно, принципи конституційно-правового статусу засуджених не можна розглядати як панацею від такої ситуації, але разом із тим вони можуть створити додаткові нормативні можливості для більш якісного унормування процедури відбування покарання та приведення її до відповідних задач, що передбачено в Кримінальному кодексі та конкретизовано у вироку суду.

Як зауважує О. Уварова, принципи права мають суттєву самостійну регулятивну значущість. Така значущість підсилюється тим, що докладна максимально деталізована правова регламентація суспільних відносин, концентруючись на конкретних вузлових питаннях, не може передбачити всього. На цьому тлі, принципи мають іншу специфіку, оскільки можуть охоплювати більш широкий діапазон питань, а також велику кількість нових і непередбачуваних ситуацій [105, с. 104].

Так, наприклад, принципи верховенства права та справедливості залишаються протягом достатньо тривалого часу незмінними та на постійних засадах висувають вимоги до відповідних сфер суспільних відносин. Разом із тим, вони мають і певні еволюційні аспекти та тенденції до своєї новелізації. Так, наприклад, у частині першій статті 8 Конституції України принцип верховенства права, не знайшовши свого детального текстуального закріплення, поступово отримував своє новелізаційне наповнення як з точки зору правові доктрини, так і з точки зору законодавчого закріплення та його розуміння у межах судових практик.

П. Рабінович стверджував, що на момент закріплення принципу верховенства права у статті 8 Конституції України, взагалі ніхто не розумів що він має на меті. І поступово велась робота, з одного боку на доктринальному рівні, коли вчені давали відповідь на питання, що означає цей принцип, як він реалізується, які має межі реалізації, як взаємодіє з іншими принципами, з іншого боку, змінювалося законодавство, в ньому з'являлися нові формулювання його закріплення, наприклад у КАС України, КПК України тощо, і також ще з однієї сторони, різна інтерпретація судами, наприклад, зокрема Конституційним Судом України [103, с. 398].

До речі, в цьому контексті слід констатувати, що Кримінально-виконавчий кодекс стосовно реалізації принципу верховенства права залишається дуже інертним та консервативним та на сьогодні він не містить посилення на принцип верховенства права.

До особливостей принципів права С. Погребняк відносить те, що вони на відміну від класичних норм, містять критерії оцінки поведінки, які у тій чи іншій ситуації є більш менш інтенсивними. На цьому тлі, за висловом цього науковця, класична норма права побудована за стандартом «все або нічого» [103, с. 410]. Наведений підхід свідчить не лише про особливу динамічність принципів, про їх потенціальну здатність охоплювати широку амплітуду найрізноманітніших питань, а й про те, що в них мають місце визначальні змістовні критерії, які дозволяють говорити про їх застосування на практиці. Крім того, в аспекті підсилення значущості принципів права у системі не лише правотворчості, а і правозастосування слід послатися на дуалістичну концепцію їх розуміння, яка знайшла своє відбиття у доктринальних настановах різних країн світу, а також в аспекті організації та функціонування міжнародних судових установ. Як зауважує С. Погребняк, з цієї точки зору принципи є самодостатніми, що означає, що для їх застосування не постає потреба у здійсненні посилання та конкретне джерело права (закон, правовий звичай тощо) [103, с. 412]. Слід визнати правомірність такого підходу, адже коли здійснюється діяльність конкретної судової установи та постає необхідність у застосуванні скажімо принципу верховенства права, то не має нагальної потреби у межах такого застосування робити посилання на якийсь нормативно-правовий акт чи нормативно-правовий договір, у якому закріплено цей принцип. Хоча безумовно таке посилання можна робити та в деяких випадках воно буде актуальним.

Стосовно організації та функціонування пенітенціарної системи, то в цьому випадку використання принципів права, як самодостатніх елементів правової системи, виглядає достатньо ускладненим з огляду на тотальні позитивістські традиції такого функціонування. У зв'язку з цим, вважаємо за потрібне, у межах кримінального-виконавчого законодавства формулювати підхід, відповідно до якого весь перелік принципів права, у тому числі конституційно-правового статусу засуджених, повинен знайти своє чітке закріплення, а також бажано формулювати певну нормативно закріплену інтерпретацію їхнього змістовного наповнення стосовно саме оговорених питань.

У межах закріплення переліку принципів конституційно-правового статусу засуджених, постає питання стосовно того чи повинна бути щодо них вибудована система ієрархічної підпорядкованості або ні. У правовій доктрині існує усталена точка зору про те, що не варто вживати заходів щодо принципів одного рівня, спроби їх розташування з урахуванням ієрархічних критеріїв. Натомість, пропонується постійний пошук балансу між ними, їх узгодження, напрацювання базових критеріїв для їх урівноваження[103, с. 411]. Якщо говорити про принципи конституційно-правового статусу засуджених, особливо ті, що безпосередньо закріплено в Конституції України, то вони з огляду на найвищу юридичну силу самої Конституції повинні відігравати провідну роль.

У контексті розуміння правових принципів конституційно-правового статусу засуджених слід розуміти те, що вони не входять до його структури, як окремий елемент. У той же час, визначаючи зміст, сутність значення цього статусу, саме принципи суттєвим чином впливають на кожен зі структурних елементів. Крім того вплив має місце на всі без винятку такі елементи, йдеться про конституційні права, свободи, законні інтереси та обов'язки. Разом із тим в умовах відбування покарання, може бути протиправно викривлено практику реалізації не лише прав і свобод засуджених, наприклад, у межах їх прямого порушення, але і викривлено і обов'язки. Коли, наприклад, замість тих обов'язків, які передбачено може відбуватися необмежене розширення та інтерпретація цих обов'язків, покладання непередбачених законодавством обов'язків.

Тому, ми вважаємо, що принципи можуть впливати на всі структурні елементи правового статусу засуджених, а також їх потенціал може бути спрямовано на збалансування окремих елементів конституційно-правового статусу. Адже, як відомо, засуджені мають особливе становище, яке передбачає обмеження прав і свобод, про це безпосередньо йдеться у частині третій статті 63 Конституції України, де вказано на те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Принципи конституційно-правового статусу засуджених покликані застерігати державу в цілому, законодавця, пенітенціарну систему, від необґрунтованих обмежень прав і свобод засуджених, тільки на тій підставі, що вони є суб'єктами, які винні у вчиненні злочину. Принципи сприяють збалансованому підходу між правами, свободами, законними інтересами з одного боку та обов'язками з іншого, як структурними елементами такого статусу.

Крім того, як ми зазначали, є такі елементи, які не входячи до безпосередньо структури конституційно-правового статусу, перебувають як елементи, які знаходяться навколо нього, є передстатусними або після статусними. На ці елементи правові принципи теж чинять суттєвий вплив, що в кінцевому рахунку мають вплинути на базові структурні елементи конституційно-правового статусу засуджених.

Так, зокрема, такі правові принципи конституційно-правового статусу засуджених як верховенство права, рівність тощо, впливаючи на такий соціальний правовий інститут як юридична відповідальність, мають суттєвий правовий вплив і на реалізацію прав, свобод, законних інтересів, обов'язків засуджених. Адже, здійснюючи такий вплив, принципи здатні через інститут юридичної відповідальності передбачити для засуджених справедливе, обґрунтоване та таке, що базується на правовому законі, покарання, прописане у вироку суду. А це означає, що таке обмеження буде адекватним тій суспільній небезпеці, яка властива кримінальному правопорушенню та особі, яка його вчинила і яка набуває статусу засудженого.

Крім того, інститут юридично відповідальності може виступати і як позастатусний елемент і в цьому аспекті, правові принципи можуть чинити на нього відповідний позитивний вплив, сприяючи гарантуванню прав, свобод та законних інтересів особи, що вже відбуває покарання. Адже через безпідставне притягнення засуджених до відповідальності під час відбування покарання може бути суттєвим чином порушено їхні фундаментальні права і свободи. Також

можна бачити і суттєвий вплив названих принципів і на такий післястатусний елемент як гарантії прав, свобод та обов'язків.

Всі принципи, на яких базується конституційно-правовий статус засуджених, з метою свого призначення повинні відповідати закономірностям розвитку такого статусу у правовій державі, а також реальній практиці функціонування пенітенціарної системи. Більше того вони повинні бути зорієнтованими на майбутнє. І при їх формулюванні потрібно враховувати найкращі здобутки сучасної конституційно-правової доктрини та брати до уваги її прогностичні можливості.

Будь-яка наука традиційно розглядається як сфера що має суттєві прогностичні можливості. Водночас такі властивості має юридична наука та у тому числі і наука конституційного права. Поєднуючи реалізацію прогностичної та практикоорієнтовної функції, наука конституційного права може пропонувати конкретні правові моделі, у тому числі у вигляді пропозиції щодо закріплення на рівні конкретних регулятивних чи охоронних норм. Але враховуючи те, що у прогнозах йдеться переважно про імовірний розвиток базових суспільних відносин, то у межах таких конкретизованих прогнозів та зафіксованих у конкретних класичних нормах права може закрастися помилка, яку потім доведеться виправляти шляхом внесення змін та кореляції конкретного нормативно-правового тексту. Тому принципи права виступають більш здатними до акумуляції прогностичних напрацювань науки у відповідній сфері через їх більш узагальнений, універсальний та фундаментальний характер.

Разом із тим принципи права, маючи чуттєвий потенціал до фіксації прогностичних напрацювань науки, повинні у першу чергу виступати як ґрунтовний концентрат вже існуючого накопиченого досвіду функціонування відповідних соціальних інститутів. У зв'язку з цим, однією з важливих ознак принципів є їхня детермінованість об'єктивним ходом розвитку суспільних відносин, у зв'язку з цим вони повинні відповідати з одного боку такому розвитку, а з іншого вони повинні мати потенціал до трансформації таких відносин.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що принципи носять переважно об'єктивний характер, оскільки мають серйозний ступінь детермінованості реальними суспільними відносинами. У той же час, принципи мають і суттєву суб'єктивну основу свого існування. У цьому контексті слід згадати про таку категорію як механізм правового регулювання, у системі якого сучасною юридичною наукою суттєва роль відводиться правосвідомості [107, с. 154]. Отже, в цьому випадку можна говорити про те, що наповнення реального змісту принципів права, у тому числі тих, на яких базується конституційно-правовий статус засудженого може суттєвим чином трансформуватися крізь призму правосвідомості. Також правосвідомість може впливати як на становлення, модернізацію та подальший розвиток принципів права, так і на їх реалізацію. Зокрема, правосвідомість будучи стадією правоутворення може виявляти нові тенденції розвитку закономірностей у розвитку суспільних відносин та пропонувати нові узагальнені моделі закріплення таких принципів. Безперечно, йдеться про такий вид правосвідомості як професійна чи наукова. Разом із тим, у деяких випадках йдеться і про буденну свідомість, коли звичайні громадяни як дотичні до відбування покарання, так і ні можуть виявляти певні недоліки у реальному положенні засуджених та пропонувати на максимально узагальненому рівні шляхів їх виправлення через запровадження більш справедливих процедур або рішень.

Незважаючи на те, що ми переконані, що принципи не слід виводити на рівень тих елементів, які безпосередньо входять до структури статусу засудженого, але при цьому вважаємо, що вони складають фундаментальне методологічне підґрунтя для такого статусу. Крім того, їхній фундаментальний характер та значущість знаходить свій прояв у тому, що правові норми, в яких закріплено принципи такого статусу, можуть одночасно виступати у ролі так званих колізійних норм. Тобто у випадку розходження між тими чи іншими нормами, принципи права дозволяють ставити питання про застосування більш ефективної справедливої та належної правової норми, що буде гарантувати високий рівень правового становища засудженого у межах правової держави.

Також принципи повинні виступати основою у системі юридичної аргументації при покращенні реального становища засуджених. Адже принцип повинен бути першоосновою, на яку повинні посилатися як правотворчі органи, так і провозастосовні структури (у першу чергу суди) тощо.

2.3 Права, свободи, законні інтереси та обов'язки як осереддя конституційно-правового статусу засуджених в Україні

Як ми уже визначили в підрозділі 2.1. цього дисертаційного дослідження, основу конституційно-правового статусу засуджених складають права, свободи, законні інтереси та обов'язки. Не принижуючи значущості інших елементів, зокрема принципів, гарантій, юридичної відповідальності, правосуб'єктності, ми виходимо з того, що вони безпосередньо не входять до структури конституційно-правового статусу, але вони спрямовані на «обслуговування» базових елементів такого статусу. Адже значущість прав, свобод, законних інтересів та обов'язків у контексті структурної побудови конституційно-правового статусу засуджених знаходять свій прояв у тому, що вони первинно своїми властивостями реально визначають становище відповідної категорії осіб. Саме права й обов'язки є найбільш значущими для засудженого, оскільки вони безпосередньо впливають на свідомість індивіда, визначають його дії, указують на правовий простір його дій. Як зазначає Р. Гура, у правах та обов'язках закріплено баланс між інтересами особи й соціуму. У них виражені межі можливої реалізації інтересів учасників суспільних відносин, що фіксують основні правові зв'язки між засудженими та іншими людьми, а також між суспільством у цілому [108, с. 37].

Інші «навролоостатусні» елементи, не маючи такого центрального значення, відіграють щодо них лише допоміжну роль. Так, наприклад, гарантії запускаються переважно тоді, коли відбуваються порушення прав і свобод, а про юридичну відповідальність можна говорити тоді, коли засуджений не виконав покладені на нього обов'язки у вигляді вчинення конкретних дій чи не дотримання передбачених законом заборон. Отже, ці складові запускаються лише у разі настання певних обставин та актуалізуються і починають себе

проявляти саме за їх наявності [117, с. 25]. На цьому тлі, права, свободи, законні інтереси та обов'язки існують у «режимі нон-стоп», визначають ключові поведінкові характеристики засуджених, формують розпорядок їх дня, впливають на особливості їх трудової діяльності, визначають специфіку соціальної взаємодії тощо [117, с. 24].

Як ми уже зазначали стосовно такого переліку основних елементів правового статусу у літературі не завжди існує однозначна позиція, проте ми виходимо з того, що конституційно-правовий статус засуджених отримав своє змістовне наповнення лише з моменту ухвалення Конституції України в 1996 році і в подальшому з розробкою та ухвалення нового кримінально-виконавчого законодавства. Оскільки конституційно-правовий статус засуджених, у першу чергу, базується на чинній Конституції, то це дає підстави для того, щоб назву її Розділу 1 брати до уваги при обґрунтуванні позиції стосовно структурних елементів такого статусу. Так, Розділ 2 має назву «Права, свободи та обов'язки людини та громадянина», то відповідно ці три елементи не можуть викликати заперечення стосовно їх перебування у структурі конституційно-правового статусу засуджених.

Що стосується такого структурного елементу як законні інтереси, то ми вважаємо, що входження цієї категорії як окремого елементу статусу зумовлено змістовною суттю попередніх трьох елементів, а саме прав, свобод, та обов'язків. Адже останні в основі своєї безпосередньої реалізації базуються на інтересах різноманітних суб'єктів. Набуття особою статусу засудженого ні в якому разі не означає того, що така особа втрачає здатність до постановки та реалізації якоїсь мети, відповідних прагнень, реалізації інтересів тощо. При цьому такі інтереси, які формулюють зміст, спрямованість прав, свобод та обов'язків не можуть виходити за межі правового поля та повинні втілювати здобутки сучасного конституціоналізму. Так, права і свободи засуджених втілюють інтереси, у першу чергу, громадянського суспільства, яке має цілком обґрунтоване та законне прагнення до динамічного розвитку соціуму, активної участі у цьому процесі кожного його члена, створення умов для того, щоб

держава не зазіхала на законні межі діяльності громадянського суспільства та окремих його членів.

Разом із тим найбільший інтерес (максимально концентрований та соціально й ідеологічно детермінований) стосовно існування, закріплення та належної реалізації прав і свобод, мають самі їх носії, у тому числі стосовно предмету нашого дослідження – засуджені. Адже мати права і свободи та належно їх реалізовувати зумовлено прагненням засудженого бути живим, здоровим, захищеним, неповною мірою соціально відірваним від процесів, що відбуваються в суспільстві, розвиненим особистісно тощо. Як видно, в цьому знаходить свій прояв як соціальна, так і біологічна детермінація, прагнення засуджених мати належно гарантований обсяг прав і свобод.

Стосовно прояву інтересів щодо закріплення та належної реалізації обов'язків засудженими, то перелік суб'єктів, законний інтерес, який стосується відповідних питань, може бути доповнено також державою, яка зацікавлена у тому, щоб засуджені виконували покладені на них обов'язки у вигляді вчинення активних дій чи утримання від них та реалізовували норми зобов'язального та забороняючого характеру[124, с. 5]. Тим самим держава реалізує свій законний інтерес в аспекті забезпечення законності та правопорядку, дотримання прав і свобод інших людей, досягнення покаранням тих цілей та задач, що на нього покладено.

Безперечно, у цьому випадку стосовно реалізації обов'язків засуджених законний інтерес має і громадянське суспільство зі схожих детермінант. Але разом із тим найбільший законний інтерес знаходить свій прояв стосовно реалізації таких обов'язків самими засудженими. Адже порушення прав і свобод засуджених може здійснюватися не лише з боку посадових осіб адміністрації установ відбування покарання чи інших посадових осіб, але і з боку засуджених.

Саме тому, наприклад, конституційний обов'язок не посягати на права і свободи інших людей, знаходить свою суттєву соціальну значущість та важливість в аспекті відбування покарання та в першу чергу тими засудженими, які перебувають у місцях несвободи. Отже, стосовно прав, свобод та обов'язків

засуджених існує усталена сукупність законних інтересів різних суб'єктів, але разом із тим, законні інтереси знаходять свою максимальну концентрацію саме в межах реалізації засудженими своїх прав, свобод та обов'язків[117, с. 25]. Крім того, виділення законного інтересу як окремої категорії у структурі конституційно-правового статусу засуджених зумовлено тим, що він, маючи самостійне значення, виступає окремим об'єктом правового захисту та охорони.

Разом із тим, саме стосовно законного інтересу у структурі правового статусу засуджених викликає заперечення. Зокрема, А. Автухов пише, що оскільки законний інтерес як окремий елемент правового статусу особи пов'язаний з використанням терміну «прагнення», то його існування у межах відповідної юридичної конструкції слід визнати некоректним [125, с. 67]. Крім того, він наголошує та задає питання про те, чи взагалі можливо за допомогою нормативних приписів регулювати бажання людини. Ураховуючи таку властивість елементів правового статусу, як їх відбиття в нормах об'єктивного права, на його думку, спірною вбачається можливість закріплення у правових нормах «прагнень», «бажань», «хотінь» засуджених[125, с. 67].

Ми виходимо з того, що з цією позицією повною мірою погодитися не можна. Це пов'язано з тим, що категорія законні інтереси, що на сьогодні щільно та стало увійшла як до правової доктрини, так і в юридичну практику (зокрема на рівні чітко сформульованих юридичних позицій Конституційного Суду України, якими постійно послуговуються суди, у тому числі й адміністративні). Адже, стає використання категорії законні інтереси зумовлено не покращенням правового регулювання, а об'єктивною потребою реалізації прав і свобод. Крім того, самі бажання законодавство безпосередньо не закріплює, а вони іманентно витікають при реалізації відповідних суб'єктивних прав. Так, наприклад, реалізація конституційного права на розвиток своєї особистості (стаття 23) та права на освіту (стаття 53) пов'язана з тим, що засуджений може проходити курси, пов'язані з професійним навчанням. При цьому законний інтерес полягає в тому, щоб пройти навчання максимально якісно та відповідно до вподобань та нахилів.

Також серед аргументів проти виділення законного інтересу у структурі правового статусу засуджених А. Автухов зазначає, що доцільніше все ж таки не вводити нові елементи правового статусу засуджених (ідеться про законні інтереси), а привести у відповідність правову регламентацію й механізм реалізації вже передбачених законодавством прав та обов'язків учасників кримінально-виконавчих правовідносин[125, с. 68]. КВК України не дає чіткого уявлення про те, що саме слід розуміти під законними інтересами, і не вказує, що ці інтереси є елементами змісту правового статусу засуджених[125, с. 73].

Наша позиція з цього приводу полягає у тому, що по-перше, з огляду на розвиток правової доктрини стосовно правового статусу особи, законні інтереси навряд чи можна вважати новою категорією[117, с. 26]. По-друге, КВК України і не повинен давати визначення законним інтересам, так само як і правам, і обов'язкам. Якщо нормативно-правовий акт не дає визначення якихось категорій, це не означає, що він їх не закріплює та не може оперувати нею.

Отже, на підставі викладеного, ми вважаємо, що саме права, свободи, законні інтереси та обов'язки є основою конституційно-правового статусу засуджених. Але така наша позиція не спрямована на приниження значущості тих елементів, які, на наш погляд, не входять до структури такого статусу. Адже правовий статус не може існувати без правових норм, правових принципів, без гарантій та юридичної відповідальності. Як вже зазначалося вони є передстатусними або післястатусними, або одночасно і перед-, і післястатусними. До того ж, переходячи до безпосереднього аналізу відповідних структурних компонентів конституційно-правового статусу засуджених, ми будемо виходити з того, що їхнє послідовне розташування повинно базуватися на положеннях чинної Конституції, і виглядати так: 1) права; 2) свободи; 3) законні інтереси; 4) обов'язки.

Така ремарка нами була зроблена не випадково, оскільки тривалий час засуджені в Україні, їхній правовий статус, як було вказано в підрозділі 1.2. цього дисертаційного дослідження, уособлювалися, у першу чергу, крізь призму покладених на них обов'язків, а права, які подавалися в другу чергу, досить

часто носили декларативний характер. До того ж, , як зазначає О. Лисодєд, перевага як у Виправно-трудоному кодексі України, так і в інших нормативно-правових актах, переважно надавалась встановленню додаткових обов'язків, а не розширенню суб'єктивних прав [103, с. 76]. А. Автухов з цього приводу пише, що слід визнати більш правильним формулювання правового статусу засуджених зі вказівкою спочатку на їх права, а вже потім — на обов'язки, а не навпаки [103, с. 76].

Крім того, вказана вище послідовність викладу елементів конституційно-правового статусу засуджених зумовлена вразливістю реального становища засуджених, особливо тих, що перебувають у місцях несвободи. Саме тому, першочергова акцентуація на правах і свободах, як мірах можливої поведінки та межах втручання в особистісну сферу, є певною гарантією належного відбування покарання, запорукою безпечного існування засуджених. Більше того, такий підхід буде вимагати формування та реалізації проведення державної пенітенціарної політики, що базується на парадигмі людиноцентризму, вжиття заходів для подолання радянських рудиментарних практик ставлення до осіб, які вчинили злочини, як до особистості нижчого ґатунку тощо [103, с. 76]. Крім того, реалізація пенітенціарної функції державою, яка є демократичною та правовою вимагає в першу чергу, що кожна людина, у тому числі і та, щодо якої винесено вирок та призначено покарання, повинна залишатися в першу чергу повноправною та такою, що неповною мірою відірвана від суспільства.

Крім того, особлива увага до прав і свобод засуджених зумовлена тим, що вони в умовах відбування покарання мають відповідні обмеження та трансформуються під впливом режиму відбування покарання. Так, як зазначено в частині другій статті 63 Конституції України[103, с. 63], засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. У вирoku суду визначається конкретне покарання, яке передбачає сутність та зміст обмеження прав і свобод. Як зазначає О. В. Лисодєд, покарання по суті є заходом примусу і для досягнення його цілей права і свободи засуджених повинні обмежуватися.

Ступень обмежень, безумовно, залежить від виду кримінального покарання, призначеного судом. Найменшу кількість обмежень у чинному законодавстві передбачено при виконанні покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, а найбільшу – при виконанні покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства» [127, с. 770]. Такий підхід є абсолютно обґрунтованим, оскільки сам факт ізоляції від суспільства вже є фактом обмеження цілої низки прав і свобод: свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України та інші.

Безперечно, разом із тим це не означає, що наприклад обов'язки не піддаються трансформації. Навпаки, при відбуванні різних видів покарань, на засуджених можуть покладатися додаткові обов'язки, при цьому достатньо специфічного характеру.

Так, наприклад, у Порядку відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, що було затверджено наказом Міністерства оборони України від 4 червня 2021 року № 155 встановлено, що відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні передбачає виправлення та перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці та військової служби, суворого додержання ними Конституції, законів України, Військової присяги та статутів Збройних Сил України та запобігання вчиненню ними нових кримінальних та інших правопорушень. Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених військовослужбовців є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, громадський вплив, військове навчання (абзац другий та третій пункту 4 розділу 1). Відповідно, до обов'язків таких засуджених належить детальне вивчення Загально військових статутів Збройних Сил України.

Крім того, відповідно до абзацу другого пункту 1 розділу VII, засуджені військовослужбовці залучаються до робіт з благоустрою дисциплінарного батальйону і прилеглих до нього територій, поліпшення житлово-побутових

умов засуджених військовослужбовців або допоміжних робіт із забезпечення дисциплінарного батальйону продовольством не більш як дві години на день, безоплатно та в порядку черговості, визначеної командиром дисциплінарного батальйону.

Слід звернути увагу на те, що у деяких випадках законодавство стосовно засуджених трансформує деякі права в обов'язки та у силу специфіки їх статусу встановлюється примусовий механізм їх реалізації у разі добровільного не виконання. Так, у пункті 3 Порядку примусового годування та умови тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі, що було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2023 року № 385 передбачено, що надання медичної допомоги особам, які відмовляються від прийняття їжі, визначення виду примусового годування, а також його практичне застосування здійснюються відповідно до галузевих стандартів у сфері охорони здоров'я та цього Порядку. У свою чергу, згідно з пунктом 14 цього Порядку, примусове годування здійснюється з урахуванням практики Європейського суду з прав людини. Примусове годування особи, яка відмовляється від прийняття їжі, проводиться виключно у присутності лікаря, який здійснює нагляд за такою особою, та має на меті гуманне ставлення до особи, яка відмовляється від прийняття їжі, дотримання її прав, зокрема на повагу до честі і гідності, та не допускає будь-якого приниження чи тортур такої особи.

Разом із тим, трансформація обов'язків засуджених все ж таки є вторинною та в деяких випадках не настільки суттєвою, та в деяких випадках болючою, як обмеження прав і свобод. Наприклад, обмеження свободи пересування при відбуванні покарання у дисциплінарному батальйоні є набагато більш впливовим ніж вивчення статутів. Так, у пункті 4 Розділу V Порядку відбування покарання засуджених військовослужбовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні, що було затверджено наказом Міністерства оборони України від 4 червня 2021 року № 155 встановлено, що на роботи і заняття в межах території змінного складу засуджені військовослужбовці пересуваються у супроводі

службової особи постійного складу дисциплінарної роти (групи утримання офіцерів), призначеної командиром дисциплінарної роти (командиром групи утримання офіцерів). На роботи і заняття поза територією змінного складу у межах розташування дисциплінарного батальйону, а також за межі розташування дисциплінарного батальйону засуджених військовослужбовців виводять у складі груп під охороною озброєного конвою та на підставі письмового наказу командира дисциплінарного батальйону. У свою чергу, пересування без конвою засуджених військовослужбовців із числа тих, що виправляються, поза територією змінного складу у межах розташування дисциплінарного батальйону здійснюється у супроводі службової особи постійного складу дисциплінарного батальйону, призначеної командиром дисциплінарного батальйону. Перелік засуджених військовослужбовців, що виправляються, та службових осіб, допущених для їх супроводження поза територією змінного складу у межах розташування дисциплінарного батальйону, визначається наказом командира дисциплінарного батальйону.

Конституціоналізація правового статусу засуджених відбувається через закріплення прав, свобод та обов'язків у Конституції України у розділі другому, а також через закріплення у частині третій статті 63 Основного Закону[39] положення про те, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Як ми вже говорили, права, свободи, законні інтереси та обов'язки являють собою єдиний каркас, чітко взаємопов'язані, взаємозалежні та невіддільні одне від одного. Це зумовлено існуванням аксіоматичного положення про те, що без прав не існує обов'язків і навпаки.

У той же час при аналізі цих чотирьох елементів, варто почати аналіз саме з прав і свобод, оскільки саме вони визначають специфіку та особливості правового статусу засуджених. Взагалі ж можна навіть говорити про те, що саме конституційні права і свободи формують можливість говорити чітко та однозначно про наявність конституційно-правового статусу, оскільки як ми вже зазначали в підрозділі 2.1 цієї дисертації, у Конституції існують окремі норми,

які визначають цей статус та здійснюють це через вказівки саме на права і свободи [128, с. 166]. Так, наприклад, частина третя статті 43 [39] та частина третя статті 63 [39] Конституції України, встановлюючи основу конституційно-правового статусу засуджених, а також передбачаючи їх як окремого суб'єкта конституційного права та конституційно-правових відносин, акцент роблять саме на правах і відповідно свободах.

Крім того така прив'язка до конституційних прав дозволяє говорити про те, що юридичні якості та властивості Конституції як нормативно-правового акту, що суттєву частину свого тексту приділяє правам і свободам може бути використана в контексті розуміння специфіки та призначення конституційно-правового статусу засуджених. Так, наприклад, через категорію конституційних прав засуджених та їх властивостей конституційно-правовий статус засуджених може отримати такі аспекти розуміння як верховенство його положень, невідчужуваний характер, його підвищена значущість для суспільства та держави, підвищена захищеність тощо.

У межах зарубіжної правозахисної практики було напрацьовано позиції щодо прав засуджених. Сутність цих позицій полягає у тому, що засуджені зберігають основні права людини під час ув'язнення, обмежені лише необхідністю. Ключові права включають гуманне ставлення, доступ до охорони здоров'я, захист від жорстокого поводження, контакти з родиною, юридичну допомогу, релігійну свободу та належне харчування, одяг та житло. Вони мають право на освіту, відпочинок та, в деяких випадках, працю.

Ключові права засуджених включають: 1. Гуманне ставлення та гідність: до ув'язнених повинні ставитися з гуманністю та повагою, забезпечуючи захист від катувань, жорстоких або принижуючих гідність покарань. 2. Охорона здоров'я: доступ до медичних послуг, включаючи підтримку психічного здоров'я, є обов'язковим. 3. Безпека та належні умови життя: право на належне, чисте та безпечне житло, а також належне харчування та одяг. 4. Спілкування: права на зв'язок з родиною, прийом відвідувачів та конфіденційне спілкування з адвокатом. 5. Юридичні права: доступ до судів та право подавати скарги щодо

лікування. 6. Релігія та самовираження: право на здійснення релігійної свободи. 7. Праця та освіта: доступ до освіти, діяльності з самовдосконалення та, в деяких випадках, оплачуваної роботи. 8. Обмеження дозволені, але повинні бути обґрунтовані безпекою, охороною або порядком всередині установи[129].

Отже, права і свободи є основою та засадничим аспектом конституційно-правового статусу засуджених. Фактично, можна говорити про те, що з них цей статус і починається. Крім того, за посередництвом прав і свобод засуджені можуть залишатися повноцінними людьми, користуватися тими можливостями, які передбачено в Конституції, на них можуть поширюватися демократичні цінності, зафіксовані в засадах конституційного ладу та генеровані сучасним конституціоналізмом. Не випадково, Ю. Тодика стверджував, що за характером прав і свобод особистості, реальності їх використання, належної юридичної захищеності та гарантованості, можна судити про потенціал як правової, так і політичної системи[12, с. 160].

Слід погодитися з позицією цього видатного конституціоналіста та додати стосовно засуджених дві ремарки. Перша пов'язана з тим, що засуджені, завдяки правам і свободам не повинні втрачати такої людської якості як бути та залишатися особистістю. Цей момент є дуже важливим, оскільки як показує і вітчизняний, і зарубіжний історичний досвід, відбування покарання та особливо в місцях несвободи, особистісні якості людини в таких умовах дуже часто стираються та навіть розчавлюються. У зв'язку з цим, важливо зберегти особистість навіть стосовно тієї людини, яка вчинила злочин будь-якого ступеню тяжкості[128, с. 166].

Друга ремарка дозволяє вказати на те, що стосовно прав і свобод засуджених категорії «права і свободи» дозволяють говорити не лише про потенціал політичної системи, але й окремо пенітенціарної системи. У цьому випадку ми вважаємо таку акцентуацію достатньо важливою, оскільки доволі часто складається у межах різних держав така ситуація, коли пенітенціарна система «живе» відірваним від соціуму життям та в такому суспільстві і політична, і правова система мають вже певні цивілізаційні засади свого

існування, але вони не знаходять свого проникнення до пенітенціарної системи, яка залишаючись суцільно закритою не отримує відповідного позитивного імпульсу. Саме тому конституційні права і свободи засуджених є тією рушійною силою, що дозволяє здобуткам сучасного конституціоналізму, що іманентно властиві більш-менш відкритим політичній і правовій системам, проникнути до відносно закритої пенітенціарної системи, виступаючи основою для її реформування та перетворення на сучасну систему відбування покарань цивілізаційного типу.

Крім того, слід враховувати те, що як зазначав Ю. Тодика, права людини є основою конституціоналізму. Адже головна мета створення Конституції полягає саме у забезпеченні безпеки та свободи людини, і перш за все від свавілля держави[12, с. 163]. До речі, через права засуджених може відбуватися і удосконалення, і трансформація політичної системи. Незважаючи на те, що засуджені перебувають в умовах несвободи, в умовах суттєвої ізоляції, в тому числі від політичних процесів, але така ізоляція не є тотальною та абсолютною, адже засуджені користуються певними політичними правами. Так, наприклад, у 1998 році на законодавчому рівні була допущена помилка, пов'язана з обмеженням прав засуджених у реалізації активного виборчого права, у вигляді обрання народних депутатів України. Проте саме конституційні права і свободи засуджених виступили основою для ухвалення Конституційним Судом України рішення щодо визнання неконституційним відповідного положення. Тим самим відбулися зміни і в політичній, і в правовій системі на краще.

Наведена думка, на наш погляд, відіграє особливу роль саме в аспекті засуджених та особливо тих, які перебувають у місцях несвободи. Зумовлено це тим, що свавілля держави саме в таких умовах може отримати найбільш концентрований вигляд та мати найбільш небезпечні наслідки аж до загибелі людини. Адже саме в місцях несвободи, держава має максимально «щільні» контакти з людиною, її вплив на неї є визначальним. А. Автухов стосовно засуджених до покарання у виді арешту пише, що загрози особистій безпеці засудженого можуть бути різноманітними. Так, загроза з боку інших засуджених

може виявлятися в погрозі вбивства, нанесення шкоди здоров'ю, здійснення насильного акту мужолозтва чи в систематичному знуванні та ін. Не виключається можливість виникнення загрози особистої безпеки засудженого з боку персоналу чи інших осіб, які відвідують арештні доми[125, с. 61].

У зв'язку з цим, права і свободи є певною цивілізаційною моделлю, яка повинна знайти поширення в аспекті взаємодії людини та держави при виконанні покарання, функціонуванні пенітенціарної системи [117, с. 25]. Більше того якості і прав, і свобод у цьому випадку будуть мати максимальний ступінь застосування. З метою більш глибокого розуміння таких якостей слід розмежувати конституційні права та конституційні свободи та на підставі чого вивести відповідні підходи в аспекті гарантування належного становища засуджених.

Погляд на права і свободи засуджених саме з точки зору конституційного права пов'язаний з розумінням становища засудженого як члена суспільства, жителя країни, громадянина держави, яке встановлюється на рівні Конституції України не лише як нормативно-правового акту найвищої юридичної сили, але й як документа, що є більш прогресивним та демократичним ніж акти поточного законодавства. У зв'язку з тим, що конституційно-правовий статус засуджених виступає як суттєвий стандарт для реформування кримінально-виконавчого законодавства, то у межах нашого дослідження, ми можемо не бути обмеженими тими положеннями про права і свободи засуджених, які передбачено чинним Кримінально-виконавчим кодексом України. Тобто базова методологічна значущість підходу щодо розуміння конституційно-правового статусу засуджених та у першу чергу, розуміння таких його елементів як конституційні права і свободи дозволяє не лише визначати напрями реформування правового статусу засуджених на законодавчому рівні, але і відстоювати порушені права і свободи, навіть випадку внесення законодавцем змін, які стосуються безпідставного обмеження їх прав і свобод.

Варто також відзначити, що реалізації пенітенціарного конституціоналізму та процес конституціоналізації прав і свобод засуджених у відповідності до

Конституції починається з високого правового стандарту, відповідно до якого вони користуються всіма правами і свободами за винятком обмежень, які визначені законом та встановлені вироком. Це означає що концептуальна побудова правового положення засуджених повинна базуватися на можливості користування всім спектром прав (загальне правило), але одночасно і за умови обов'язкового застосування винятку, який зумовлений тим, що засудженні є особами, які вчинили кримінальне правопорушення та підлягають поширенню цих заходів покарання, які пов'язані з обмеженнями прав і свобод. Як зазначається в словнику української мови[139] під словом виняток можна розуміти відхилення від звичайного, від загального правила.

Отже, загальне правило полягає в тому, що відповідно до частини третьої статті 63 Конституції України, засуджений користується всіма правами людини і громадянина, а це означає, що весь спектр конституційних прав і свобод людини та громадянина, що передбачається Конституцією поширюється на засуджених[117, с. 26]. У той же час це загальне положення потребує уточнення, яке пов'язане з тим, що не на кожного засудженого, навіть виходячи з цього загального правила, поширюються всі права та свободи людини і громадянина, адже засуджений може бути також іноземцем чи особою без громадянства. Це означає те, що на такого засудженого не поширюються загальні права громадянина, а натомість може ставитися питання лише про потенціальне користування правами людини.

Крім того, виходячи з положень частини третьої статті 63 Конституції України, а також частини першої статті 22 Основного Закону України, засуджені можуть користуватися не лише тими правами, що передбачені цією Конституцією, оскільки права і свободи закріплені Конституцією України не є вичерпними. Отже виходячи з концепції природного права, яка іманентно властива Україні як правовій державі (стаття 1 Конституції України), в якій визнається і гарантується верховенство права (частина перша статті 8 Основного Закону України) потенційно на засуджених може поширюватися ті конституційні права і свободи, які безпосередньо передбачено чинною Конституцією України

та законами України (як актами позитивного права), так і ті, що існують як природні права людини.

Разом із тим, як уже було зазначено, засудженим як особам, щодо яких було застосовано покарання можуть встановлюватися обмеження, які хоч і подаються як виняток, але завжди в тій чи іншій мірі притаманні правовому становищу засуджених. Указівка у частині третій статті 63 Конституції України на винятковий характер обмеження прав і свобод свідчить про особливу увагу до таких обмежень та потребу у запровадженні відповідних конституційних механізмів щодо легітимності такого обмеження. Як витікає з вищевказаного конституційного припису, обмеження прав і свобод, по-перше, визначаються законом, а, по-друге, встановлюються вироком суду. При цілісному баченні конституційно-правового статусу засуджених слід детально вказати на вищевказані конституційні засади таких обмежень.

Слід почати з першого аспекту, який пов'язаний з тим, що у винятковому порядку можуть запроваджуватися обмеження прав і свобод засуджених і лише на рівні закону. Варто відзначити, що такий підхід дійсно підкреслює винятковий характер таких обмежень, оскільки найбільшу небезпеку в аспекті обмеження прав і свобод чинять ті обмеження, які реалізуються виконавчою владою, яка має найбільший ресурс і велику потужність для запровадження різних обмежень та потенційного вчинення дій, спрямованих на порушення прав і свобод.

Так, пенітенціарна система, яка теж належить до виконавчої влади, має суттєві ресурсні можливості для потенційного обмеження у правах засуджених. Належність до виконавчої влади підтверджується тим, що Департамент з питань виконання кримінальних покарань є міжрегіональним територіальним органом Міністерства юстиції з питань виконання кримінальних покарань. Діяльність Департаменту спрямовується та координується заступником Міністерства юстиції України відповідно до розподілу обов'язків. Департамент є органом Державної кримінально-виконавчої служби України. Департамент реалізує повноваження Мін'юсту у сфері виконання кримінальних покарань[132].

Як відомо, на підставі статей 6 та 75 Конституції України, виконавча влада недотична до ухвалення законів, то обмеження прав і свобод саме на підставі закону виступає важливою гарантією від безпідставних обмежень прав і свобод (про такий аспект гарантування більш детального буде розкрито в підрозділі 2.4 цього дослідження). У контексті встановлення обмежень прав і свобод лише на підставі закону слід указати на те, що Конституція України з цього приводу передбачає цілу низку різних положень. У першу чергу слід мати на увазі пункт 22 частини першої статті 92 Конституції України, де встановлено, що виключно законами визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них. Значить, відповідно до Основного Закону, виключно законом визначається, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Про це вже йдеться у частині другій статті 1 КК України.

Крім того, в аспекті можливості запровадження обмежень прав і свобод засуджених слід брати до уваги і те, що відповідно до частини першої статті 64 Конституції України конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. Це означає, що навіть законодавець (парламент чи Український народ на всеукраїнському референдумі) не можуть свавільно обмежувати будь-які права і свободи засуджених навіть шляхом ухвалення нормативно-правового акту вищої юридичної сили, яким є закон.

Тобто, коли в законі прописується і передбачається відповідне обмеження, то така можливість обмеження повинна бути розкрита у відповідній статті конституційного тексту. Так, наприклад, засуджені, яким призначено покарання у вигляді обмеження волі, позбавлення волі, довічного позбавлення волі, тримання в арештних домах тощо, обмежуються у свободі пересування, праві на вільний вибір місця проживання. Таке обмеження запроваджується з урахуванням частини першої статті 64 Конституції України, у відповідності до якої обмеження повинні бути прямо передбачені Конституцією України. У цьому

контексті слід брати до уваги загальну норму, а саме частину третю статті 63 Конституції України, де зазначено, що права засуджених можуть обмежуватися законом.

Крім того, слід брати до уваги конкретну конституційну норму, яка стосується особливостей реалізації саме цього конституційного права. Йдеться про частину першу статті 33 Конституції України, де зазначено, що кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування та право на вільний вибір місця проживання, проте чітко вказано, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

У зв'язку з цим, Конституція вказує на те, що це право не є абсолютним та його обмеження може бути встановлено на рівні закону, стосовно засуджених таким законом є Кримінальний кодекс та Кримінально-виконавчий кодекс, які відповідно до частини першої статті 11 Закону України «Про правотворчу діяльність», будучи кодексами, мають статус закону. Адже, відповідно до цього припису, кодекс – це закон, який створений шляхом систематизації норм права, містить загальні засади, на підставі яких комплексно регулює однорідну сферу суспільних відносин, забезпечуючи стабільність правового регулювання. Дійсно, скажімо, КК України є монополістом, а КВК України є базовим і основним підґрунтям для регулювання питань пов'язаних із запровадженням обмежень прав і свобод засуджених, пов'язаних з призначенням та відбуванням покарання.

Проте набуття статусу засудженого та перебування у такому статуті пов'язано не лише з покаранням, але й зі судимістю. Відповідно до частини першої статті 88 КК України, особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості. Як зазначається у доктрині кримінального права, за чинним законодавством суд не «призначає» особі судимість, але вона виникає автоматично саме з моменту набрання законної сили обвинувальним вироком суду, пов'язаним з призначенням покарання[138, с. 186].

Судимість має правове значення у разі вчинення нового кримінального правопорушення, а також в інших випадках, передбачених законами України

(частина друга статті 88 КК України). Проте, як вказує Ю. Пономаренко, *de lege lata* склалася ситуація, за якої цим законом є не лише КК України, а й численна кількість інших законів. Звісно, що такий стан речей суперечить закладеному у частинах першій та третій статті 3 КК України принципові монізму кримінального законодавства. Але він, на думку науковця, не порушує вимог пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України про те, що виключно законами України визначаються «діяння, які є злочинами...та відповідальність за них» [138, с. 186].

Оскільки судимість виступає чинником, за яким передбачається обмеження прав і свобод засуджених, то вона і відповіді обмеження, пов'язані з нею, повинні встановлюватися не лише в законі, але й первинно знаходити відповідне підґрунтя у Конституції України. В Основному Законі України термін судимість зустрічається тільки у частині третій статті 76: Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Проте на законодавчому рівні обмеження прав і свобод особи передбачено, як уже було вказано вище, у цілій низці законів і не лише стосовно обрання народних депутатів України.

Так, наприклад, пунктом 3 частини другої статті 19 Закону України «Про державну службу» передбачено, що на державну службу не може вступити особа, яка має судимість за вчинення умисного кримінального правопорушення, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку. Аналогічне положення має місце і в Законі України «Про службу в органах місцевого самоврядування» (пункт 2 частини першої статті 12). Ми не заперечуємо цього підходу, що базується на правових традиціях та особливостях суспільного сприйняття подібних ситуацій. Проте виникає питання про конституційність обмеження щодо відповідних осіб у реалізації прав рівного доступу до державної служби та служби в органах місцевого самоврядування. Адже, Конституція України безпосередньо та окремо називає у такому аспекті лише народних депутатів України, будь-яких інших вказівок стосовно інших осіб

вона не містить. Тобто, у цьому випадку слід розмежовувати кримінальну відповідальність у формі покарання та судимості (остання у контексті правообмежень засуджених повинна зазнати своє поступове переосмислення як у суспільній свідомості, так і на законодавчому рівні).

Саме тому, якщо ми говоримо про покарання та про положення Кримінального кодексу України, то слід брати до уваги те, що відповідно до частини першої статті 50, покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. При цьому це положення слід тлумачити у системній єдності з приписом, зафіксованим у частині другій статті 1 цього Кодексу: Для здійснення завдання (викладене у частині першій цієї ж статті) Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Як видно законодавець, даючи легальне визначення покарання, теж особливий акцент робить на обмеженнях прав і свобод лише на підставі закону. У доктрині кримінального права такий акцент в аспекті розумінні інституту покарання теж присутній. Так, Ю. Пономаренко стверджує, що покарання має бути визначене як передбачене кримінальним законом обмеження у реалізації прав і свобод людини, що застосовується у примусовому порядку за обвинувальним вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, з метою її кари[138, с. 186].

Так, відповідно до частини першої статті 60 КК України покарання у виді арешту полягає в триманні засудженого військовослужбовця в умовах ізоляції на гауптвахті і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Вказівка в законі про ізоляцію свідчить про обмеження права та свобод у пересуванні та вільному виборі місця проживання. Разом із тим, стаття 33 Конституції України, яка передбачає, що кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання,

право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Норма вказує на те, що обмеження цього права може здійснюватися законом, але не передбачає мету такого обмеження, яка б, у тому числі, корелювала б зі статусом засуджених. Проте у наступній статті стосовно прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір на мету обмеження перелічених прав вказано чітко.

Так, відповідно до частини третьої статті 34 Основного Закону України, здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Як видно, переважна більшість перелічених цілей корелюють із становищем засуджених та відповідають потребам відбування покарання, організація та функціонування пенітенціарної системи.

У зв'язку з цим ми дотримуємось позиції, що в Конституції потрібно передбачити узагальнюючу норму, яку закріпити у статті 64 Конституції України, де вказати на всі ті цілі, які повинні бути взяті до уваги законодавцем при запровадженні на рівні закону відповідних обмежень. Вважаємо, що серед цих цілей, які є дотичними до засуджених, слід додати та конкретизувати таку як (досягнення покаранням поставлених цілей). Так наприклад, частина перша статті 64 Конституції України може бути доповнена після слів «Конституцією України» словами такого змісту: та встановлених законом з метою національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення, попередження злочинів і окремо вказати на такі телеологічні складові як належне відбування покарання та досягнення покаранням відповідних цілей.

Вважаємо, що передбачення такої узагальнюючої норми, де буде акумульовано відповідні цілі, суттєво доповнить конституційний текст, створить умови для належного обмеження прав і свобод, у тому числі, і засуджених, буде відвідати міжнародним стандартам. Так, наприклад, стаття 29 Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року вказує на те, що при здійсненні прав її свобод кожна людина може піддаватися тільки тим обмеженням, які встановлені законом, виключно з метою забезпечення визнання прав і свобод інших людей, забезпечення справедливих вимог моралі, гарантування громадського порядку та безпеки, а також загального добробуту в демократичному суспільстві.

Аналогічна узагальнююча норма з точки зору мети обмежень має місце у частині другій статті 11 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року, де йдеться про те, що здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

У контексті розумінні особливостей побудови конституційно-правового статусу засуджених і особливостей їхніх прав і свобод слід урахувати те, що відповідні обмеження повинні бути не лише передбаченими законом (нормативно), але й встановлені та правозастосовно конкретизовані у вироку суду. Адже останній є індивідуальним актом (актом правозастосування), у якому у максимально конкретизованому вигляді повинні бути прописано всі аспекти вчиненого та відповідні обмеження. Ухвалення вироку регулюється законом, а саме КПК України. Серед змістовних складових, що повинні відповідно до статті 374 цього Кодексу бути відображенні у вироку слід зокрема назвати такі: у вступній його частині (прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рік, місяць і день його народження, місце народження і місце проживання, заняття, освіта, сімейний стан та інші відомості про особу обвинуваченого, що мають значення для справи; закон України про кримінальну відповідальність, що передбачає

кримінальне правопорушення, у вчиненні якого обвинувачується особа); у мотивувальній частині (формулювання обвинувачення, визнаного судом доведеним, із зазначенням місця, часу, способу вчинення та наслідків кримінального правопорушення, форми вини і мотивів кримінального правопорушення; статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, що передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення, винним у вчиненні якого визнається обвинувачений; докази на підтвердження встановлених судом обставин, а також мотиви неврахування окремих доказів; мотиви зміни обвинувачення, підстави визнання частини обвинувачення необґрунтованою, якщо судом приймалися такі рішення; обставини, які пом'якшують або обтяжують покарання; мотиви призначення покарання, звільнення від відбування покарання, застосування примусових заходів медичного характеру при встановленні стану обмеженої осудності обвинуваченого, застосування примусового лікування відповідно до статті 96 КК України, мотиви призначення громадського вихователя неповнолітньому); у резолютивній частині (прізвище, ім'я та по батькові обвинуваченого, рішення про визнання його винуватим у пред'явленому обвинуваченні та відповідні статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; покарання, призначене по кожному з обвинувачень, що визнані судом доведеними, та остаточна міра покарання, обрана судом, у тому числі про позбавлення державної нагороди України; початок строку відбування покарання; рішення про застосування примусового лікування чи примусових заходів медичного характеру щодо обмежено осудного обвинуваченого у разі їх застосування; рішення про призначення неповнолітньому громадського вихователя; рішення про залік досудового тримання під вартою; строк і порядок набрання вироком законної сили та його оскарження; порядок отримання копій вироку та інші відомості).

Як видно, серед великої кількості складових змісту вироку суду, передбачених КПК України, значна частина стосується тих положень, що базуються на законі та індивідуалізують реальне становище засудженого

залежно від тих вихідних характеристик як особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, так і самого правопорушення та деяких інших супутніх складових.

Проблема забезпечення конституціоналізації прав і свобод засуджених в Україні є однією з найважливіших на сучасному етапі розвитку державності становлення пенітенціарного конституціоналізму. При цьому необхідно виходити з того, що конституціоналізація як відносно новий підхід у системі запровадження у правову систему та поточну державотворчу практику конституційних цінностей та основоположних прав і свобод, не може не стосуватися і проблематики правового статусу засуджених в Україні. Саме завдяки процесам конституціоналізації у цій сфері формується розуміння пріоритетності забезпечення конституційних прав і свобод засуджених як повноправних осіб усіма суб'єктами, дотичними до цього. Не випадково, у Конституції України (частина третя статті 63 Конституції України) прямо зазначено, що засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. При цьому варто звернути увагу на те, що наведену базову конституційну норму, яка виступає відправною юридичною конструкцією для подальшої побудови нормативного матеріалу у напрямі формування правового статусу засуджених, розміщено саме у Розділі 2 Конституції України, присвяченому правам, свободам та обов'язкам людини та громадянина.

Указані підходи формують принципово якісне тло для забезпечення та належної реалізації правового статусу засуджених, у тому числі й через комплексне удосконалення пенітенціарного законодавства та практики його реалізації. Отже, процес конституціоналізації прав і свобод засуджених повинен розглядатися як суттєве підґрунтя для якісних змін кримінально-виконавчого законодавства не лише у напрямі удосконалення правового статусу засуджених, але й вирішення інших питань, пов'язаних з виконанням покарань.

Варто відзначити те, що у межах конституціоналізації названих питань йдеться з одного боку про запровадження на конституційному рівні високих стандартів у тій чи іншій сфері суспільних відносин, а з іншого, - у їх належній реалізації на рівні поточного законодавства та практики його застосування. Базові, основоположні та фундаментальні приписи конституційного тексту покликані забезпечити необхідний простір та пріоритетні вектори розвитку для поточного законодавства у напрямі належної деталізації та докладного, комплексного регулювання [128, с. 166].

У контексті конституціоналізації прав і свобод засуджених безперечно слід говорити про широкий спектр конституційних прав і свобод людини та громадянина, як підґрунтя формування правового статусу засуджених на рівні поточного кримінально-виконавчого законодавства. Крім того, особливу увагу слід приділити базовому засадничому принципу всієї правової системи, зафіксованому у статті 24 Основного Закону України. Йдеться про те, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Ця стаття формує умови, за яких комплекс конституційних прав і свобод людини та громадянина повинен поширюватися на засуджених, з урахуванням специфіки їх реального та соціально зумовленого становища.

Саме з урахуванням основоположного принципу рівності та рівноправності та, враховуючи широкий спектр конституційних прав і свобод, а також призначення покарання та особливості його виконання, була побудована норма, зафіксована у частині третій статті 63 Конституції України. Ця конституційна норма, як уже зазначалося, встановлює, що засуджені користуються усіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених законом та встановлених вироком суду. Як видно, вимога принципу рівності та рівноправності у ній дотримано у частині

формулювання загального правила про те, що на засуджених поширюється повною мірою широкий спектр конституційних прав і свобод.

При цьому як виключення, у цій же нормі зазначено про те, що певні обмеження повинні запроваджуватися на рівні закону (наприклад, на рівні Кримінально-виконавчого кодексу України) та встановлюватися у вироку суду. Останній, постановлюється теж не довільно, а на підставі закону та з дотриманням конституційних гарантій його правосудності (зокрема, частини перша та третя статті 62 Основного Закону України передбачають, що особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду. Крім того, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, що було одержано незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви стосовно доведеності вини особи тлумачяться на користь останньої.

В аспекті становлення пенітенціарного конституціоналізму та конституціоналізації прав і свобод засуджених велике значення займає конституційне положення про те, що покарання не може бути жорстоким, нелюдським та таким, що принижує гідність засудженого (частина 2 статті 28 Конституції України). Варто особливу увагу звернути на те, що така імперативна норма про покарання, на підставі якої повинно здійснюватися вибудовування кримінально-виконавчого законодавства, сформульована у межах статті, присвяченій праву на повагу гідності[128, с. 166].

При цьому, процес конституціоналізації гідності кожної особи та особи, що має статус засудженої починається з одного з найважливіших засадничих принципів конституційного ладу України, сформульованого у статті 3 Конституції України. Так, відповідно до частини першої цієї статті, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Отже, гідність, яка розглядається як найвища соціальна цінність, може також розглядатися у контексті становлення

пенітенціарного конституціоналізму, що супроводжується процесом глибокої конституціоналізації прав і свобод засуджених.

Отже, на сьогодні є всі підстави для того, щоб говорити про становлення пенітенціарного конституціоналізму, що передбачає глибоку конституціоналізацію прав та свобод засуджених в Україні, що зумовлено тим, що такі особи є повноцінними носіями конституційних прав і свобод, а Конституція створює правові умови для комплексного удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства.

2.4 Гарантії конституційно-правового статусу засуджених

Як ми визначилися у підрозділі 2.1. цієї дисертації, конституційно-правовий статус засуджених має структуру, яка включає в себе сукупність елементи до яких належать конституційні права, свободи, законні інтереси та обов'язки засуджених.

Незважаючи на те, що гарантії прав і свобод ми безпосередньо не віднесли до структури конституційно-правовий статус засуджених, разом із тим, їх слід розглядати як важливу складову та необхідний елемент для належної реалізації такого статусу. А. Автухов пише, що закріплюючи у правовому статусі засудженого міру примусу як власну волю, держава одночасно надає їм певного роду гарантії, адже елементи цього статусу (права й обов'язки) можуть зазнавати змін лише шляхом внесення змін до законодавчих актів, де закріплена вказана державна воля. Гарантії, які надає держава засудженим у формі законодавчого закріплення їх прав та обов'язків, не можуть бути у них відібрані за волею окремих громадян чи персоналу установи виконання покарання[125, с. 61].

Вважаємо, що гарантії не можна зводити лише до реалізації конституційних прав і свобод, а обов'язково вони повинні стосуватися і законних інтересів та обов'язків. Адже кожний компонент конституційно-правовий статусу вимагає свого гарантування, належної та чіткої реалізації, від якої буде залежати не лише належне становище засудженого як людини, особистості, але й досягнення

покаранням, яке йому було призначено, тих цілей, які законодавчо передбачено. Тобто, перед гарантіями конституційно-правового статусу засуджених стоїть більш широке завдання, ніж перед тими гарантіями, які стосуються тих суб'єктів, які засудженими не є, а мають загальний статус людини та громадянина.

Це можна пояснити, зважаючи на те, що гарантії людини та громадянина спрямовані в першу чергу на захищене, комфортне, стабільне, відносно автономне буття таких осіб. На цьому тлі, як уже було зазначено, гарантії конституційно-правового статусу засуджених виконують майже вищевказані завдання, але ними вони обмежені бути не можуть, оскільки вони, гарантуючи реалізацію всього комплексу елементів, що складають такий статус, формують умови для належної реалізації державної пенітенціарної правової політики та забезпечення законності і правопорядку.

У контексті розуміння гарантій конституційно-правового статусу засуджених слід мати на увазі етимологію слова «гарантія», яке має своє походження з французької мови та розкривається через такі аспекти як «запорука», «запобіжник», «забезпечення». У словнику української мови зазначено, що слово «гарантія» означає поруку в чомусь, забезпечення чого-небудь; умови, що забезпечують успіх чого-небудь[139].

У юридичній літературі, та у першу чергу стосовно прав і свобод, проблематиці гарантій приділяється відповідна увага. Цьому питанню приділяли та приділяють увагу такі науковці як Ю. Тодика, В. Серьогін, О. Петришин, А. Матвієнко, Л. Шукліна, О. Михайлюк, П. Рабінович, М. Хавронюк, О. Кушніренко, І. Дробуш, К. Волинка, М. Гуренко. Разом із тим указані автори в першу чергу увагу приділяли лише конституційним правам і свободам, майже оминаючи своєю увагою інші елементи конституційно-правового статусу осіб, а по-друге, їхня увага була сконцентрована на загальному статусі. У той же час, наприклад Л. Летнянчин, наголошував на потребі постановки питання про гарантування не лише прав і свобод, але й конституційних обов'язків [141, с. 45].

Крім того гарантіям конституційно-правового статусу спеціальних суб'єктів (військовослужбовців, суддів, народних депутатів тощо. Так, наприклад, В. Пашинський досліджував гарантії конституційно-правового статусу військовослужбовців; В. Букач, Н. Камінська та Л. Медвідь ставили питання про гарантії конституційних політичних відповідних суб'єктів. Проте на сьогодні вважаємо, що все ж бракує у науковому просторі правничих робіт, які стосувалися б комплексного гарантування всіх компонентів конституційно-правового статусу засуджених.

Якщо проаналізувати юридичну літературу, то можна дійти висновку, що стосовно гарантій існують такі основні підходи: вони розглядаються як обов'язки держави; об'єктивні та суб'єктивні чинники; умови, засоби та способи; система юридичних умов; передбачені законом засоби, методи та механізми; принципи та норми; безумовні вимоги[142, с. 24]. Ватро відзначити те, що всі ці вказівки окремо роблять акцент лише на тих чи інших аспектах гарантій та кожна з них окремо не відбиває всю палітру складових гарантування прав, свобод та обов'язків.

Р. Лемак указує на те, що цілком очевидно, що наявність обмежень у деяких правах і законних інтересах засуджених як громадян держави не повинна тягти автоматичного обмеження у засобах охорони їх правового статусу. Навіть навпаки – чим більше обмежень у правовому статусі засуджених, тим різноманітнішими повинні бути засоби його забезпечення (охорони) і тим ефективніше вони повинні діяти[143, с. 9]. При цьому, зважаючи на специфіку конституційно-правового статусу засуджених, гарантії цієї категорії осіб не можна відривати від тих гарантій, які стосуються людини та громадянина в цілому. Саме тому, ми не погоджуємося з Л. Міхневич, яка сформулювала позицію, що гарантії можна поділити на загальні, які стосуються людини та громадянина в цілому (наприклад, судовий захист) та спеціальні, що притаманні для захисту окремих осіб[144, с. 43]. Адже вказати на те, що судовий захист, про який говорить дослідник, то він є стрижнем всієї системи гарантування всіх категорій суб'єктів включаючи і спеціальних. Більше того, всі інші механізми,

які стосуються прав і свобод людини та громадянина можуть застосовуватися і до засуджених з певними варіативними особливостями або без таких.

Варто відзначити також і те, що в юридичній науці було сформульовано достатньо поширений підхід, який пов'язано з поділом гарантій на загальні та спеціальні, але не в контексті суб'єктів, а в аспекті спеціалізованості впливу таких гарантій. Оскільки конституційно-правовий статус засуджених є юридичною категорією і кожен з його елементів перебуває у сфері дії права, але в той же час не є та не може бути відірваними від широкого спектру складових соціального буття, то цілком логічним виглядає такий поділ, який включає як загальні гарантії (політичні, економічні, організаційні, ідеологічні та деякі інші аспекти), а спеціальні у цьому випадку виступають суто юридичними (правовими) [142, с. 25].

Загальні гарантії виступають підґрунтям (базисом) для реалізації спеціальних гарантій, які в деяких випадках можуть лише коригувати, уточнювати, змінювати фокус такої реалізації. Наприклад, економічні гарантійні, до яких належить відповідний рівень розвитку економіки та наповнюваність державного бюджету, частина коштів якого може бути витрачена на вирішення питань забезпечення конституційно-правового статусу засуджених реалізуються через юридичні засоби. Зокрема, економічні ресурси можуть законом лише коригуватися, у межах якого можуть визначатися особливості виділення таких коштів та специфіка вирішення задач у межах такого фінансування. При цьому, якщо у держави не вистачає коштів, то жодним законом це змінити не можна. У той же час, юридичні гарантії можуть мати яскраво виражений самодостатній характер, реалізація яких буде визначальною для гарантування всіх компонентів правового статусу. Наприклад, така гарантія як закріплення прав, свобод та обов'язків лише законом або існування судової системи.

Первинна класифікація – це поділ на загальні та спеціальні гарантії. Перед тим як дати характеристику кожного з елементів, потрібно зазначити, що гарантії взаємопов'язані. Адже, загальні гарантії виступають базовими, основними, стосовно спеціальних. Оскільки, як ми вже говорили, від економічної та

політичної системи, їх сталості залежить функціонування правової та судової системи. Більше того, якщо говорити про особливості реалізації економічних гарантій, то можна все ж таки вбачати суттєве юридичне підґрунтя, оскільки основні економічні процеси або політичні дії не можуть бути реалізовані у відриві від права, від правового регулювання. Саме тому, можна говорити про те, що скажімо економічні гарантії, в сучасних умовах, набувають статусу економіко-правових гарантій, оскільки так чи інакше вони врегульовані нормами права та реалізовуватися поза ними не можуть. Або іншими словами можна говорити і про те, що економічні гарантії як частина реалізації економічної функції держави, реалізуються у відповідних правових формах (правотворчість – у межах якої утворюється закон який регулює економічні відносини; правоустановча форма, коли запроваджується інституційний механізм реалізації таких законів; правозастосовна форма, коли відбувається активна реалізація норм відповідних законів; контрольна форма, коли перевіряється законність під час такого правозастосування).

Саме з огляду на те, що загально-соціальні гарантії виступають базисними, аналіз всієї сукупності гарантій конституційно-правового статусу засуджених, ми почнемо з них. Як уже зазначалося, до них належать різноманітні гарантії, які відрізняються сферою суспільних відносин, у межах яких вони реалізуються.

Вважаємо за потрібне аналіз окремих видів таких гарантій розпочати саме з політичних гарантій, адже, на наш погляд, у цій системі вони є визначальними та такими, що спрямовують особливості реалізації всіх інших. Ще у 2004 році П. Рабінович та М. Хавронюк вказали на те, що політичні чинники можуть гальмувати та стримувати розвиток економічних та інших відносин, що не буде давати можливість створювати систему належних економічних, соціальних, ідеологічних правових гарантій прав і свобод[145, с. 378]. До таких гарантій можна віднести: стабільність політичної системи, її відкритість та адаптивність, достатньо високий рівень політичної культури, як політичних акторів, так і широких верств населення, включаючи саме засуджених, сталі традиції парламентаризму, існування справжніх політичних партій, як реальної частини

суспільства, виконання передвиборчих обіцянок, свобода політичних процесів, здатність політичних акторів (суб'єктів) реагувати на реальні, соціальні запити суспільства та окремих його верств тощо.

Для того, щоб вказати на «роботу» політичних гарантій у системі конституційно-правового статусу засуджених, слід проаналізувати програми політичних партій, що перебувають у парламенті на предмет відбиття в них проблематики як прав людини в цілому, так і реформування чинної пенітенціарної системи.

Так наприклад, така політична партія Європейська партія України (ЄПУ) у своїй програмі приділяє увагу такій проблематиці як впровадження європейських пробаційних технологій в місцях позбавлення волі. Єдина парламентська (хоч і незначна) партія, яка згадує безпосередньо про реформу системи покарання. Посилається на європейські стандарти пробації (альтернативні заходи до ув'язнення). У свою чергу, партія «Слуга народу». Зміст програми полягає більш у приділенні уваги до реформи правоохоронних органів, боротьбою з корупцією, захист бізнесу тощо, але немає згадок про пенітенціарну систему або тюремні реформи. Партія «Європейська Солідарність» станом на 2019 рік має передвиборчу програму, в якій зазначено на реформу судової системи, антикорупційні ініціативи, інтеграцію з ЄС, але не містить прямих згадок про пенітенціарну систему. Далі, партія «Батьківщина» має прямі пропозиції щодо реформування пенітенціарної системи — очистка судової системи, зменшення кількості ув'язнених, автоматичне звільнення осіб, які понад 12 місяців перебувають без вироку.

Отже, у межах реального політикуму лише кілька партій у своїх програмах прямо звертали увагу на питання, пов'язані із засудженими, системою покарання чи гарантіями для них.

Після аналізу політичних гарантій конституційно-правового статусу засуджених, ми вважаємо за потрібне одразу назвати ідеологічні та економічні гарантії. Зумовлено це наявністю чітких конституційно-правових засад, а саме про це йдеться в засадах конституційного ладу, де вказано те, що суспільне

життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Слід вказати на те, що економіка є основою для забезпечення реалізації відповідних соціальних процесів, реалізації прав і свобод та обов'язків, функціонування відповідних інституцій, проведення реформ, адже в такому випадку створюється відповідна матеріальна основа, без якої всі ці процеси будуть неможливими. До компонентів економічних гарантій можна віднести: розвинену економічну систему, гарантування реального існування різних форм власності, формування умов для зростання продуктивних сил, економічна свобода широких верств населення, гарантування підприємницької діяльності, продумана система господарювання. Крім того, до економічних гарантій конституційно-правового статусу засуджених слід віднести справедливий розподіл державного бюджету та виділення необхідної та достатньої кількості на питання пов'язані з гарантуванням конституційно-правового статусу засуджених.

Фінансове забезпечення діяльності установ виконання покарань в Україні здійснюється на підставі Конституції України, Бюджетного кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та щорічних законів України «Про Державний бюджет України».

Відповідно до статті 7 КВК України, держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку[80], а стаття 8 КВК України передбачає, що засуджені мають право: на соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України; на оплачувану працю згідно із законодавством про працю; на належне матеріально-побутове забезпечення у порядку, встановленому цим Законом та нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України[80]. Згідно зі статтями 115–118 КВК України визначаються мінімальні стандарти забезпечення засуджених харчуванням, одягом, медичним обслуговуванням та іншими необхідними умовами[80].

Фінансування здійснюється за бюджетною програмою 3601020 «Виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України». Відповідно до статті 20 Бюджетного кодексу України, що регламентує програмно-цільовий метод бюджетування, передбачено, що особливими складовими програмно-цільового методу у бюджетному процесі є бюджетні програми, відповідальні виконавці бюджетних програм, паспорти бюджетних програм, результативні показники бюджетних програм[146].

Аналіз законів України «Про Державний бюджет України» на відповідні роки свідчить про поступове зростання обсягів фінансування системи виконання покарань. Так, відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України» у 2022 році обсяг фінансування за програмою 3601020 становив близько 7,6–7,8 млрд грн [147]. У 2023 році фінансування зросло приблизно до 8,2 млрд грн. [148]. У 2024 році передбачено близько 8,7 млрд грн. [149]. У 2025 році фінансування зберігалось на рівні понад 8 млрд грн [150] із тенденцією до коригування відповідно до макроекономічних показників. Станом на кінець 2025 року окрема сума виключно на Державну кримінально-виконавчу службу окремо не виділялася в ключових звітах.

Зазначена динаміка свідчить про поступове підвищення бюджетних асигнувань, що пов'язано з економічними чинниками та потребою забезпечення належних умов утримання засуджених в умовах воєнного стану.

До загальних гарантій конституційно-правового статусу засуджених можна віднести також і ідеологічні гарантії, які базуючись на врахуванні політичних та економічних гарантій, будуть їх доповнювати, та створювати додаткові умови для належної реалізації всіх складових такого статусу. Безперечно, в сучасних умовах ідеологічні гарантії не відіграють можливо тієї ролі, яку вони відігравали за радянських часів, але, разом із тим, їх значущість не можна зменшувати, оскільки вони створюють відповідно ідейні, духовні ціннісні підвалини. В Україні на сьогодні стосовно ідеологічної складової існує достатньо жорстка вимога щодо багатоманітності та неможливості існування однієї загально-обов'язкової ідеології. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах

політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності (стаття 15 Конституції України).

Проте, незважаючи на це, існує ціла низка комплексних ідеологій, які мають суттєвий рівень обов'язковості. Наприклад, ідеологія прав людини, людиноцентризму, має з огляду на вимоги чинної Конституції достатньо високий рівень обов'язковості. В цілому до ідеологічних складових гарантування правового становища засуджених можна віднести наявність прагнення суспільства та держави до підвищення рівня правової та загальної культури широких верств населення [142, с. 25]. Таке прагнення в цілому, яке спрямоване на поступове підвищення рівня такої культури та досягнення відповідного рівня створює умови для підвищення обізнаності у своїх правах та обов'язках як широкими верствами населення, так і засудженими. Крім того, відповідний рівень правової культури, знаходить свій прояв у здатності використовувати всі інструменти правозахисту. Також до цих гарантій можна віднести сталий рівень реалізації духовних та моральних цінностей, що виступає гарантією від грубих та аморальних проступків, у наслідок яких відбувається порушення прав людини.

Саме у цьому контексті слід розуміти, що подальша діяльність у сфері формування високих духовних цінностей та чітких духовних орієнтирів, особливо серед засуджених, виступає однією з первинних гарантій непорушення прав засуджених іншими засудженими. Зокрема, ідеться про право на гідність, повагу до особистості.

У юридичній літературі виділяють окремо соціальні гарантії. Проте в широкому розумінні слова «соціальні» є і ті гарантії, про які ми говорили вище, і юридичні гарантії. Але, якщо брати до уваги традиційний підхід до формулювання гарантій, то можна говорити окремо про соціальні гарантії як загального спрямування. До них можна віднести соціальну політику держави, формування умов для забезпечення належного соціального середовища у місцях відбування покарання, забезпечення оптимальної зайнятості засудженими як

гарантія від вчинення протиправних дій, належне соціальне забезпечення як осіб, що відбувають покарання, так і осіб, які організують відбування покарання.

Отже, загальні гарантії відіграють суттєву роль та створюють первинні умови для гарантування правового становища засуджених. Разом із тим вони були недостатньо дієвими, можуть бути розмитими без спеціальних юридичних гарантій.

Юридичні гарантії є сукупністю правових та організаційних засобів спрямованих на належну реалізацію та захист всіх складових елементів конституційно-правового статусу засуджених.

Існує безліч підходів до класифікації спеціальних юридичних гарантій при цьому однією з найпоширеніших є в їх межах виокремлення двох блоків: нормативно-правового та організаційного. З огляду на те, що Україна є учасницею широкого спектру міжнародних організацій, ратифікувала цілу сукупність міжнародних актів у галузі прав людини, то напевно слід виходити з того, що юридичні гарантії поділяються не на два, а на чотири блоки. При такому підході до двох вищевказаних блоків (нормативно-правовий та організаційний) додаються ще два, де йдеться про міжнародну складову, а саме міжнародно-правовий та організаційний (йдеться про гарантійне забезпечення прав і свобод засуджених, що реалізується через міжнародні організації, членом або учасником яких є Україна).

У цьому контексті слід зазначити, що всі чотири блоки юридичних гарантій можуть розглядатися окремо лише в наукових цілях. Але з точки зору практики, вони нерозривно пов'язані одне з одним. Оскільки, будь-яка інституція в тій чи іншій мірі базується на правових нормах, а міжнародна складова є невід'ємною частиною організації та функціонування національної правової системи.

У системі національних нормативно-правових гарантій первинного та пріоритетного значення займаються засади конституційного ладу, які маючи найвищу юридичну силу навіть стосовно інших положень конституційного тексту відіграють як безпосередню роль, так і створюють умови для реалізації прав і свобод засуджених. Зокрема можна віднести те, що Україна є соціальною

та правовою державою (стаття 1 Конституції України), людина розглядається як найвища цінність, а держава несе відповідальність у тому числі перед конкретною людиною, за свою діяльність, у тому числі й бездіяльність (стаття 3 Основного Закону України), в Україні визнається принцип верховенства права, який знаходить свій прояв, у першу чергу, у вимозі до законодавства щодо створення правових справедливих розумних гуманних законів, які стосуються конституційно-правового статусу засуджених з максимальним рівнем правової визначеності (стаття 8 Конституції України); правова система функціонує з урахуванням пріоритетності норм міжнародного права (стаття 9 Основного Закону України); а органи державної влади та місцевого самоврядування повинні діяти лише в межах Конституції та законів (стаття 19 Конституції України). До засад конституційного ладу примикає також принцип рівності, закріплений у статті 24 Основного Закону України, де вказано на те, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. На думку Ю. М. Тодики цей принцип складає одну з підвалин засад конституційного ладу України [151, с. 236].

Також велика кількість нормативних гарантій зафіксована у другому розділі Конституції України, який зокрема починається з вказівки на те, що усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Цей розділ встановлює, що перелік прав і свобод людини і громадянина, закріплено Конституцією та він є вичерпним (стаття 22 Конституції України). Існуючі права і свободи не можуть підлягати звуженню навіть шляхом внесення змін до конституційного тексту (частина перша статті 157 Основного Закону України).

До нормативно-правових гарантій окремих елементів конституційно-правового статусу засуджених можна віднести норми, які присвячені іншому елементу цього статусу. Так, наприклад, нормативною гарантією дотримання прав і свобод засуджених є конституційний обов'язок закріплений в частині першій статті 68 Конституції України. Там вказано на те, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, а також не посягати на

права і свободи, честь і гідність інших людей. До нормативно-правових гарантій слід віднести не лише конституційні норми, але і норми законів та підзаконних нормативно-правових актів та норм, що містяться в інших джерелах права, зокрема судових прецедентах. Наприклад, справа ЄСПЛ «Полторацький проти України», у межах якої Суд визнав, що умови утримання заявника (замкнена камера, відсутність доступу до денного світла, відсутність прогулянок, відсутність можливості для нормальної гігієни, соціальних контактів тощо) є такими, що порушують статтю 3 Європейської конвенції з прав людини (заборона катувань, нелюдського або гідність принижуючого поводження). Винятком не може бути економічна скрута держави: фінансові чи ресурсні проблеми не виправдовують утримання ув'язнених у таких умовах[158]. На момент утримання заявника йому були фактично обмежені побачення, листування, зв'язок із родичами, адвокатом, доступ до телебачення — що Суд визнав втручанням у право на приватне й сімейне життя, гарантоване статтею 8 Конвенції. За вердиктом, утримання на «коридорі смерті» з такими жахливими умовами, як у цій справі, є неприйнятним — розмір камери, відсутність природного світла, неможливість прогулянок чи нормальної гігієни порушують міжнародні стандарти [158]. Вважаємо, що практику ЄСПЛ можна віднести до нормативних гарантій як національного, так і міжнародного рівнів.

До нормативно-правових гарантій, які спрямовані на розвиток конституційних прав та свобод, можна віднести конституційні гарантії, адже відповідно до пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України виключно законами визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

У літературі існує точка зору, у відповідності до якої законодавчі акти, які містять нормативно-правові гарантії реалізації прав і свобод осіб можуть бути класифіковані та розподілені на профільні (безпосередньо закріплюють і визначають зміст, порядок реалізації таких гарантій); супутні (опосередковано встановлюють порядок реалізації таких прав і свобод) та інші (можуть

передбачити юридичну відповідальність у відповідній сфері) [177, с. 352]. У цьому контексті важливою та змістовною нормативно-правовою гарантією, що закріплено на рівні профільного закону є те, що правам і свободам засуджених у Кримінально-виконавчому кодексі присвячено такі статті: стаття 7 «Основи правового статусу засуджених», стаття 8 «Основні права засуджених», стаття 107 «Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі».

У Кримінальному процесуальному кодексі України визначаються гарантії прав людини при затриманні, триманні під вартою до вироку, право на захисника, медичну допомогу, оскарження рішень. Закон України «Про попереднє ув'язнення» повністю присвячений правам осіб, які перебувають під вартою до вироку суду, але багато норм застосовуються й до засуджених в частині забезпечення умов тримання: право на медичну допомогу, право на інформацію, побачення, листування, гарантії гігієни, харчування, безпеки.

Закон України «Про Національну поліцію» регулює умови тримання осіб у ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ) та він має певні аспекти, що поширюються на засуджених, оскільки останні можуть тимчасово перебувати в ІТТ під час конвоювання. Закон України «Про прокуратуру» передбачає повноваження прокурора щодо нагляду за додержанням прав засуджених у місцях несвободи. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» визначає механізми контролю за дотриманням прав осіб у місцях позбавлення волі, включає Національний превентивний механізм (НПМ) проти катувань. Закон України «Про звернення громадян» гарантує засудженим право на звернення, скарги, пропозиції, забороняє переслідування за подання скарг. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» встановлює, що засуджені мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, зокрема для оскарження дій адміністрації установи. Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» гарантує право засуджених на медичну допомогу на рівні зі всіма громадянами. Закон України «Про психіатричну допомогу» регулює права осіб, які отримують психіатричну допомогу в установах виконання покарань. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає, що

засуджені мають право на богослужіння, духовну підтримку, зберігання релігійних предметів. Закон України «Про охорону праці» поширюється на засуджених, які працюють у колоніях чи СІЗО.

Також до важливих нормативних гарантій про темпоральні та просторові особливості застосування законодавства у цій сфері. Цьому питанню присвячена стаття 3 КВК України, де вказано на те, що до засуджених, які відбувають покарання на території України, застосовується кримінально-виконавче законодавство України та порядок і умови виконання та відбування покарань визначаються та забезпечуються відповідно до законодавства, яке діє на час виконання та відбування кримінального покарання[80].

Важливість цього положення в контексті гарантування правового статусу засуджених полягає в тому, що воно спрямовано на розвиток фундаментального конституційного поведіння зафіксовано у частині першій статті 58 Конституції України про те, що закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи та ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Наявність цієї норми свідчить про гарантування конституційно-правового статусу засуджених, де в комплексі подається характеристика такого статусу з доволі детальними, особливо на тлі попередніх актів у цій сфері (про це детально вказано в підрозділі 2.1. цієї дисертації) елементів. Особливо слід виділити положення частини першої статті 7 КВК України, де вказано на те, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку[80]. Цією нормою встановлено всебічний обов'язок держави щодо формування та здійснення правової політики, спрямованої на повагу, охорону, захист, створення умов для належної процедурної забезпеченості, всіх складових елементів правового статусу засуджених.

Деякі подальші положення статті 7 цього Кодексу спрямовані на деталізацію фундаментальних положень Конституції України, які стосуються прав і свобод з адаптацією їх до питань реалізації всіх складових елементів конституційно-правового статусу засуджених. Так, наприклад, положення частини четвертої статті 7, де вказано на те, що правовий статус засуджених визначається законами України, а також цим Кодексом, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання спрямовано на розвиток пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України про те, що засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

У контексті аналізу значення глави другої Кримінально-виконавчого кодексу України у системі нормативних гарантій конституційно-правового статусу засуджених, слід звернути увагу на те, що ця глава у першу чергу робить головний акцент на розкритті основних прав засуджених, що реалізуються у межах статті 8 КВК України. Ця стаття містить 8 частин, кожна з яких стосується різних аспектів реалізації прав засуджених. На її тлі стаття 9 КВК України про основні обов'язки засуджених є набагато меншою та складається з трьох частин. Крім того, слід звернути увагу на те, що наступна 10 стаття, яка складається з п'яти частин присвячена теж тільки правам засуджених. Все це вказує на принципово новий підхід законодавця у межах цього Кодексу до конструювання конституційно-правового статусу засуджених з урахуванням нових парадигмальних підходів до покарання та вимог сучасного конституціоналізму.

Нормативні гарантії не можуть реалізувати свій потенціал без організаційних гарантій, створення умов для їх реалізації та практичного втілення. Таким чином, аналіз кримінально-виконавчого законодавства дозволяє зробити висновок, що система забезпечення прав і законних інтересів засуджених, а отже і додержання законів в установах виконання покарань, складається із засобів, що реалізуються державними установами (органами або суб'єктами), недержавними суб'єктами і міждержавними (наднаціональними) інституціями. До державних засобів забезпечення слід віднести судовий захист,

прокурорський нагляд, адміністративну діяльність вищестоящих органів управління і посадових осіб Державної пенітенціарної служби України, Президента України, прем'єр-міністра, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, голів місцевих державних адміністрацій, народних депутатів тощо[178, с. 11].

Недержавні засоби забезпечення додержання законів в установах виконання покарань пов'язані з діяльністю неурядових організацій, у тому числі правозахисних, а також із самозахистом засуджених шляхом оскарження неправомірних дій, що порушують їх права та законні інтереси, у судовому, адміністративному порядку, прокурору або шляхом звернень до неурядових організацій[178, с. 12].

Міжнародні (міждержавні) засоби передбачають діяльність міжнародних організацій, однією з яких є Європейський суд з прав людини. Як зазначають дослідники, ці органи мають різні повноваження: від юридично обов'язкових принципів Європейського суду з прав людини до «ухвал» Комітету з прав людини ООН, створеного відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права[179, с. 110].

Відповідно до частини другої статті 1 КВК України, до завдань кримінально-виконавчого законодавства належить встановлення системи органів і установ, їх функції та порядку діяльності. Також Кодекс говорить про достатньо широкий спектр різноманітних інституцій, організація та функціонування яких здійснюється на підставі інших законодавчих актів, але які виступають основою у контексті реалізації організаційних гарантій конституційно-правового статусу засуджених.

Так, наприклад, абзац 4 частини першої статті 8 КВК України говорить про такі інституції як Кабінет Міністрів, Міністерство юстиції (про них йдеться у межах вказівки як про вищестоящі органи стосовно адміністрацій, органів і установ виконання покарань, про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, судів, судових органів, органів прокуратури, інших органів

державної влади, органів місцевого самоврядування та інституцій громадянського суспільства.

Якщо говорити концептуально, то національний інституційний механізм, що складає основу для реалізації організаційних гарантій конституційно-правового статусу засуджених являє собою сукупність органів державної влади, місцевого самоврядування, інституцій громадянського суспільства, а також окремо органів та установ відбування покарання.

У системі підсилення гарантування реалізації та захисту всіх складових конституційно-правового статусу засуджених вартим уваги є досвід Італійської Республіки. 2 грудня 2012 року Декретом Міністра юстиції цієї держави було затвердження Італійська Хартія прав та обов'язків ув'язнених та інтернованих (англ. The Charter of Prisoners' and Internees' Rights and Duties). Ця хартія є офіційним інформаційно-правовим документом, що систематизує основні права, обов'язки та правила перебування осіб у пенітенціарних установах Італії.

Хартія видається кожному ув'язненому або інтернованому після прибуття до в'язниці – під час першої співбесіди з начальником в'язниці або з персоналом в'язниці. Вона дозволяє ув'язненим найкраще здійснювати свої права та краще знати всі правила та положення, що стосуються повсякденного життя у в'язниці[180].

Основною метою Хартії є забезпечення поінформованості ув'язнених та інтернованих про їхні права і обов'язки, а також створення прозорих правил функціонування пенітенціарної системи. Документ надається кожному ув'язненому під час прибуття до установи під час першої співбесіди з адміністрацією або персоналом. Указана Хартія допомагає ув'язненим реалізовувати свої права; пояснює правила щоденного життя в установі; забезпечує відповідність діяльності пенітенціарних органів національному та міжнародному праву (зокрема стандартам прав людини); систематизує правовий статус осіб, позбавлених волі; забезпечує поінформованість ув'язнених про їхні права, встановлює правила поведінки в установах виконання покарань та сприяє

реалізації принципів гуманності і ресоціалізації в італійській пенітенціарній системі.

З метою гарантування належної реалізації прав, свобод, законних інтересів та обов'язків засуджених в Україні через їхню обізнаність слід на законодавчому рівні передбачити розроблення, поширення та вручення під підпис всім засудженим пам'ятки (невеликого за обсягом, але змістовного документа, де буде розкрито всі права, свободи та обов'язки засуджених, а також механізми їх реалізації та захисту). Наявність у кожного засудженого такої пам'ятки повинно бути предметом перевірки як самих засуджених, так і установ відбування покарань, у тому числі й з боку правозахисних організацій. У разі можливості в установі відбування покарання користуватися планшетом без доступу до мережі інтернет засудженими, то для них необхідно розробити та надати застосунок для планшету, у межах якого буде розкрита детальна інформація про права, свободи, законні інтереси, обов'язки та механізми їх реалізації і захисту.

Висновки до Розділу 2

1. Конституційно-правовий статус засуджених має свою специфіку як на тлі конституційно-правового статусу інших суб'єктів (діти, судді, народні депутати, військовослужбовці тощо), так і на тлі інших статусів самих засуджених (наприклад, галузевий правовий статус засуджених, процесуальний статус засуджених, правові статуси засуджених до окремих видів покарань – позбавлення волі, арешту, відбування покарання у дисциплінарному батальйоні тощо). Конституційно-правовий статус засуджених як спеціальних суб'єктів, маючи свою специфіку, володіє низкою ознак, які притаманні конституційно-правовому статусу в цілому.

2. Конституційно-правовий статус засуджених є загальним базовим правовим статусом, який встановлюється Конституцією, що значно підвищує його юридичну силу, формує його як певний еталонний взірць для деталізації на рівні кримінально-виконавчого законодавства. З огляду на те, що Конституція

виступає як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, що гарантує права і свободи людини і громадянина, то і конституційно-правовий статус засуджених виступає як гарантійна основа для належного урегулювання прав, свобод і обов'язків засуджених на рівні поточного законодавства. Конституційно-правовий статус засуджених, займаючи пріоритетне становище серед інших галузевих статусів, відіграє спрямовуючу роль щодо цих статусів, єднаючи їх в аспекті створення гідних умов для людини. Тобто фактично в цьому випадку конституційно-правовий статус, домінуючи над іншими галузевими правовими статусами, формує єдину основу для кримінально-правового, кримінально-процесуального статусу особи, а також правового статусу засуджених в аспекті гарантування прав і свобод.

3. Системотворчий характер конституційно-правового статусу засуджених теж є важливою характеристикою, яка дозволяє говорити про його роль у побудові цілісної концепції кримінально-виконавчого законодавства, створення умов для захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Крім того, конституційно-правовий статус засуджених слід також розглядати як систему юридичних параметрів, встановлених, передусім, Конституцією, яка визначає як фактичне становище засуджених, так і формує перспективну, взірцеву модель правового регулювання, що повинно бути реалізовано на основі ухвалення якісних та правових законів у цій сфері.

4. До ознак конституційно-правового статусу засуджених можна також віднести і те, що цей статус засуджених базується на соціальному та загально правовому статусі. К межах характеристики конституційно-правового статусу саме засудженого, соціальний статус виступає важливою складовою, оскільки суспільне сприйняття та бачення реального положення засуджених, а також ставлення до них широких верств населення, є визначальним. У деяких випадках

негативні аспекти соціального статусу засуджених можуть привалювати над гарантіями та приписами конституційно-правового статусу особи. Наприклад, сформоване негативне ставлення до засуджених, недовіра до них, як до осіб, що можуть потенційно вчиняти злочини, порушує їх права або не дозволяє реалізовувати такі права (зокрема, такі випадки бувають при працевлаштуванні, укладанні угод тощо). Незважаючи на те, що конституційно-правовий статус за своєю природою має найвищу юридичну силу, оскільки базується на положеннях Конституції, проте за деякими своїми характеристиками він певним чином підпорядковується соціальним настроям, менталітету, культурі, які панують у конкретному суспільстві та визначають соціальний статус. Суспільне ставлення в деяких випадках виступає домінуючим та його важко та практично не можна відкоригувати правовими та навіть конституційно-правовими нормами. Разом із тим Конституція, виступаючи правовим та соціальним орієнтиром поведінкових характеристик для всіх людей, визначаючи ключові аспекти правового регулювання може створювати умови для зміни соціального статусу як конкретного положення в суспільстві. Крім того, гарантуючи, права і свободи на більш високому рівні, конституційно-правовий статус може певним чином нівелювати негативні аспекти соціального статусу, у тому числі засуджених.

5. До ознак конституційно-правового статусу засуджених слід віднести те, що цей статус характеризується максимальним зв'язком з державою. Це зумовлено тим, що засуджений має достатньо широкі аспекти взаємодії з державними органами у процесі відбування покарань. Особливо це стосується тих засуджених, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, але й інші засуджені теж мають суттєві аспекти взаємодії з державою. При цьому слід зважати на те, що найважливіше призначення конституційного права України полягає у регулюванні питань, пов'язаних зі встановленням концептуальних аспектів взаємодії людини та держави. Саме це впливає на конструювання конституційно-правового статусу засуджених, який і пов'язаний з унормуванням такої взаємодії.

6. Наступна характерна ознака конституційно-правового статусу, яка знаходить своє відбиття у назві цього статусу, означає, що він конструюється на підставі конституційних норм. Завдяки цьому, конституційно-правовий статус засуджених характеризується найвищою юридичною силою стосовно галузевого правового статусу засуджених, підвищеною стабільністю, що є важливим для належного гарантування прав і свобод та незмінності та сталості гарантій правового статусу. Конституційно-правовий статус виступає основою для розвитку кримінально-виконавчого законодавства, в аспекті стабільності прав і свобод, а також закріплення таких прав і свобод з урахуванням високих стандартів, що базуються на положеннях сучасного конституціоналізму. Конституція конструює конституційно-правовий статус засуджених через встановлення конституційно-правового статусу людини та громадянина. Тобто базові положення, які стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків людини та громадянина, поширюється і на засуджених. Крім того до норм, які безпосередньо вказують на те, що Конституція виступає основою для того, щоб вести мову саме про конституційно-правовий статус засуджених, слід вказати на те, що вона називає безпосередньо засуджених у своєму тексті. Йдеться про частину третю статті 63 Основного Закону України, на підставі якої можна говорити про те, що засуджені повноцінно наділяються конституційно-правовим статусом.

7. До наступної ознаки конституційно-правового статусу засуджених слід віднести ознаку історичної зумовленості. Адже, конституційно-правовий статус засуджених виступає історично зумовленою категорією, що пов'язана з конкретним етапом розвитку держави та суспільства, яка фіксує досягнутий рівень розвитку ставлення до людини та особливостей розуміння покарання і його призначення в суспільстві. Тобто він має фактично подвійну зумовленість. Перше, історично зумовлений рівень ставлення до людини, а другий, історично зумовлене розуміння покарання його мети та сутності. Наведені аспекти пов'язані з віхами становлення конституційного права як галузі права, розвитком конституціоналізму, формуванням окремих поколінь прав людини. Ознака

історичної зумовленості вказує на певні динамічні характеристики інституту конституційно-правового статусу засуджених, що в аспекті довгого історичного розвитку відповідає дійсності. Разом із тим, до характерних особливостей саме цього статусу слід віднести підвищену стабільність, що у сучасних умовах зумовлено якостями та властивостями Конституції як Основного Закону України. Оскільки конституційно-правовий статус засуджених спирається саме на Конституцію, а остання володіє якостями максимально стабільного документа, то таким чином і сам статус набуває якостей сталості.

8. Конституційно-правовий статус засуджених виступає основою для удосконалення чинного кримінально-виконавчого законодавства, а також практики його реалізації, що спрямовано на розбудову в Україні правової державності. Наведена ознака пов'язана з формуванням умов для належної організації та функціонування державного апарату та передусім у такій його чутливій частині як апарат примусу. Адже історія сучасних держав вказує на те, що у цій системі саме за участю структурних підрозділів апарату примусу відбувалися наймасштабніші порушення прав людини та відходи від цивілізаційної парадигми людиноцентризму. Тому необхідно, щоб у контексті розбудови правової держави, право як масштаб свободи, мало змогу пронизувати всі основні сфери соціального буття, що підлягають правовому регулюванню. Пенітенціарна система, яка традиційно належить до максимально закритих систем, не завжди є відкритою до запровадження правових, високо-гуманістичних ідей та сучасних можливостей, які охоплює верховенство права. Саме тому, конституційно-правовий статус засуджених, як категорія, що базується на високих стандартах конституціоналізму у сфері прав і свобод та максимально доктринально обґрунтована повинна виступати тим каналом, який спрямовує відповідні напрацювання до названої апріорі закритої системи. Крім того, за посередництвом конституційно-правового статусу засуджених повинно здійснюватися таке удосконалення відповідного законодавства та практики його реалізації, яке повинно забезпечувати належний баланс приватних та

індивідуальних інтересів, через формування умов для гарантування таких інтересів особи, суспільства, держави.

9. Серед ознак конституційно-правового статусу засуджених слід виділити і те, що він виступає основою для розбудови громадянського суспільства. Безперечно, у цьому випадку не йдеться про всеосяжний аспект розвитку такого суспільства, а натомість лише йдеться про його розвиток у напрямі впливу у першу чергу на закриті установи пенітенціарної системи. З огляду на загальний рух до розвитку громадянського суспільства, що у контексті побудови правової держави в Україні відіграє провідну роль, постало завдання щодо поширення контролю громадянського суспільства над усіма сферами організації та функціонування державного апарату. Не виключенням стали і доволі закриті системи. При цьому конституційно-правовий статус засуджених, виступаючи орієнтиром для високо-еталонного дотримання прав і свобод таких осіб, повинен сприяти розширенню можливостей для ефективного громадського контролю у цій сфері.

10. Кримінально-виконавче законодавство фактично указує на наявність усіченого характеру конституційно-правового статусу засуджених. Але сутність та призначення конституційно-правового статусу загалом дає підстави говорити про те, що такий статус повинен бути достатньо збалансованим, що вимагає від поточного законодавства необхідність передбачати для засуджених певну пільгову складову. Безперечно, така наведена складова, не може розглядатися як ідентична зі складовою для інших категорій осіб, зокрема державних службовців, військовослужбовців, суддів тощо, але при цьому вона повинна існувати. Для засуджених повинна бути сформульована модель їхнього правового становища, яка на передбаченні обмеження встановлює певні компенсаторні аспекти, що корелюють з вчиненням кримінальним правопорушенням та відповідають потребі відбування покарання. Іншими словами, компенсаторна складова, що передбачає наявність відповідних прав і свобод покликана збалансувати правовий статус засуджених та створити такі умови для осіб, які відбувають покарання, які б робили наявні обмеження більш

гуманними і призводили до повноцінної реалізації мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства, яке побудоване з урахуванням досягнень пенітенціарного конституціоналізму.

11. Пенітенціарний конституціоналізм висуває особливі вимоги до компенсаторної складової конституційно-правового статусу засуджених. Така складова повинна забезпечити: 1) збалансованість та цілісність конституційно-правового та інших похідних від нього правових статусів засудженого; 2) поетапну, сталу та послідовну конституціоналізацію прав і свобод засуджених; 3) сприяння реалізації головного призначення відповідної категорії суб'єктів – засуджених та пенітенціарної системи, забезпечуючи таку взаємодію людини та держави, що не суперечила б принципу людиноцентризму; 4) виконання такого перспективного завдання у вигляді належного відбування покарання та досягнення останнім тих задач, що на нього покладається законом, а також забезпечення законності, правопорядку та дисципліни у державі та суспільстві в цілому.

12. У науці конституційного права існують різні підходи до змістовного розуміння структурних елементів конституційно-правового статусу. Наша позиція полягає в тому, що до його структури входить тільки права, свободи, законні інтереси та обов'язки. Юридична відповідальність безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених не входить, а натомість її слід розглядати як «достатусний», так і «післястатусний» елемент. Адже, статус засудженого набувається саме на основі юридичної відповідальності у результаті вчиненого правопорушення. Якщо б особа не вчинила кримінального правопорушення, то вона б і не набула статусу засудженого. У цьому аспекті юридична відповідальність і набуває якості «достатусного» елементу. Що стосується розуміння юридичної відповідальності як «післястатусного» елементу, то таку якість вона набуває у разі вчинення особою вже у статусі засудженого правопорушення та несення ним відповідного виду юридичної відповідальності.

13. У свою чергу, обмеження прав і свобод не можуть розглядатися як окремий елемент конституційно-правового статусу засуджених. Це зумовлено тим, що права та свободи у силу конструювання конституційно-правового статусу засуджених є обмеженими. Засуджені апріорі мають певну ступінь обмежень, яка визначається вироком суду, але сам вирок суду не є у цьому випадку самодостатнім, тобто він не може визначати конституційно-правовий статус. Елементами конституційно-правового статусу засуджених є права та свободи, які можуть обмежуватися у залежності від ступеня тяжкості здійсненого злочину і винесеного вироку. У вирокі можуть бути прописані відповідні обмеження, тобто обмеження не є елементом конституційно-правового статусу.

14. Громадянство також не слід включати до структури такого статусу. Оскільки, по-перше, засудженими можуть бути іноземці. Правовий статус засуджених іноземців і осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (частина третя статті 7 КВК України). По-друге, в базових статтях Конституції, які є визначальними в аспекті побудови конституційно-правового статусу засуджених немає вказівки на слово громадянство (тобто вони стосуються усіх). Правосуб'єктність також не є окремим елементом статусу, а виступає його передстатусною умовою. Вона включає три елементи: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. В аспекті конституційно-правового статусу засуджених, важливими є всі три елементи, але особливий акцент потрібно зробити саме на деліктоздатності. Вона пов'язана з можливістю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, і бути суб'єктом правопорушення. Якщо особа немає деліктоздатності, як елементу правосуб'єктності, то вона не може набути статусу засудженого. Якщо така особа вчинить кримінальне правопорушення, то до неї будуть застосовані постановою суду примусові заходи медичного характеру (статті 92 та 93 КК України). У свою чергу, принципи не входять безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених. Адже норми права можна

поділити на класичні і спеціалізовані. Перші, чітко визначають права свободи та обов'язки, другі, створюють умови для їх реалізації. Зокрема, до спеціалізованих можна віднести норми принципи. В них фіксуються базові найважливіші ідеї, цінності, як основа для подальшого правового регулювання та застосування прав. Саме з огляду на це, принципи права як різновид правових норм не входять до структури конституційно-правового статусу засуджених, але сам статус базується на них.

15. Гарантії слід розглядати як післястатусний елемент, який створює умови для належної реалізації тих елементів, що входять до структури конституційно-правового статусу засуджених. Разом із тим, через вразливе становище засуджених, ми вважаємо гарантії важливими складовими в аспекті забезпечення конституційно-правового статусу засуджених. Гарантії конституційно-правового статусу засуджених не можна зводити лише до реалізації конституційних прав і свобод, а обов'язково вони повинні стосуватися і законних інтересів та обов'язків. Адже кожний компонент конституційно-правовий статусу вимагає свого гарантування, належної та чіткої реалізації, від якої буде залежати не лише належне становище засудженого як людини, особистості, але й досягнення покаранням, яке йому було призначено, тих цілей, які законодавчо передбачено.

16. Конституційно-правовий статус засуджених та їхнє реальне становище повинні безпосередньо спиратися на максимально сталі правові константи, якими виступають принципи. Останні не належать безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених, проте перебувають у системі механізму правового регулювання, а також визначають ключові контури забезпечення сталості такої правової конструкції як конституційно-правовий статус, адже їхня регулятивна роль зумовлена тим, що вони належать до категорії спеціалізованих правових норм. Правові принципи стосовно конституційно-правового статусу засуджених здійснюють вплив на такий статус двома шляхами. По-перше, вони здійснюють вплив на правотворчість у сфері формування правових засад реального становища засуджених, відбування покарання тощо. По-друге, вони впливають безпосередньо на конституційно-

правовий статус, визначаючи особливості реалізації відповідних норм, або виступаючи основою для урегулювання відповідної ситуації.

17. Правові принципи стосовно конституційно-правового статусу засуджених здійснюють стабілізуючий, гарантуючий та актуалізуючий вплив на такий статус двома шляхами. По-перше, вони здійснюють вплив на правотворчість у сфері формування правових засад реального становища засуджених, відбування покарання тощо. По-друге, вони впливають безпосередньо на конституційно-правовий статус, визначаючи особливості реалізації відповідних норм, або виступаючи основою для урегулювання відповідної ситуації. У контексті правотворчості принципи, будучи нормативно значущими ідеями, визначають контури майбутнього правового регулювання, з точки зору базових засадничих концептуальних настанов, таких як гуманізм, взаємна відповідальність людини та держави, досягнення цілей реалізації пенітенціарної правової політики, верховенства права тощо. Слід виходити з того, що правотворчість виступає як нешаблонна діяльність, яка спрямована на формування нормативних моделей, яких не було до цього, а фундаментом для написання таких проєктів, моделей, законів, як раз і виступають принципи права.

18. З іншого боку, правові принципи мають суттєвий потенціал у межах правореалізації та зокрема правозастосування. Так, наприклад, у ситуації, коли немає закону або підзаконного акту в частині чи в цілому, що регулювали б певні суспільні відносини, але ситуація повинна бути вирішена у правовій площині, то у такому випадку слід звертатися до базових принципів права або напрацювання правової доктрини. У цьому контексті слід піти шляхом, який сформулював законодавець у КАС України (частина четверта статті 6, частина шоста статті 7) щодо подібних ситуацій. У цьому випадку саме конституційні принципи та загальні засади права, до яких належать всі загально-правові принципи виступають як основа для безпосереднього застосування судом та вирішення на їхній підставі адміністративної справи, яка, у тому числі, може стосуватися питань, пов'язаних з конституційно-правовим статусом засуджених. Такий підхід

може бути застосовано і в межах кримінально-виконавчого законодавства в цілому.

19. Кримінально-виконавче законодавство повинно базуватися, в першу чергу, на принципі верховенства права, яке буде гарантувати належне його удосконалення шляхом наповнення конституційно-правового статусу засуджених сучасними інтерпретаціями прав людини. Права людини, як динамічна категорія, яка не стоїть на місці та змінюється, повинна передбачати такий канал імплантації (запровадження) людино-центристських концептів до пенітенціарного законодавства як верховенство права. Тому слід доповнити статтю 5 КВК України принципом верховенства права та окремими гуманістичними принципами статусу засудженого.

20. Принципи права забезпечують баланс окремих елементів у межах самої правової конструкції конституційно-правового статусу засуджених. Такий баланс забезпечується завдяки нормативному впливу принципів права на реалізацію суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Завдяки цьому, з'являється можливість досягнення балансу між відповідними категоріями, яка повинна бути спрямована на створення належних, комфортних, гуманних умов життєдіяльності таких осіб, а також досягнення покаранням своїх цілей та завдань. Крім того, принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають як запобіжники для недопущення зловживання повноваженнями як законодавчою владою (шляхом ухвалення не правових законів, що обмежують права засуджених), так і виконавчою владою зокрема (керівництвом пенітенціарної системи або адміністрацією окремої установи відбування покарань).

21. Значущість прав, свобод, законних інтересів та обов'язків у контексті структурної побудови конституційно-правового статусу засуджених знаходять свій прояв у тому, що вони первинно своїми властивостями реально визначають становище відповідної категорії осіб, безпосередньо впливають на свідомість індивіда, визначають його дії, указують на правовий простір його дій та реальні можливості. Конституційно-правовий статус засуджених іманентно передбачає

саме таку послідовність елементів, що його наповнюють. Такий підхід спрямований на подолання рудиментарних доктрин та практик, що засуджені як особи, які вчинили кримінальні правопорушення повинні у першу чергу мати обов'язки, реалізуючи які вони можуть нести кару за вчинене. З метою виконання сучасних та гуманістичних завдань, які стоять покаранням та пенітенціарною системою в цілому слід формувати збалансований підхід до конституційно-правового статусу засуджених, де кожен з елементів буде робити свій внесок у цей процес, включаючи права, свободи та законні інтереси. Вказана вище послідовність викладу елементів конституційно-правового статусу засуджених зумовлена вразливістю реального становища засуджених, особливо тих, що перебувають у місцях несвободи. Саме тому, першочергова акцентуація на правах і свободах, як мірах можливої поведінки та межах втручання в особистісну сферу, є певною гарантією належного відбування покарання, запорукою безпечного існування засуджених.

22. Становлення пенітенціарного конституціоналізму, що формує умови для конституціоналізації прав і свобод засуджених згідно з Конституцією починається з високого правового стандарту, відповідно до якого вони користуються всіма правами і свободами за винятком обмежень, які визначені законом та встановлені вироком. Це означає що концептуальна побудова правового положення засуджених повинна базуватися на можливості користування всім спектром прав (загальне правило), але одночасно і за умови обов'язкового застосування винятку, який зумовлений тим, що засудженні є особами, які вчинили кримінальне правопорушення та підлягають поширенню на них заходів покарання, які пов'язані з обмеженнями прав і свобод.

23. В Конституції потрібно передбачити узагальнюючу норму, яку закріпити у статті 64 Конституції України, де вказати на всі ті цілі, які повинні бути взяті до уваги законодавцем при запровадженні на рівні закону відповідних обмежень. Пропонується, що серед цих цілей, які є дотичними до засуджених, слід додати та конкретизувати таку як (досягнення покаранням поставлених цілей). Так наприклад, частина перша статті 64 Конституції України може бути доповнена

після слів «Конституцією України» словами такого змісту: та встановлених законом з метою забезпечення національної безпеки, громадського порядку, здоров'я населення, попередження злочинів і окремо вказати на таку ціль як належне відбування покарання та досягнення покаранням відповідних цілей. Запровадження такої узагальнюючої норми, де буде акумульовано відповідні цілі, суттєво доповнить конституційний текст, створить умови для належного обмеження прав і свобод, у тому числі, і засуджених, а також буде відповідати міжнародним стандартам.

24. З метою гарантування належної реалізації прав, свобод, законних інтересів та обов'язків засуджених через їхню обізнаність слід на законодавчому рівні передбачити розроблення, поширення та вручення під підпис всім засудженим пам'ятки (невеликого за обсягом, але змістовного документа, де буде розкрито всі права, свободи та обов'язки засуджених, а також механізми їх реалізації та захисту). Наявність у кожного засудженого такої пам'ятки повинно бути предметом перевірки як самих засуджених, так і установ відбування покарань, у тому числі й з боку правозахисних організацій. У разі можливості в установі відбування покарання користуватися планшетом без доступу до мережі інтернет засудженими, то для них необхідно розробити та надати застосунок для планшету, у межах якого буде розкрита детальна інформація про права, свободи, законні інтереси, обов'язки та механізми їх реалізації і захисту.

ВИСНОВКИ

1. Наявність у засуджених конституційно-правового статусу та розуміння їх як носіїв конституційних прав і свобод зумовлено низкою обставин як юридичного характеру, так і фактичного. Адже, цей статус з одного боку передбачає закріплення його відповідних елементів у Конституції України (юридичні обставини), а з іншого – він передбачає таке становище особи, за якого чітко прослідковуються важливі аспекти взаємодії як з державою, так і з суспільством, а також має місце соціальна значущість фактичного становища такої особи та / або її діяльності (фактичні обставини).

2. Юридичні аспекти розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод, у першу чергу, зумовлені суттєвою увагою, що приділено цьому питанню у конституційному тексті. Можна виділити цілу низку конституційних приписів (статті 1, 3, 8, 19, 24, частина друга статті 28, частина третя статті 63, пункти 14 та 22 частини першої статті 92 Основного Закону України та ін.), що як прямо, так і опосередковано вказують на засуджених як на повноцінних носіїв конституційних прав та свобод. Більш того, указані конституційні приписи у своїй сукупності й забезпечують підґрунтя для конструювання конституційно-правового статусу засуджених.

3. Юридичні аспекти є похідними та базуються на урахуванні низки фактичних обставин, які детермінують потребу у конституційному регулюванні відповідних питань. До фактичних обставин, що вказують на потребу розуміння засуджених саме як носіїв конституційних прав і свобод слід віднести такі: 1) засуджені, а особливо ті, що відбувають покарання у виді позбавлення волі суттєвим чином взаємодіють з державою та суттєво залежать від неї, а остання несе повну відповідальність за них; 2) засуджені є вразливою категорією через реалізацію покарання та пов'язані з ним правообмеження; 3) в аспекті надання характеристики засуджених як вразливої категорії населення слід брати до уваги і те, що серед них є також і жінки та діти, що значно підсилює вразливість засуджених у цілому; 4) наділення засуджених конституційно-правовим статусом зумовлено призначенням покарання у суспільстві; 5) особливості становища

засуджених зумовлюються також тими проблемами, які виникають після звільнення з місць позбавлення волі тощо.

4. Історія розвитку конституційно-правового статусу засуджених напряму пов'язана з історією гуманізму та поступальним становленням концепції людиноцентризму. Проте вищенаведені процеси характеризувалися тривалістю, непослідовністю та недостатньою сталістю, пов'язаною з відкатуванням назад. Історія людства знає багато прикладів повернення до старих та антилюдських підходів до проведення державної пенітенціарної політики. Специфічною рисою такої політики є те, що нові гуманістичні підходи у її межах запроваджуються та реалізуються дуже повільно, а деякі – навіть не сприймаються та залишаються не реалізованими. Все це зумовлено закритим характером пенітенціарної системи, специфічними особливостями суспільних відносин у її межах.

5. З метою упередження відкату до негативних тенденцій важливого значення має саме становлення конституціоналізму та розвиток конституційного законодавства, у межах якого формується система відповідних конституційних запобіжників для попередження звуження прав і свобод засуджених на галузевому рівні. При цьому з огляду на важливість галузевого втілення положень та ідей сучасного конституціоналізму, слід говорити і про пенітенціарний конституціоналізм. Пенітенціарний конституціоналізм можна розглядати як викликану конкретним етапом розвитку Української держави категорію, що базується на здобутках сучасної доктрини конституційного права та полягає у втіленні верховенства права, прав людини у межах функціонування пенітенціарної системи та передбачає формування практики обмеженого здійснення державно-правового примусу гуманістичними засадами цивілізованого розвитку соціуму.

6. Україна пройшла тривалий шлях становлення конституційно-правового статусу засуджених та формування гуманістичної пенітенціарної парадигми. Процес становлення та розвитку конституційно-правового статусу засуджених здійснювався у межах трьох етапів, а саме: 1) дорадянський; 2) радянський; 3) новітній. На первинному етапі розвитку Української державності ув'язнені люди

не мали чітко визначеного статусу, права їх майже не гарантувалися. Про їхній правовий статус буде ітися в історичному контексті набагато пізніше, а про формування конституціоналізму та належних конституційних гарантій – тим більше. Узагалі, повноцінно говорити про конституційно-правовий статус засуджених можна лише тоді, коли з'являються конституції та в них закріплюються положення, які як прямо, так і опосередковано регулюють питання, пов'язані з правовим становищем засуджених. Зокрема, після здобуття Україною незалежності, ухвалення Конституції, суттєвого оновлення пенітенціарного законодавства починаються процеси становлення пенітенціарного конституціоналізму. Досвід зарубіжних країн у сфері побудови національних пенітенціарних систем дозволив сформувати відповідне підґрунтя для прискореного становлення пенітенціарного конституціоналізму в Україні.

7. Переважна більшість правових систем закріпила у своїх конституціях високі міжнародно-правові стандарти прав людини, або такі стандарти, тією чи іншою мірою здійснили вплив на запровадження відповідних конституційно-правових норм. Проте деякі конституційні системи, випереджаючи міжнародні стандарти, сформували принципово нову на той час парадигму пенітенціарної безпеки через детальну регуляцію прав засуджених. Така підвищена увага національних конституцієдавців до питань правового статусу засуджених зумовлена історичними проблемами функціонування пенітенціарних систем у відповідних країнах та є виправданою, оскільки сприяє недопущенню безпідставних обмежень прав і свобод відповідних осіб, виступає як мінімальний стандарт для поточного пенітенціарного законодавства, привертає увагу до реального становища засуджених, сприяє розвитку пенітенціарного законодавства як у цій державі, так і у світі.

8. Конституційний статус людини та громадянина має універсальний характер і стосується всіх осіб, незалежно від їх приналежності до певних соціальних груп. Тому цей загальний конституційний статус повною мірою поширюється і на всіх без винятку засуджених. Проте засуджені наділяються також і спеціальним конституційно-правовим статусом поряд з подібним

статусом деяких інших осіб – національних меншин, жінок, дітей, інвалідів тощо. Разом із тим, конституційно-правовий статус засуджених має свою специфіку як на тлі конституційно-правового статусу інших суб'єктів (діти, судді, народні депутати, військовослужбовці тощо), так і на тлі інших статусів самих засуджених (наприклад, галузевий правовий статус засуджених, процесуальний статус засуджених, правові статуси засуджених до окремих видів покарань – позбавлення волі, арешту, відбування покарання у дисциплінарному батальйоні тощо). Конституційно-правовий статус засуджених як спеціальних суб'єктів, маючи свою специфіку, володіє низкою ознак, які притаманні конституційно-правовому статусу в цілому.

9. Конституційно-правовий статус засуджених є загальним базовим правовим статусом, який встановлюється Конституцією, що значно підвищує його юридичну силу, формує його як певний еталонний взірець для деталізації на рівні кримінально-виконавчого законодавства. З огляду на те, що Конституція виступає як нормативно-правовий акт найвищої юридичної сили, що гарантує права і свободи людини і громадянина, то і конституційно-правовий статус засуджених виступає як гарантійна основа для належного урегулювання прав, свобод і обов'язків засуджених на рівні поточного законодавства. Конституційно-правовий статус, домінуючи над іншими галузевими правовими статусами, формує єдину основу для кримінально-правового, кримінально-процесуального статусу особи, а також правового статусу засуджених в аспекті гарантування прав і свобод.

10. Системотворчий характер конституційно-правового статусу засуджених теж є важливою характеристикою, яка дозволяє говорити про його роль у побудові цілісної концепції кримінально-виконавчого законодавства, створення умов для захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Крім того, конституційно-правовий статус

засуджених слід також розглядати як систему юридичних параметрів, встановлених, передусім, Конституцією, яка визначає як фактичне становище засуджених, так і формує перспективну, взірцеву модель правового регулювання, що повинно бути реалізовано на основі ухвалення якісних та правових законів у цій сфері.

11. До ознак конституційно-правового статусу засуджених можна також віднести і те, що цей статус базується на соціальному та загально правовому статусі. Соціальний статус виступає важливою складовою, оскільки суспільне сприйняття та бачення реального положення засуджених, а також ставлення до них широких верств населення, подекуди є визначальним. Разом із тим Конституція, виступаючи правовим та соціальним орієнтиром поведінкових характеристик для всіх людей, визначаючи ключові аспекти правового регулювання, може створювати умови для зміни соціального статусу як конкретного положення в суспільстві.

12. Кримінально-виконавче законодавство фактично вказує на наявність усіченого характеру конституційно-правового статусу засуджених. Але сутність та призначення конституційно-правового статусу загалом дає підстави говорити про те, що такий статус повинен бути достатньо збалансованим, що вимагає від поточного законодавства необхідність передбачати для засуджених певну пільгову складову. Безперечно, така наведена складова, не може розглядатися як ідентична зі складовою для інших категорій осіб, але при цьому вона повинна існувати. Для засуджених повинна бути сформульована модель їхнього правового становища, яка на передбаченні обмеження встановлює певні компенсаторні аспекти, що корелюють з вчиненням кримінальним правопорушенням та відповідають потребі відбування покарання.

13. З огляду на високу соціальну значущість покарання, Конституція України цьому правовому інституту приділяє увагу та тим самим конструює особливості конституційно-правового статусу засуджених через специфіку реалізації покарання. Саме тому каральна та превентивна функція покарання детермінує юридичне та фактичне становище засуджених з урахуванням того,

що вони своїми діями протиставили себе суспільству і державі, вчинивши посягання на існуючий правопорядок. Базовим правозастосовним актом, у якому держава на підставі закону дає оцінку таким особам та визнає їх засудженими є вирок, який ухвалюється іменем держави. Цей акт держави, який набув чинності, виступає також як юридичний факт, який породжує виникнення правовідносин між державою та особою, які опосередковуються конституційно-правовим статусом останньої. Відповідно, те, що від імені держави виноситься вирок спрямовано не лише на визначення того, хто буде відповідати за правосудність вироку як основоположного правозастосовного акту, але й того, хто буде відповідати за подальшу долю особи, які вчинили кримінальне правопорушення та яка відбуває покарання.

14. Перехід від ліберального до соціального конституціоналізму, формування пенітенціарного конституціоналізму формують уявлення про універсальний характер людської гідності, що виступає як ключова телеологічна домінанта при всіх аспектах відбування покарання. Саме право на збереження під час відбування покарання людської гідності повинно розглядатися в аспекті становлення пенітенціарного конституціоналізму як основа для наділення засуджених конституційно-правовим статусом, бути стрижнем такого статусу, виступати чинником прискорення конституціоналізації їхніх прав і свобод.

15. Пенітенціарний конституціоналізм висуває особливі вимоги до компенсаторної складової конституційно-правового статусу засуджених. Така складова повинна забезпечити: 1) збалансованість та цілісність конституційно-правового та інших похідних від нього правових статусів засудженого; 2) поетапну, сталу та послідовну конституціоналізацію прав і свобод засуджених; 3) сприяння реалізації головного призначення відповідної категорії суб'єктів – засуджених та пенітенціарної системи, забезпечуючи таку взаємодію людини та держави, що не суперечила б принципу людиноцентризму; 4) виконання такого перспективного завдання у вигляді належного відбування покарання та досягнення останнім тих задач, що на нього покладається законом, а також забезпечення законності, правопорядку та дисципліни у державі та суспільстві в цілому.

16. У науці конституційного права існують різні підходи до розуміння змістовного наповнення структури конституційно-правового статусу. До структури такого статусу засуджених входять тільки права, свободи, законні інтереси та обов'язки. Юридична відповідальність безпосередньо до структури конституційно-правового статусу засуджених не входить, а натомість її слід розглядати як «достатусний», так і «післястатусний» елемент. Адже, статус засудженого набувається саме на основі юридичної відповідальності у результаті вчиненого правопорушення. Якщо б особа не вчинила кримінального правопорушення, то вона б і не набула статусу засудженого. У цьому аспекті юридична відповідальність і набуває якості «достатусного» елементу. Що стосується розуміння юридичної відповідальності як «післястатусного» елементу, то таку якість вона набуває у разі вчинення особою вже у статусі засудженого правопорушення та несення ним відповідного виду юридичної відповідальності.

17. Гарантії слід розглядати як післястатусний елемент, який створює умови для належної реалізації тих елементів, що входять до структури конституційно-правового статусу засуджених. Разом із тим, через вразливе становище засуджених, ми вважаємо гарантії важливими складовими в аспекті забезпечення конституційно-правового статусу засуджених. Гарантії конституційно-правового статусу засуджених не можна зводити лише до реалізації конституційних прав і свобод, а обов'язково вони повинні стосуватися і законних інтересів та обов'язків. Адже кожний компонент конституційно-правовий статусу вимагає свого гарантування, належної та чіткої реалізації, від якої буде залежати не лише належне становище засудженого як людини, особистості, але й досягнення покаранням, яке йому було призначено, тих цілей, які законодавчо передбачено.

18. Правові принципи стосовно конституційно-правового статусу засуджених здійснюють стабілізуючий, гарантуючий та актуалізуючий вплив на такий статус. Принципи права забезпечують баланс окремих елементів у межах самої правової конструкції конституційно-правового статусу засуджених. Такий баланс забезпечується завдяки нормативному впливу принципів права на

реалізацію суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів та обов'язків. Завдяки цьому, з'являється можливість досягнення балансу між відповідними категоріями, яка повинна бути спрямована на створення належних, комфортних, гуманних умов життєдіяльності таких осіб, а також досягнення покаранням своїх цілей та завдань. Крім того, принципи конституційно-правового статусу засуджених виступають як запобіжники для недопущення зловживання повноваженнями як законодавчою владою (шляхом ухвалення не правових законів, що обмежують права засуджених), так і виконавчою владою зокрема (керівництвом пенітенціарної системи або адміністрацією окремої установи відбування покарань).

19. Значущість прав, свобод, законних інтересів та обов'язків у контексті структурної побудови конституційно-правового статусу засуджених знаходять свій прояв у тому, що вони первинно своїми властивостями реально визначають становище відповідної категорії осіб, безпосередньо впливають на свідомість індивіда, визначають його дії, указують на правовий простір його дій та реальні можливості. При цьому конституційно-правовий статус засуджених іманентно передбачає саме таку послідовність елементів, що його наповнюють. Такий підхід спрямований на подолання рудиментарних доктрин та практик, що засуджені як особи, які вчинили кримінальні правопорушення повинні у першу чергу мати обов'язки, реалізуючи які вони можуть нести кару за вчинене. З метою виконання сучасних та гуманістичних завдань, які стоять покаранням та пенітенціарною системою в цілому слід формувати збалансований підхід до конституційно-правового статусу засуджених, де кожен з елементів буде робити свій внесок у цей процес, включаючи права, свободи та законні інтереси. Вказана вище послідовність викладу елементів конституційно-правового статусу засуджених зумовлена вразливістю реального становища засуджених, особливо тих, що перебувають у місцях несвободи. Саме тому, першочергова акцентуація на правах і свободах, як мірах можливої поведінки та межах втручання в особистісну сферу, є певною гарантією належного відбування покарання, запорукою безпечного існування засуджених.

20. Становлення пенітенціарного конституціоналізму, що створює умови для конституціоналізації прав і свобод засуджених згідно з Конституцією починається з високого правового стандарту, відповідно до якого вони користуються всіма правами і свободами за винятком обмежень, які визначені законом та встановлені вироком. Це означає що концептуальна побудова правового положення засуджених повинна базуватися на можливості користування всім спектром прав (загальне правило), але одночасно і за умови обов'язкового застосування винятку, який зумовлений тим, що засудженні є особами, які вчинили кримінальне правопорушення та підлягають поширенню них заходів покарання, які пов'язані з обмеженнями прав і свобод.

21. З метою гарантування належної реалізації прав, свобод, законних інтересів та обов'язків засуджених через їхню обізнаність слід на законодавчому рівні передбачити розроблення, поширення та вручення під підпис всім засудженим пам'ятки (невеликого за обсягом, але змістовного документа, де буде розкрито всі права, свободи та обов'язки засуджених, а також механізми їх реалізації та захисту). Наявність у кожного засудженого такої пам'ятки повинно бути предметом перевірки як самих засуджених, так і установ відбування покарань, у тому числі й з боку правозахисних організацій. У разі можливості в установі відбування покарання користуватися планшетом без доступу до мережі інтернет засудженими, то для них необхідно розробити та надати застосунок для планшету, у межах якого буде розкрита детальна інформація про права, свободи, законні інтереси, обов'язки та механізми їх реалізації і захисту.

Список використаних джерел:

1. Краснокутський О. В. Поняття міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених до позбавлення волі // *Право і суспільство*. – Харків, 2017. – Вип. 6. – С. 166–170.

2. Прасов О. О. Кримінально-виконавчі засади забезпечення немайнових прав засуджених до позбавлення волі : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Запоріжжя, 2021. – 40 с.

3. Стрельбіцька Л. Я. Процесуальний статус засудженого в кримінальному провадженні України. – Львів, 2015. – Режим доступу: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Дисертація-3.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).

4. Габлей Н. Г. Засуджений, виправданий як суб'єкти кримінально-процесуальної діяльності : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. – Одеса, 2009. – 20 с.

5. Гусак Ю. Д. Європейські стандарти утримання осіб в місцях несвободи. – Суми, 2019. – Режим доступу: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/75830/1/Gusak_masters_thesis.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

6. Легенький А. М. Реформування пенітенціарної системи України в умовах євроінтеграції як адміністративно-правова наукова проблема // *Наука і правоохорона*. – 2019. – № 1. – С. 114–122. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nip_2019_1_17 (дата звернення: 19.03.2026).

7. Яворська О. О. Адміністративно-правові засади забезпечення особистої безпеки засуджених у виховних колоніях України. – Київ, 2016. – Режим доступу: https://uu.edu.ua/upload/Nauka/Specializovani_vcheni_radi/Yavorska/.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

8. Почанська О. С. Адміністративно-правове забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні: сучасний стан та шляхи розвитку // *Сучасні проблеми адміністративного права та процесу* : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 черв. 2017 р.). – Харків, 2017. – С. 160–162.

9. Россіхін В. В. Роль та місце пенітенціарних установ в радянській моделі державності України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. – Харків, 2016. – 40 с.

10. Толстенко Ю. О. Міжнародне співробітництво в пенітенціарній сфері. – Харків, 2015. – Режим доступу:

https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/AFTOREF/Tolstenko_2015.pdf

(дата

звернення: 19.03.2026).

11. Дьякова А. А. Юридичні підстави для обґрунтування правового статусу засуджених як носіїв конституційних прав і свобод // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. – 2023. – Вип. 35. – С. 79–83.

12. Тодика Ю. М., Тодика О. Ю. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. – Київ : Ін Юре, 2004. – С. 88–89.

13. Васильченко О. П., Матат А. В. Конституційні права людини: зміст, функції та рамки обмеження // *Права людини в Україні та у зарубіжних країнах: проблеми теорії та нормативно-правової регламентації*. – Режим доступу: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/116-chapter_manuscript-2996-1-10-20200710_0.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

14. Конституційне право : підручник / за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. – Харків, 2019. – С. 31.

15. Державна судова адміністрація України. Звіт про кількість осіб, засуджених і виправданих. – Режим доступу: <https://dsa.court.gov.ua/dsa/inshe/oddata/805/> (дата звернення: 19.03.2026).

16. Дьякова А. А. Фактичні обставини для розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. – 2023. – Вип. 36. – С. 71–75.

17. Чернецька О. В. *Конституційно-правовий статус депутатів місцевих рад за законодавством України* : монографія. – Київ : Скіф ; КНТ, 2008. – 144 с.

18. Пашинський В. Й. Конституційно-правовий статус військовослужбовців в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Київ, 2007. – 206 арк.

19. Кравчук В. М. Теоретичні основи конституційно-правового статусу суддів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Ужгород, 2020. – 507 с.

20. Волошина І. В. Конституційно-правовий статус дитини в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. – Київ, 2016.

21. Стеблянка А., Безвін О. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та особливості реалізації їхніх прав і свобод // *Молодий вчений*. – 2021. – № 11 (99). – С. 327–331. – DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2021-11-99-72>
22. Свящук А. Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності : навч. посіб. – Харків, 2018. – 324 с.
23. Словська І. Є. Рациональне використання праці жінок: конституційно-правовий аспект // *Український часопис конституційного права*. – 2021. – № 1. – С. 17–20.
24. Григоренко Є. І. *Конституційні засади проходження військової служби громадянами України* : монографія. – Харків : Право, 2010. – С. 63–70.
25. Громовчук М. В. Правовий статус особи: загальні нормативістські засади // *Порівняльно-аналітичне право*. – 2020. – № 4. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46472/1/50.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).
26. Дотримання прав ув'язнених в Україні. – Режим доступу: <http://library.khpg.org/index.php?id=1157701172> (дата звернення: 19.03.2026).
27. Засуджені місцевими судами особи та застосовані до них види покарань у 2015–2019 роках. – Режим доступу: <https://sud.ua> (дата звернення: 19.03.2026).
28. Мамедов Г. Як зрушити з місця реформу пенітенціарної системи: план є — потрібно діяти. – Режим доступу: https://zn.ua/ukr/LAW/yak-zrushiti-z-miscya-reformu-penitenciarnoyi-sistemi-plan-ye-potribno-diyati-341729_.html (дата звернення: 19.03.2026).
29. Харківська правозахисна група. – Режим доступу: <https://www.helsinki.org.ua/> (дата звернення: 19.03.2026).
30. Архів Харківської правозахисної групи. – Режим доступу: <https://archive.khpg.org/> (дата звернення: 19.03.2026).
31. Проблеми кримінально-виконавчої системи України щодо прав засуджених. – Режим доступу: <https://ukrprison.org.ua/articles/1239779404> (дата звернення: 19.03.2026).

32. Методологічні основи соціального захисту вразливих категорій населення: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни : навч. посіб. / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад. Т. П. Руденко. – Київ, 2018. – 53 с.

33. Науково-практичний коментар до ст. 141 Кримінально-виконавчого кодексу України. – Режим доступу: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KK005113> (дата звернення: 19.03.2026).

34. Засуджені місцевими загальними судами особи та застосовані до них види покарань упродовж 2015–2019 років // SUD.UA. – Режим доступу: <https://sud.ua/ru/news/blog/179840-zasudzheni-mistsevimi-zagalnimi-sudami-osobita-zastosovani-do-nikh-vidi-pokaran-uprodovzh-2015-2019-rokiv> (дата звернення: 19.03.2026).

35. Човган В. О. *Обмеження прав в'язнів: правова природа та обґрунтування* : монографія. – Харків : Права людини, 2017. – 608 с.

36. Пономаренко Ю. А. Форми реалізації кримінальної відповідальності за кримінальним законодавством України // *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Право»*. – 2013. – Вип. 20. – С. 65–72. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphnpu_pravo_2013_20_13 (дата звернення: 19.03.2026).

37. Пустовалова І. С. Виміри конституції // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. – 2023. – Вип. 80. – С. 136–142.

38. «Пенітенціарна пробація – повернення в суспільство». – Режим доступу: <https://pyatihmr.dp.gov.ua/novini-ta-podiyi/novini/penitenciarna-probaciya-povernennya-v-suspilstvo> (дата звернення: 19.03.2026).

39. Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 25.11.2025).

40. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : 1966 р. – Режим доступу: <https://www.un.org> (дата звернення: 19.03.2026).

41. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели). – 2015. – Режим доступу: <https://www.un.org> (дата звернення: 19.03.2026).

42. Яцишин М. М. *Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України* : монографія. – Луцьк, 2010. – С. 52–60.

43. Казак Р. А. Зародження пенітенціарної системи в Україні. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/10_2021/5.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

44. Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій / пер. В. Яременка ; уклад. С. Юшков. – Київ : ВУАН, 1935. – С. 137–144.

45. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) : від 29.04.1918. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 25.11.2025).

46. Закони про тимчасовий державний устрій України : від 29.04.1918. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> (дата звернення: 25.11.2025).

47. Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки : від 10.03.1919. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-19/ed19190310#Text> (дата звернення: 31.06.2025).

48. Дем'янчук Т. Д. Виправно-трудове законодавство УРСР: історико-правовий зміст. – Режим доступу: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3485 (дата звернення: 19.03.2026).

49. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки : від 30.01.1937. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001#Text (дата звернення: 31.06.2025).

50. Конституція (Основний Закон) Української Соціалістичної Радянської Республіки : від 15.05.1929. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001316-29/conv#n417> (дата звернення: 31.06.2025).

51. Сухонос В. Прокурорський нагляд за виправно-трудовими установами // *Прокуратура. Людина. Держава.* – 2005. – № 1. – С. 24–25.
52. Лемак Р. В. Прокурорський нагляд за додержанням законів в установах виконання покарань // *Вісник прокуратури.* – 2008. – № 8. – С. 41–44.
53. Конституція (Основний Закон) України : від 20.04.1978 № 888-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення: 31.06.2025).
54. Кичун В., Онищук І. Конституціоналізм як зміст механізму застосування Конституції України // *Вісник Конституційного Суду України.* – 2021. – № 5. – С. 50–58.
55. Кагановська Т. Є., Серьогін В. О. Адміністративний конституціоналізм: до постановки проблеми // *Від громадянського суспільства – до правової держави* : тези доп. XIII Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, 2017. – С. 33.
56. Коститцький М. В., Бесчастний В. М., Кушакова-Коститцька Н. В. Цифровий конституціоналізм: нова парадигма та перспективи розвитку в Україні // *Filosofs'ki ta metodologični problemi prava.* – 2022. – № 2 (24). – С. 9–26.
57. Терлецький Д. Ад'єктивний конституціоналізм як вияв самотності // *Український часопис конституційного права.* – 2025. – № 2. – С. 25–37.
58. Константий О. До питання конституціоналізації адміністративного права і судочинства України // – 2020. – № 2. – С. 203–208.
59. Летнянчин Л. І. Конституціоналізація адміністративного процесуального права: проблеми теорії та практики // *Вісник Національної академії правових наук України.* – 2013. – № 4 (75). – С. 67–80.
60. Шаповал В. М. *Сучасний конституціоналізм* : монографія. – Київ : Салком ; Юрінком Інтер, 2005. – 560 с.
61. Бориславська О. Сутність конституціоналізму: конституціоналізм як ідеологія, доктрина та практика обмеженого правління // *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* – 2015. – Вип. 61. – С. 247–256.

62. Конституція Аргентини від 01.05.1853 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Серьогіна. – Харків : ФІНН, 2009. – С. 403–423.

63. Конституція Республіки Польща від 02.04.1997 р. // Конституції країн світу / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. – Київ : ОВК, 2021. – С. 151–231.

64. Constitution of Iran (Islamic Republic) of 1979 (amend. 1989). – Режим доступу: https://constituteproject.org/constitution/Iran_1989.pdf (дата звернення: 11.11.2025).

65. Конституція Арабської Республіки Єгипет від 11.09.1971 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Серьогіна. – Харків : ФІНН, 2009. – С. 533–557.

66. Дьякова А. А. Конституційно-правовий статус засуджених у зарубіжних країнах у світлі положень Загальної декларації прав людини // *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 груд. 2025 р.). – Харків, 2025. – С. 42–45.

67. Карр Р. І. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. [Електронний ресурс]. – Харків, 1993. – Режим доступу: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2009/KARRI_1993.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

68. Конституція Швейцарської Конфедерації від 18.04.1999 р. // Конституції країн світу / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. – Київ : ОВК, 2021. – С. 15–93.

69. Конституція Фінляндської Республіки від 11.06.1999 р. // Конституції країн світу / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. – Київ : ОВК, 2021. – С. 125–179.

70. Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Ріяки. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

71. Конституція Республіки Болгарія від 12.07.1991 р. // Конституції країн світу / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. – Київ : ОВК, 2021. – С. 17–67.

72. Романцова С. В. Досвід країн Європейського Союзу щодо захисту прав і свобод громадян у пенітенціарних установах // *Аналітичне порівняльне правознавство*. – С. 389.

73. Конституція Федеративної Республіки Бразилії від 05.10.1988 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Серьогіна. – Харків : ФІНН, 2009. – С. 431–518.

74. Суліцький В. В. Психологічні аспекти підготовки засуджених до життя на волі // *Теорія та досвід застосування тренінгових технологій у практичній психології* : матеріали конф. – Київ, 2003. – С. 233–234.

75. Ребкало М. Нормативно-правове забезпечення управління у сфері виконання кримінального покарання України // 36. наук. пр. УАДУ при Президентові України. – 2003. – Вип. 2. – С. 450.

76. Конституція Південно-Африканської Республіки від 08.05.1996 р. // Конституції зарубіжних країн : навч. посіб. / за ред. В. О. Серьогіна. – Харків : ФІНН, 2009. – С. 569–628.

77. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. – Львів : Край, 2007. – 188 с.

78. Шульга А. М. Правовий статус особистості, його види // *Право і безпека*. – 2012. – № 2 (44). – С. 19–22.

79. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text> (дата звернення: 24.06.2024).

80. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 24.06.2024).

81. Кравчук В. М. Конституційно-правовий статус як проблема теорії конституційного права // *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Право». – 2010. – Вип. 14. – С. 138–141.

82. Кримінально-виконавче право України : підручник / за ред. А. Х. Степанюка. – Харків : Право, 2006. – 256 с.

83. Шукліна Н. Г. *Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні* : монографія. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 312 с.

84. Кадегроб Л. О. Конституційно-правовий статус дитини в Україні: поняття та особливості // *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Серія «Правознавство»*. – 2018. – Т. 23, Вип. 1 (32). – С. 15–21.

85. Рябовол Л. Т. Обмеження прав та свобод як елемент конституційно-правового статусу особи // *Наукові записки. Серія: Право*. – 2022. – № 13. – С. 28–34. – DOI: 10.36550/2522-9230-2022-13-28-34.

86. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 4 : Конституційне право / редкол.: Ю. Г. Барабаш та ін. – 2024. – С. 371.

87. Конституційні засади сучасного державотворення : навч. посіб. / за ред. Т. Є. Кагановської. – Харків : Право, 2017. – 304 с.

88. Полховська І. К. Поняття і принципи конституційно-правового статусу особи в Україні // *Право і суспільство*. – 2012. – Вип. 4. – С. 19–23.

89. Про правотворчу діяльність : Закон України від 24.08.2023 № 3354-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 25.05.2025).

90. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 26.05.2025).

91. Положення про спостережні комісії : постанова КМУ від 01.04.2004 № 429. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF#n11> (дата звернення: 26.05.2025).

92. Скаун О. Ф. Теорія держави і права. – Харків : Консул, 2006. – С. 176.

93. Шульга А. М. Теорія держави і права : навч. посіб. – Харків : Майдан, 2025. – 676 с.

94. Конституція Республіки Польща від 02.04.1997 р. // Конституції країн світу / О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. – Київ : ОВК, 2021. – С. 151–231.

95. Дьякова А. А. Роль принципів у формуванні структури конституційно-правового статусу засуджених // *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях* : матеріали конф. (м. Дніпро, 21 листоп. 2025 р.). – Дніпро, 2025. – С. 216–221.

96. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – Київ, 2010. – С. 207–208.

97. Григоренко Є., Дьякова А. Особливості обґрунтування концепції перспективної юридичної відповідальності у сучасній правовій доктрині // *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2022. – № 11. – С. 30–32.

98. Веприцький Р. С. Соціально-економічні права: до визначення правової природи // *Форум права*. – 2008. – № 2. – С. 32–37.

99. Суханова Д. С. Роль системоутворюючих спеціалізованих нормативних приписів у механізмі правового регулювання // *Південноукраїнський правничий часопис*. – 2019. – № 4, ч. 2. – С. 89–92. – DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.2.19>

100. Геєць І. В. Місце принципів права в системі джерел права // *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2021. – № 6. – С. 10–12. – DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/1>

101. Уварова О. О. *Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика* : монографія. – Харків : Друкарня МАДРИД, 2012. – 196 с.

102. Марцеляк С. М. Поняття та соціальне призначення принципів у праві // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». – 2013. – Вип. 22, ч. 2, т. 1. – С. 77–81.

103. *Правова доктрина України* : у 5 т. – Харків : Право, 2013. – Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / за ред. О. В. Петришина. – 976 с.

104. Basic Principles for the Treatment of Prisoners. – Adopted 14 December 1990. – Режим доступу: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-treatment-prisoners> (дата звернення: 19.03.2026).

105. Уварова О. О. *Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика* : монографія. – Харків : Друкарня МАДРИД, 2012. – 196 с.

106. Мелащенко В. Ф. Основи конституційного права України : навч. посіб. – Київ : Вентурі, 1995. – С. 206.
107. Черкас М. Є. *Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання* : монографія. – Харків : Право, 2014. – 156 с.
108. Гура Р. М. *Виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю* : монографія. – Харків, 2005. – 144 с.
109. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: теорія і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. – Ужгород, 2013. – 564 с.
110. Проблеми сучасної конституціоналістики. Вип. 1 : навч. посіб. / за ред. М. П. Орзіха. – Київ : Юрінком Інтер, 2011. – 272 с.
111. Проблеми сучасної конституціоналістики. Вип. 2 : Конституційні перетворення в Україні : навч. посіб. / за ред. М. П. Орзіха. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 432 с.
112. Проблеми сучасної конституціоналістики. Вип. 3 : Сучасний український конституціоналізм : навч. посіб. / за ред. А. Р. Крусян. – Одеса : Фенікс, 2015. – 526 с.
113. Проблеми сучасної конституціоналістики. Вип. 4 : Конституційне гуманітарне право / за ред. А. Р. Крусян, А. А. Єзерова. – Київ : Юрінком Інтер, 2018. – 524 с.
114. Серьогін В. О. Конституційне право України : навч. посіб. – Харків, 2010. – 368 с.
115. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. – Київ : Юрінком Інтер, 2018. – 556 с.
116. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України. – Харків : Право, 2009. – 468 с.
117. Дьякова А. А. Конституційні права та свободи як основа конституційно-правового статусу засуджених // *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2025. – № 11. – С. 24–26. – DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/3>

118. Погорілко В. Ф. Конституція України: проблеми теорії і практики // *Правова держава*. – 2001. – Вип. 12. – С. 143–150.
119. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України : підручник. – Київ : Прецедент, 2009. – 344 с.
120. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В. Ф. Погорілка. – Київ : Юридична думка, 2006. – 544 с.
121. Пустовалова І. С. До питання про сучасну кризу економічної конституції ЄС // *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України* : матеріали конф. – Харків, 2023. – С. 126–129.
122. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
123. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні : навч. посіб. – Київ : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
124. Van Den Haag E. Rights and obligations of prisoners // *New England Journal on Criminal and Civil Confinement*. – 1985. – Vol. 11, Issue 1. – P. 1–9.
125. Автухов К. А. *Виконання покарання у виді арешту* : монографія. – Харків : Право, 2013. – 200 с.
126. Громовчук М. В. Правовий статус особи: загальні нормативістські засади // *Порівняльно-аналітичне право*. – 2020. – № 4. – С. 50–56. – Режим доступу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/46472/1/50.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).
127. Правова доктрина України : у 5 т. – Харків : Право, 2013. – Т. 5 : Кримінально-правові науки в Україні / за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. – 1240 с.
128. Дьякова А. А. Конституціоналізація прав та свобод засуджених // *Конституційне право ЄС...* : матеріали конф. – Харків, 2023.
129. Prisoner rights. – Режим доступу: <https://www.ebsco.com/research-starters/law/prisoner-rights> (дата звернення: 12.03.2025).
130. Тодика Ю. М., Тодика О. Ю. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. – Київ : Ін Юре, 2004. – 368 с.

131. Гришина Н. В., Григоренко Є. І. Поняття та ознаки «м'якого права» // *Юридичний науковий електронний журнал*. – 2022. – № 6. – С. 28–30.
132. Департамент з питань виконання кримінальних покарань. – Режим доступу: <https://kvs.gov.ua/about-service/structure/dvkp/> (дата звернення: 20.02.2025).
133. The Charter of Prisoners' and Internees' Rights and Duties. – 2012. – Режим доступу: <https://www.giustizia.it/>
134. Basko A., Hryshyna N., Obushenko N. et al. Principles of law... // *Jurnal Cita Hukum*. – 2024. – Vol. 12, № 2.
135. Basic Principles for the Treatment of Prisoners. – 1990. – Режим доступу: <https://www.ohchr.org/>
136. Gann S. M., Palmer J. W. Constitutional Rights of Prisoners. – New York : Routledge, 2021. – 574 p.
137. The Nelson Mandela Rules. – Режим доступу: <https://www.unodc.org/>
138. Пономаренко Ю. А. *Загальна теорія визначення карності кримінальних правопорушень* : монографія. – Харків : Право, 2020. – 720 с.
139. Словник української мови : у 11 т. – Київ : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 2. – С. 29.
140. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. – Київ : Атіка, 2000. – 320 с.
141. Летнянчин Л. І. *Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні* : монографія. – Харків, 2006. – 256 с.
142. Дьякова А. А. Features of implementation... // *Visegrad Journal on Human Rights*. – 2025. – № 4. – С. 23–27. – DOI: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.4.4>
143. Лемак Р. В. *Прокурорський нагляд за додержанням законів...* : монографія. – Харків : Право, 2013. – 224 с.
144. Міхневич Л. В. Конституційне право зарубіжних країн : навч.-метод. посіб. – Київ : КНЕУ, 2005. – 164 с.

145. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. – Харків : Факт, 2001. – 440 с.

146. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 19.03.2026)

147. Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 02.12.2021 № 1928-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1928-20> (дата звернення: 19.03.2026).

148. Про Державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 19.03.2026).

149. Про Державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09.11.2023 № 3460-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20> (дата звернення: 19.03.2026).

150. Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20> (дата звернення: 19.03.2026).

151. Тодика Ю. М. Основи конституційного ладу України : навч. посіб. – Харків : Факт, 2000. – 236 с.

152. Коновалова та ін. – 3-тє вид., переробл. і допов. – Київ : Ін Юре, 2011. – 736 с.

153. *Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку* : монографія / за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2021. – 680 с.

154. Одерієв О. В. *Теорія і практика розслідування злочинів проти довкілля* : монографія. – Харків : Діса плюс, 2015. – 528 с.

155. Ковальов А. Класифікація міжнародних зобов'язань щодо засуджених // *Visegrad Journal on Human Rights*. – 2023. – № 5. – С. 127–132.

156. Pidgorodynskyi V., Tykhonenko V., Tsekhan D. et al. International standards on the rights of convicted persons in places of imprisonment // *Cuestiones Políticas*. – 2021. – Vol. 39, № 68. – P. 121–135.

157. Human rights and prisons: a pocketbook... – New York ; Geneva : United Nations, 2005.

158. Полторацький проти України : рішення ЄСПЛ від 29.04.2003, заява № 38812/97. – Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int> (дата звернення: 19.03.2026).

159. Скомороха В. Є. *Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики* : монографія. – Київ : МП Леся, 2007. – 716 с.

160. Скрипнюк О. В., Теплюк М. О., Ющик О. І. *Законодавчий процес і парламентська законодавча процедура в Україні* : монографія. – Київ : Атіка-Н, 2010. – 92 с.

161. Скрипнюк О. В. Конституційний лад в Україні... // *Вісник Академії правових наук України*. – 2012. – № 4. – С. 123–134.

162. Скрипнюк О. В. Універсальність Конституції України як джерела права // *Вісник Національної академії прокуратури України*. – 2010. – № 4. – С. 35–39.

163. Словська І. Є. *Конституційно-правовий статус парламенту* – Верховної Ради України : монографія. – Київ : Юрінком Інтер, 2013. – 336 с.

164. Совгиря О. В. *Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України* : монографія. – Київ : Юрінком Інтер, 2012. – 464 с.

165. Стрельцова О. В. *Конституціоналізація процесу асоціації України з ЄС* : монографія. – Київ : Алерта, 2017. – 532 с.

166. Ткаченко Є. В. *Конституційно-правове регулювання мовних відносин* : монографія. – Харків : ФІНН, 2010. – 336 с.

167. Григоренко Є. І. Деякі аспекти реформування воєнної правоохоронної сфери в Україні // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. – 2013. – Вип. 16. – С. 331–333.

168. Богуцький В. В., Григоренко Є. І. *Реалізація функцій сучасної держави...* : монографія. – Харків : Юрайт, 2020. – 110 с.

169. Фрицький Ю. О. *Державна влада в Україні* : монографія. – Дніпро, 2006. – 360 с.

170. Хмарук Т. В. Поняття та правова природа актів конституційної юстиції в Україні // Часопис НаУ «Острозька академія». – 2019. – № 1 (19). – Режим доступу: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2019/n1/19htvyvu.pdf> (дата звернення: 19.03.2026).

171. Хмелько І. С. та ін. *Сучасний парламентаризм: український та світовий виміри* : монографія. – Харків : Юрайт, 2018. – 200 с.

172. Христова Г. О. *Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини* : монографія. – Харків : Право, 2018. – 680 с.

173. Порівняльне конституційне право : навч. посіб. / за ред. Л. В. Новікової. – Харків, 2018. – 324 с.

174. Теорія держави і права : підручник / за ред. О. М. Бандурки та ін. – Харків : Майдан, 2018. – 452 с.

175. Цимбалістий Т. О. Правова природа актів Конституційного Суду України // *Університетські наукові записки*. – 2007. – № 1 (21). – С. 47–55.

176. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України : монографія. – Київ : Ліра-К, 2009. – 400 с.

177. *Колективні політичні права і свободи людини та громадянина в Україні* : монографія. – Харків, 2013. – С. 243–244.

178. Лемак Р. В. *Прокурорський нагляд за додержанням законів...* : монографія. – Харків : Право, 2013. – С. 11.

179. Гіждіван Л. Взаємодія міжнародного права прав людини і міжнародного гуманітарного права... // *Український часопис міжнародного права*. – 2003. – № 4. – С. 110.

180. The Charter of Prisoners' and Internees' Rights and Duties. – 2012. – Режим доступу: https://www.giustizia.it/cmsresources/cms/documents/Carta_dei_diritti_inglese.pdf (дата звернення: 19.03.2026).

181. Хартія засадничих прав Європейського Союзу. *Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору)* / пер. Г. Друзенка, С. Друзенко, за заг. ред. Г. Друзенка. Київ: К.І.С., 2010. С. 485-501.

182. Батанов О.В. Тенденції розвитку конституційного права та проблеми

трансформації Конституції України у вимірі конституційної економіки. *Альманах права*. 2023. Вип.14. С. 139-144.

183. Бєлов Д.М., Бисага Ю.М., Берч В.В. Внесення змін до конституції: загальнотеоретичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство: електронне наукове видання*. 2023. № 5. С. 682-686.

184. Гончаренко О. М. Права людини в Україні: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 207 с.

185. Громовчук М. В. Правовий статус особи: загальні нормативістські засади. *Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове видання*. 2020. № 4.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Дьякова, А. А. Юридичні підстави для обґрунтування правового статусу засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023 Вип. 35. С. 79-85. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-35-08>

2. Дьякова, А. А. Фактичні обставини для розуміння засуджених як носіїв конституційних прав і свобод. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2023. Вип. 36. С. 71-79. URL: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2023-36-08>

3. Дьякова А. А. Конституційні права та свободи як основа конституційно-правового статусу засуджених. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 11. 2025. С. 24-26. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-11/3>

4. Дьякова А. А. Специфіка та характерні особливості конституційно-правового статусу засуджених. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2026. Серія Право. Вип. 93: частина 1. С. 216-221. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2026.93.1.32>

Наукові публікації, які додатково відображають основні результати дисертації:

1. Dyakova A. A. (2025) Features of implementation of general and special guarantees of constitutional and legal status of convicts: problems of theory and practice. *Visegrad journal on human rights*. №4, P. 23-27. URL: <https://doi.org/10.61345/1339-7915.2025.4.4>

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

1. Дьякова А. А. Конституціоналізація прав та свобод засуджених. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 21 квітня 2023 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 166-168.

2. Дьякова А. А. Деякі аспекти забезпечення прав і свобод засуджених у контексті гарантування конституційно-правового статусу останніх. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави»* (Харків, 07 червня 2024 року). Харків, 2024. С. 131-134.

3. Дьякова А. А. Роль принципів у формуванні структури конституційно-правового статусу засуджених. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях»* (Дніпро, 21 листопада 2025 року). Дніпро, 2025. С. 216-221.

4. Дьякова А. А. Конституційно-правовий статус засуджених у зарубіжних країнах у світлі положень Загальної декларації прав людини. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Теорія та практика сучасної юриспруденції»* (м. Харків, 22 грудня 2025 р.). Харків, 2025. С. 42–45.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного
підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 12:48:24 27.04.2026

Назва файлу з підписом: Дисертація Дьякова А.А..docx.p7s

Розмір файлу з підписом: 372.4 КБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: Дисертація Дьякова А.А..docx

Розмір файлу без підпису: 355.1 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних
підтверджено

Підписувач: ДЬЯКОВА АЛЬБІНА АНДРІЇВНА

П.І.Б.: ДЬЯКОВА АЛЬБІНА АНДРІЇВНА

Країна: Україна

РНОКПП: 3587303147

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 12:48:23
27.04.2026

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000D922E101D3F98207

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAdES enveloped)

Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAdES-X Long)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2026.04.06 13:00

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 12:48:24 27.04.2026

Назва файлу з підписом: Дисертація Дьякова А.А..docx.p7s
Розмір файлу з підписом: 372.4 КБ

Перевірені файли:
Назва файлу без підпису: Дисертація Дьякова А.А..docx
Розмір файлу без підпису: 355.1 КБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ДЬЯКОВА АЛЬБІНА АНДРІЇВНА
П.І.Б.: ДЬЯКОВА АЛЬБІНА АНДРІЇВНА
Країна: Україна
РНОКПП: 3587303147
Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА
Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 12:48:23 27.04.2026
Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"
Серійний номер: 5E984D526F82F38F04000000D922E101D3F98207
Алгоритм підпису: ДСТУ 4145
Тип підпису: Удосконалений
Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CAAdES enveloped)
Формат підпису: З повними даними ЦСК для перевірки (CAAdES-X Long)
Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2026.04.06 13:00